

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Львівський національний університет імені Івана Франка
Відокремлений структурний підрозділ
«Педагогічний фаховий коледж
Львівського національного університету імені Івана Франка»

НАТАЛІЯ РУДКЕВИЧ

МЕТОДИКА
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ
РОБОТИ

навчально-методичний посібник

Львів
Растр-7
2021

УДК 37.013.42.02.035(072)

Р 83

*Рекомендовано до друку педагогічною радою
відокремленого структурного підрозділу
«Педагогічний фаховий коледж
Львівського національного університету імені Івана Франка»
(протокол № 4 від 05.02.2021 року)*

Рецензенти:

Вайнола Ренате Хейкїївна – доктор педагогічних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки

Тверезовська Ніна Трохимівна – доктор педагогічних наук, професор, Національний університет біоресурсів і природокористування України, професор кафедри соціальної роботи та реабілітації

Жданович Оксана Михайлівна – викладач-методист, голова циклової комісії психолого-педагогічних дисциплін, Коломийський педагогічний коледж Івано-Франківської обласної ради

Р 83 Рудкевич Н.І. Методика соціально-педагогічної роботи : навчально-методичний посібник / Н. І. Рудкевич. – Львів: Растр-7, 2021. – 324 с.

ISBN 978-617-7997-13-8

У навчально-методичному посібнику розглядаються основні теоретико-методичні засади щодо характеристики методики соціально-педагогічної діяльності, методів соціальної роботи та методології роботи фахівця соціальної сфери (соціальний педагог/соціальний працівник). Висвітлено форми роботи фахівця соціальної сфери у конкретних соціальних інституціях. Розкрито методи роботи з різними категоріями населення.

Зміст посібника відповідає освітньо-професійній програмі підготовки фахівців галузі знань 23 Соціальна робота та вимогам Державного галузевого стандарту освіти для спеціальності 231 «Соціальна робота».

Навчально-методичний посібник адресовано студентам закладів фахової перед вищої та вищої освіти, які навчаються за спеціальністю 231 «Соціальна робота», викладачам, соціальним педагогам та соціальним працівникам, слухачам курсів підвищення кваліфікації.

ISBN 978-617-7997-13-8

© Рудкевич Н.І., 2021

© Видавництво «Растр-7», 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МЕТОДИКИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ	
1.1. Сутність категорій «соціальна робота» та «соціально-педагогічна робота».....	6
1.2. Характеристика методів соціально-педагогічної роботи.....	16
1.3. Сутність індивідуальної та групової соціально-педагогічної роботи	19
1.4. Опис технологій соціально-педагогічної роботи.....	27
1.5. Професійний портрет фахівця соціальної сфери.....	38
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДІВ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З РІЗНИМИ КАТЕГОРІЯМИ НАСЕЛЕННЯ	
2.1. Методика соціально-педагогічної роботи з сім'єю	42
2.2. Організація роботи соціального педагога по соціальному захисту дітей пільгових та облікових категорій	56
2.3. Технології профілактики адиктивної поведінки у молодіжному середовищі.....	62
2.4. Технології соціально-педагогічної роботи з дітьми вулиці.....	76
2.5. Соціально-педагогічна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах	93
2.6. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'єю, що виховує дитину з особливими потребами	131
2.7. Технології соціально педагогічної роботи з важковиховуваними дітьми	147
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ФАХІВЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ У РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТАХ	
3.1. Робота соціального педагога в загальноосвітній школі	165
3.2. Діяльність фахівця соціальної сфери у Центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді	179
3.3. Технології організації молодіжного дозвілля	181
3.4. Соціально-педагогічна робота в закладах інтернатного типу	197

3.5. Принципи та зміст соціально-педагогічної діяльності в позашкільному закладі	204
3.6. Робота соціального працівника в закладах пенітенціарної системи	209

РОЗДІЛ 4. ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

4.1. Методи та технології соціальної діагностики	226
4.2. Технології соціальної профілактики в соціально-педагогічній роботі.....	236
4.3. Методи та технології соціальної корекції	244
4.4. Технологія соціальної експертизи	248
4.5. Методи та технології соціальної реабілітації.....	258
4.6. Технології та види соціального патронажу	263

РОЗДІЛ 5. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

5.1. Технології проектування у роботі соціального педагога	275
5.2. Рекламно-інформаційні технології у діяльності соціального працівника: тактика та засоби організації.....	283
5.3. Консультування як технологічний спосіб вирішення соціально-педагогічних проблем	298

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ПЕРЕДМОВА

Навчально-методичний посібник «Методика соціально-педагогічної роботи» – крок до систематизації накопичених матеріалів з даного напрямку соціально-педагогічної діяльності. У процесі його підготовки вивчені різні джерела, з яких виділені основні положення, методи, методики, форми, моделі, теорії, вчення, класифікації, терміни, які мають відношення до соціально-педагогічної роботи фахівців соціальної сфери та соціальних педагогів з різними категоріями дітей, підлітків та молоді. Посібник містить як конкретно спеціальні теми, так і ті, що запозичені з інших дисциплін, з якими перетинається «Методика соціально-педагогічної роботи»: «Вступ до спеціальності», «Педагогіка», «Соціальна педагогіка», «Технології соціально-педагогічної роботи», «Психологія», «Вікова та педагогічна психологія», «Менеджмент соціальної роботи», «Етика соціально-педагогічної діяльності».

Посібник орієнтований на його практичне використання студентами при вивченні курсу «Методика соціально-педагогічної роботи». Навчальному курсу «Методика соціально-педагогічної роботи» відводиться важлива роль у формуванні особистості майбутнього соціального педагога та соціального працівника, так як мета цієї дисципліни – сформувані у студентів наукові поняття про теорію і методику соціально-педагогічної роботи з різними категоріями дітей, підлітків та молоді; допомогти студентам в оволодінні основними теоретичними знаннями та практичними вміннями щодо розвитку, навчання, виховання і перевиховання особистості в різних соціальних інститутах та навчити їх застосовувати ці знання і вміння в майбутній соціально-педагогічній роботі. Навчально-методичний посібник може бути корисний дослідникам теорії і практики соціально-педагогічної роботи та методики соціально-педагогічної діяльності.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МЕТОДИКИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ

1.1. Сутність категорій «соціальна робота» та «соціально-педагогічна робота»

Поняття «соціальна робота» увійшло в соціально-гуманітарну літературу наприкінці XIX ст. у відповідь на соціальну потребу суспільства у змістовому відображенні практичної діяльності людей, які допомагали бідним. Започаткування в 90-х роках XIX ст. у Великобританії лекційної роботи з роз'яснення та поширення знань щодо благодійної діяльності та відкриття в 1899 р. першого в світі Інституту підготовки соціальних працівників в Амстердамі (Голландія) зумовили появу відповідних навчальних курсів із соціальної роботи. У результаті було започатковано розвиток соціальної роботи як навчальної дисципліни. Водночас у США вийшла друком книга М. Річмонд «Дружній візит до бідняків: керівництво для тих, хто працює у благодійних організаціях», де чи не вперше було описано науково обґрунтовані методи соціальної роботи. Отже, соціальна робота стає об'єктом наукового осмислення, чим започатковується поява її теорії і становлення як напряму наукових досліджень.

Зазначені аспекти змісту поняття «соціальна робота» збереглися і донині. У сучасній науковій літературі це поняття розглядається в трьох основних значеннях:

- ~ практична професійна діяльність із подання допомоги та підтримки людям, які опинились у скрутній ситуації;
- ~ навчальна дисципліна з професійної підготовки фахівців із соціальної допомоги та підтримки населення;
- ~ галузь наукових знань, яка ґрунтується на сукупності концепцій і теорій, досліджує принципи і закономірності, моделі та методи соціальної роботи, має об'єкт і предмет дослідження, систему наукових понять і категорій, сукупність методів дослідження.

Розглянуті значення поняття «соціальна робота» взаємопов'язані, і тому в навчальному курсі «Методика соціально-педагогічної роботи» це поняття траплятиметься в усіх трьох значеннях. Водночас проблеми, які розкриваються у згаданому навчальному курсі, належать насамперед до наукової дисципліни «Соціальна робота».

З огляду на викладене зауважимо, що саме до компетенції науки про соціальну роботу належить розробка системи наукових категорій і понять, які становлять теоретичну базу соціальної роботи. З їх допомогою розкривається зміст основних принципів соціальної роботи, ведеться пошук тенденцій і закономірностей її практичної реалізації, узагальнюється та аналізується досвід соціальної роботи, ефективність наявних і пошук інноваційних її форм, дієвість засобів та методів здійснення. Отже, розгляд перелічених проблем, власне, і становитиме зміст пропонованого навчального посібника.

Соціальна робота – наука ще дуже молода, і тому більшість зазначених проблем перебувають у стані незавершеного дослідження, триває робота з уточнення і коригування понятійно-категоріального апарату, ведуться наукові дискусії щодо термінології, розуміння змісту й структури соціальної роботи, доцільності використання тих чи тих методів практичної діяльності. Враховуючи такий стан соціальної роботи як галузі наукових знань, автори цього посібника поставили перед собою завдання відобразити незавершеність і дискусійність цих проблем. Зазначене стосується, зокрема, і розуміння базового поняття «соціальна робота», дискусії про зміст якого тривають у науковій та навчальній літературі (йдеться про соціальну роботу як вид практичної професійної діяльності, тобто розуміння її у першому з наведених значень).

Порівняльний аналіз визначень поняття «соціальна робота», які зустрічаються у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, свідчить про відсутність узагальненого його розуміння. Єдине, в чому збігаються погляди різних авторів, – це визнання соціальної роботи як різновиду діяльності. Більшість науковців вважають, що це має бути професійна, практична діяльність. Щодо інших характеристик

цієї діяльності, зокрема мети, суб'єкта, об'єкта соціальної роботи, думки різняться.

Одні науковці переконані, що мета соціальної роботи полягає в оптимізації втілення суб'єктивної ролі людей в усіх сферах життя суспільства в процесі життєзабезпечення і діяльності особистості, сім'ї, соціальних та інших груп і спільнот у суспільстві. При цьому відбувається «керування обставинами», «організація цих обставин в оптимальну систему, що забезпечує суспільству необхідний виховний ефект». Як бачимо, у наведених визначеннях соціальна робота має оптимізувати обставини здійснення суб'єктивної ролі людей в усіх сферах діяльності, тобто створювати необхідні умови для освоєння і виконання соціальних ролей у суспільстві.

У такому широкому розумінні соціальна робота багато в чому перебирає на себе функції таких соціальних інститутів, як освіта, виховання, культура, політика, сім'я тощо, які мають створювати умови для успішної соціалізації індивідів у всіх сферах суспільства. Слід зауважити, що ідея про зв'язок (і обумовленість) соціальної роботи з процесом соціалізації людини не підлягає сумніву і заслуговує на подальшу розробку.

Інші науковці під соціальною роботою розуміють своєрідний «інститут допомоги в тій чи тій сфері». Вони вважають, що соціальна робота має допомагати у розв'язанні «проблем, що відображають суспільне чи індивідуальне неблагополуччя», допомагати «в реалізації соціальних прав громадян і компенсації фізичних, психічних, інтелектуальних, соціальних та інших недоліків, що заважають їхньому повноцінному функціонуванню». У наведених визначеннях, хоч і неявно, відчувається процес соціалізації. Негарзди й труднощі в тій чи іншій сфері суспільства, що заважають успішній соціалізації (а вона – запорука ефективного функціонування), мають бути усунені за допомогою соціальної роботи.

Чимало дослідників розуміють соціальну роботу як допомогу. Так, австрійська академія соціальної роботи пропонує розглядати соціальну роботу як специфічну форму допомоги людям із боку сус-

пільства у задоволенні їхніх соціальних потреб і розв'язанні конфліктів, зумовлених індивідуальними або соціальними причинами.

Переважає більшість дослідників схиляються до визначення поняття соціальної роботи, запропонованого Національною асоціацією соціальних працівників США: соціальна робота – це професійна діяльність із надання допомоги індивідам, групам і спільнотам, посилення чи відновлення їх здатності до соціального функціонування та створення сприятливих соціальних умов для досягнення цих цілей.

В наведеному визначенні допомога охоплює вплив на здатність людини до соціального функціонування з метою її відновлення чи посилення. Отже, ідеться про активізацію людиною власних зусиль у скрутних життєвих ситуаціях. Окремі дослідники вважають, що самопомога, розвиток власних ресурсів, притаманних індивіду, групі та спільноті, значною мірою визначають сутність соціальної роботи. Дослідник М. Фірсов розширює розуміння суті соціальної роботи, включаючи в неї як допомогу, так і взаємодопомогу в системі соціокультурних і психосоціальних взаємодій та взаємовідносин різних суб'єктів.

Орієнтація допомоги на здійснення, посилення та відродження соціальних функцій індивіда чи групи є сутнісною характеристикою соціальної роботи в більшості її визначень у літературі: в такому контексті соціальна робота перебирає на себе функцію допомоги у здійсненні процесу соціалізації, який саме й націлений на підготовку людини до реалізації нею соціальних функцій в широкому діапазоні різноманітних сфер соціального життя.

Соціальна дійсність різноманітна. Вчинки людей, їх співробітництво і конфлікти, переміщення, творчість, спілкування, переживання, інші прояви поведінки, а також діяльність державних закладів, функціонування економіки – усе це своєрідний, пронизаний невидимою енергією і численними лініями вир людського буття, жива соціальна реальність, в якій головна діюча сила – Людина. У цьому вирі кожна людина має свою нішу, місце, покликання, ролі, функції, права і обов'язки, стимули та обмеження. Основне призначення соціальної роботи полягає в тому, щоб допомогти людям

адаптуватися до навколишніх умов, структур, механізмів, домогтися повноцінного життя в суспільстві.

У цьому аспекті соціальна робота спирається на споріднену поняттю «соціальне» категорію «соціалізація», яка так само походить від лат. *socialis* – суспільний.

Поняття «соціалізація» дедалі активніше використовують як наукову категорію представники широкого спектра наук – філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та ін. В американській та французькій соціології це поняття з'явилося наприкінці XIX ст. і пов'язане з іменами американського соціолога Ф. Гіддінгса (1855-1931) і французького соціолога Г. Тарда (1843-1904).

Г. Тард порівнював суспільство з мозком, а основним його елементом вважав свідомість окремої людини. Засвоєння індивідуальною свідомістю існуючих вірувань, переконань, розуміння бажань та намірів інших і взаємодія на цьому підґрунті породжують суспільство, що є основою соціального життя. У центрі життя – ставлення одного конкретного «Я» до інших «Я», їхній постійний (хоча часто непомітний) взаємовплив. «У цій дії одного духу на інший і слід вбачати елементарний факт, з якого випливає все соціальне життя, хоча соціальна дійсність виходить далеко за межі розумового світу...». Основним механізмом такої взаємодії (соціалізація) вважалось наслідування, що регулюється суспільством через соціальні інститути — систему освіти й виховання, сім'ю, громадську думку тощо.

У такий спосіб суспільство підтримує своє існування як цілісність, забезпечує розуміння індивідами своїх соціальних функцій і створює умови для успішної їх реалізації.

Якщо створені умови забезпечують ефективну соціалізацію або(і) особистісний потенціал людини відповідає нормі, проблем із соціалізацією практично не виникає. Вона відбувається без особливих відхилень. Проте коли одна з груп факторів – суспільні умови соціалізації або стан фізичного, психічного чи духовного здоров'я людини – відхиляється від необхідного для ефективної соціалізації рівня, то соціалізація відбувається з ускладненнями. Отже, людина, і на-

віть окремі соціальні групи, потрапляє при цьому у складні життєві ситуації і потребує соціальної допомоги від держави, її інститутів або інших суб'єктів специфічної діяльності, яка називається соціальною роботою. Під соціальною роботою надалі розумітимемо професійну діяльність соціальних інституцій, державних і недержавних організацій, груп і окремих індивідів із надання допомоги у здійсненні успішної соціалізації особам чи групам людей у випадках, коли за відсутності належних умов у суспільстві або особистих вад їх соціалізація утруднюється, призупиняється або відбувається у зворотному напрямі (десоціалізація).

Соціальна робота стає самостійним феноменом сучасної цивілізації, що відображає діалектику поєднання загальнолюдських цінностей і унікальності особи. Утвердження перших неможливе, якщо кожен не реалізує і не розкриє власний потенціал, індивідуальну самобутність на основі вільного вибору, досягнутого рівня культури, національної самосвідомості, політичної та духовної свободи. Одним із критеріїв цивілізованості суспільства, передумовою його поступального розвитку є соціальна справедливість. Цим загальнолюдським ідеалом здавна керуються прогресивні кола суспільства – від античних часів до наших днів. І нині цей критерій не втрачає актуальності, бо навіть у найрозвиненіших країнах світу мільйони людей незадоволені життям, почуваються ображеними, домагаються задоволення своїх прав і свобод.

Соціальна справедливість означає створення для всіх рівних реальних можливостей для вияву і реалізації своїх інтелектуальних творчих сил (хоча всі вони різні), гарантування суспільством із цією метою необхідних соціальних умов. Єдиної моделі втілення цього ідеалу не існує, а отже, неможливе одновимірне тлумачення соціальної роботи як засобу його реалізації.

Варто звернути увагу на аспект розуміння поняття *«сутність соціально-педагогічної роботи»*. Соціально-педагогічна робота як суспільне явище являє собою своєрідну модель діяльності, спрямованої на розв'язання завдань соціального виховання і соціально-педагогічного захисту. Соціальне виховання – турбота

суспільства про підростаюче покоління та створення суспільством, державою, приватними та громадськими структурами відповідних умов для фізичного, психічного і соціального розвитку особистості.

На сучасному етапі становлення соціально-педагогічної діяльності її концептуальні і процесуальні складові базуються на ґрунті соціальної роботи, яка з одного боку має ґрунтовніші засади та історію, а з іншого боку – частина функцій у структурі соціальної роботи є явно соціально-педагогічними. Згідно точки зору Василькової Ю.В. та Василькової Т.В., даний вид діяльності за замістом є соціальною роботою, що включає педагогічну діяльність і спрямована на допомогу дитині, підлітку, молодій людині в самоорганізації, встановлення нормальних відносин в сім'ї, школі, у суспільстві. Тому очевидно, що призначення соціально-педагогічної діяльності є здійснення компетентної соціально-педагогічної допомоги населенню, підвищення ефективності процесу соціалізації виховання і розвитку дітей, підлітків і молоді.

Ця соціально-педагогічна модель визначена як модель практики соціальної роботи орієнтованої на допомогу індивіду або соціальній групі, що потрапили у складну життєву ситуацію, через систему інститутів – сім'ю, школу, позашкільні, виховні, реабілітаційні та інші заклади.

Ми поділяємо думку провідних науковців та дослідників у галузі соціальної роботи (А.Й.Капська, О.Г.Карпенко, Л.І.Міщик, В.А.Поліщук), що соціальна робота здійснюється соціальними працівниками і соціальними педагогами.

Об'єктом соціальної роботи може бути будь-яка людина, яка добровільно звернулася за допомогою і потребує її. В ролі об'єкта може виступати одна особа, група людей чи сім'я, незалежно від їх відмінностей (раси, статі, мови, релігії, національності, переконань і соціального походження).

За характером потреб об'єкти соціальної роботи можна поділити на три групи: перша – соціально незахищені люди, друга – маргінальні і третя – особи з відхиленнями у поведінці.

Об'єкти за своїм складом можуть бути досить неоднорідними - від людини, яка втратила людську подобу (жебрак, алкоголік, наркоман, безпритульний), до цілком забезпеченої, але не здатної перебороти ті чи ті складні, проблемні або негативні обставини та прояви у своєму житті. Це дає можливість скористатись, розробленими в теорії соціальної роботи, ризиковим, ресурсним і проблемним підходами, які дозволяють конкретизувати об'єкти соціально-педагогічної діяльності.

Ризик визначається як ситуативна характеристика діяльності. Соціально-педагогічний ризик – врахування і врегулювання небажаних, соціально або педагогічно неприйнятних факторів і наслідків, що загрожують життю, здоров'ю та повноцінній соціалізації особистості.

Фактори адаптації до ситуації ризику у різних груп населення різні. Ті групи неповнолітніх, які залежно від поєднання об'єктивних і суб'єктивних причин максимально піддаються різним соціальним і соціально-педагогічним ризикам, називають «групами» або «категорія-ризик». Типовими представниками «групи ризику» вважаються дезадаптанти, девіанти та делінквенти.

Кількість «груп ризику» наразі значно збільшилась. До них належать сироти, соціальні сироти, безпритульні, безнадзорні, а також діти з неблагополучних сімей, сімей безробітних, дистантних сімей та мігрантів і інші. Такі соціально-вразливі групи населення об'єктивно і суб'єктивно перебувають у стані потенційного ризику. Особливу групу складають обдаровані діти.

Ресурсний підхід – визначає арсенал засобів та спроможність для виконання будь-якого завдання або удосконалення тих або тих дій, особливо коли вони мають надзвичайним характер чи здійснюються в критичній ситуації.

Ресурси в соціально-педагогічній діяльності розглядаються з точки зору їх природи, джерел і корисності застосування:

- ✓ внутрішні або зовнішні по відношенню до особистості, колективу, групи;
- ✓ офіційні (формальні) або неофіційні (неформальні);

- ✓ реально існуючі або потенційні (приховані);
- ✓ керовані з точки зору їх використання.

Як і соціальна робота соціально-педагогічна діяльність повинна сприяти найбільш повному ефективному і скоординованому виявленню і застосуванню внутрішніх матеріальних і соціальних ресурсів. Вона передбачає створення і реалізацію програм діяльності, що спрямовані на активізацію внутрішніх ресурсів особистості і забезпечення її зовнішніми ресурсами.

Людина розглядається як комплекс ресурсів, здібностей, можливостей, які використовуються для досягнення бажаної мети. Її життєвий потенціал складається з внутрішніх ресурсів, які застосовуються особисто, в процесі створення сприятливих умов для здійснення необхідних дій або в результаті виникнення кризової ситуації. Здатність впливати на інших, визначати хід подій, можливість досягати успіхів залежить від володіння необхідними ресурсами.

Нормальний процес соціалізації є реакцією відповідно на гармонію або дисгармонію між внутрішніми ресурсами і властивостями індивіда, з одного боку, і зовнішніми ресурсами та особливостями життєвої ситуації, з другого. Виснаження соціальних ресурсів, обмеження в їх реалізації сприяє появі різного роду соціальних проблем.

Соціальні проблеми – соціальне протиріччя, що усвідомлюється людиною (групою) як значима для неї невідповідність між метою і результатом. Ця невідповідність виникає в результаті відсутності або нестачі засобів для досягнення мети і виявляється у незадоволенні соціальних потреб.

Проблемні ситуації в соціальному житті існують у будь-якої дитини як у організму, що росте і розвивається. На кожному етапі розвитку дитина і її оточення виявляють протиріччя між новим і наявним рівнем соціальних якостей, не своєчасна зміна норм і оцінок протидіє створенню відповідних умов і в результаті виникають різного роду проблеми на шляху самостійного вирішення життєво важливих завдань.

Науковцями і практиками визначені такі проблеми в житті дитини:

- проблеми, пов'язані зі збереженням психічного здоров'я дитини, розвитком людини, самовизначенням дітей і підлітків;
- проблеми, пов'язані з неблагополуччям родини, порушенням прав дитини та насиллям;
- проблеми, пов'язані з неадекватною і девіантною поведінкою, дезадаптацією дітей і підлітків у соціальному середовищі;
- проблеми, пов'язані з конфліктами та морально-психологічним кліматом у школі, мікросередовищі.

Суб'єктами соціально-виховної роботи виступають спеціалісти, що надають допомогу. Вони також є неоднорідними, враховуючи соціально-виховні інститути, що спеціалізуються у наданні того певного виду допомоги на основі законів і законодавчих актів, визнаних державою.

Соціальна робота набуває свого розвитку, якщо враховуються такі особливості:

- добровільність (допомога має надаватися, виходячи з добровільного звернення);
- своєчасність;
- персоналізація (допомога повинна здійснюватись персонально кожній особистості);
- повага (допомога не повинна принижувати честь і гідність людини, її самооцінку і самоповагу);
- активізація клієнта (основний зміст допомоги полягає в оволодінні людиною спроможністю до самостійного вирішення своїх проблем);
- комплексність (надається допомога, яка має бути спрямована на зняття небажаної емоційної напруги і на ліквідацію причин, які викликають такий стан у людини);

Таким чином, соціально-педагогічна діяльність має значні можливості для подальшого розвитку, враховуючи потреби соціуму та активний розвиток соціально-виховних інституцій, здатних до продуктивної реалізації відповідних технологій.

1.2. Характеристика методів соціально-педагогічної роботи

Методика соціально-педагогічної роботи – це сукупність методів діяльності соціального педагога і форм організації соціального виховання, спрямованих на розв'язання проблем клієнта.

Методи соціально-педагогічної діяльності можна розділити на:

- *педагогічні*, які спрямовані на виховання, перевиховання, корекцію, реабілітацію, навчання соціального досвіду;

- *соціологічні*, які дозволяють зібрати необхідну інформацію: аналіз документів; спостереження, опитування, аналіз змісту газет, кінофільмів, публічних виступів;

- *психологічні*, які забезпечать зняття психологічного навантаження: тренінг; психотерапія: сугестивна, раціональна, аналітична і групова. *Сугестивна психотерапія* використовується до пацієнтів і клієнтів як під гіпнозом, так і в стані бадьорості, має на меті визначення хворобливих проявів через навіювання. *Раціональна психотерапія* здійснюється при лікуванні хворого в стані бадьорості шляхом бесіди, в ході якої лікар обговорює з хворим захворювання, а також навчає його прийомам спротиву хворобі. *Аналітична психотерапія* враховує реакцію людини на патогенний вплив середовища, тобто вплив який викликає захворювання. Групова психотерапія ґрунтується на позитивному впливові, який чинять один на одного члени групи;

- *фінансово-економічні* методи спрямовані на розв'язання матеріальних проблем: економічні пільги і санкції;

- *правові методи*, які допоможуть відновити права і обов'язки клієнта як члена суспільства, знайти юридичні документи, які сприятимуть розв'язанню проблеми клієнта;

- *медико-соціальні методи* допоможуть вивчити вплив соціальних факторів на стан здоров'я населення і розробити профілактичні заходи усунення шкідливого впливу і попередити можливі захворювання;

▪ **організаційні методи**, пов'язані з організацією трудової діяльності клієнта і громадською діяльністю незахищених верств населення;

▪ **комунікативні методи** спрямовуються на дотримання етикету спілкування між клієнтом і соціальним педагогом;

▪ **філософські методи**: метод емпіричного пізнання (спостереження і експеримент) дозволить обґрунтувати проблему із теоретичних засад;

▪ **логічні методи** дозволять соціальному педагогу будувати структуру роздумів над проблемою, використовуючи методи індукції, дедукції, традукції, аналізу, синтезу, узагальнення, систематизації, класифікації.

Вибір методів для соціально-педагогічної діяльності залежить від поставленої мети і завдань.

До окремої групи методів будемо відносити **нетрадиційні методи**, які повинні бути в арсеналі соціального педагога.

1. Методи лікувальної педагогіки. Дана група методів ґрунтується на правилах: не зашкодь здоров'ю клієнта, навчи піклуватися про своє здоров'я: метод переконань; допомога у формуванні навичок саморегуляції, самодисципліни; зміцнення здоров'я засобами мистецтва (естетотерапія) – театр, кіно, бібліотекотерапія, співання, малювання (арттерапія) тощо; організація рухомих та інтелектуальних забав (імаготерапія); виховання на позитивних прикладах, вчинках, ідеалах (аретотерапія).

2. Виховання природою, передбачає знайомство з природою і оздоровлення засобами природи.

3. Використання народної педагогіки. Найактивнішими методами є слово, справа, релігія, природа і мистецтво, традиції, ігри та забави, громадська думка.

Усі методи соціально-педагогічної діяльності можна згрупувати, беручи до уваги мету призначення:

1. Методи дослідження.

2. Методи соціального виховання.

3. Методи соціально-психологічної допомоги.

До першої групи методів належать спостереження (моніторинг), соціологічні методи, вивчення передового педагогічного досвіду, моделювання, педагогічний експеримент, метод соціометрії, математичні методи: ранжування – розміщення зібраних даних у визначеній послідовності, в порядку зростання або спадання показників, визначення місця в цьому ряду кожного клієнта; шкалування - кількісний метод, який дає можливість ввести цифрові показники в оцінку окремих сторін педагогічного явища, метод «дерева цілей».

Другу групу методів складають педагогічні методи, а саме:

1. Методи формування свідомості: приклад, бесіда, диспут, розповідь, лекція та інші.

2. Методи організації діяльності: педагогічна вимога, громадська думка, вправління, організація суспільно корисної діяльності, творчі ігри та ін.

3. Методи стимулювання діяльності: заохочення, покарання, «вибух». Методи соціально-психологічної допомоги, які належать до третьої групи, містять психологічне консультування, аутотренінг, психологічні методи, симуляційні ігри (ділові та рольові ігри).

Спеціальними методами в соціально-педагогічній діяльності виступають: патронат, супровід, консультування телефоном, реалізація психотерапевтичної функції, медіація, тренінг.

Патронат – форма опіки, при якій діти, що залишилися без опіки, передаються на виховання іншим громадянам за договором на певний строк (діти до 4-х років передаються органам охорони здоров'я, а діти віком від 4-х до 14 років – органам освіти).

Соціальний супровід – це комплексний метод, який забезпечує створення умов для прийняття розв'язків в складних життєвих ситуаціях. Супровід включає: **діагностику** проблеми; інформацію про способи розв'язання проблеми; консультацію на етапі прийняття рішення і розробку плану дій; первинну **допомогу** при реалізації плану. Основний принцип супроводу «Не нашкодь», забезпечує умови надати допомогу «самому собі».

Консультування телефоном – це процес телефонного діалогу.

Медіація – методика посередництва при розв'язанні конфлікту – це створення атмосфери, при якій люди можуть відкритися, знайти спільну мову і виробити свої власні рішення.

Тренінг – це навчання досвідом. Навчання досвідом передбачає, що присутні мають можливість поділитися і обмінятися між собою своїми знаннями та проблемами, а також попрацювати разом для пошуку рішення.

1.3. Сутність індивідуальної та групової соціально-педагогічної роботи

Індивідуальна соціально-педагогічна робота, орієнтована на вирішення проблем суб'єкта Індивідуальна соціальна робота – метод, спрямований на надання допомоги індивідам і сім'ям у розв'язанні психологічних, міжособистісних, соціоекономічних проблем шляхом особистісної взаємодії з клієнтом. Цей метод дозволяє враховувати особливості розвитку, фізичного і духовного стану, рівень підготовки, інтереси і потреби, життєвий досвід клієнта. Індивідуальна соціальна робота – одна з найпоширеніших форм діяльності соціального працівника і соціального педагога. Ґрунтується на результатах систематичного вивчення клієнтів у ході спостереження, аналізу їхньої життєдіяльності, соціальної активності, працездатності, запитів та інтересів.

У практичній соціальній роботі прийнято визначати, що технологічний процес індивідуальної роботи повинен складатися з трьох основних етапів.

Перший етап – оцінка реальної ситуації. Основний принцип дій спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту визначитися і з'ясувати для себе реальний стан справ з його проблемною ситуацією, а також побачити невикористані до цього часу можливості вирішення своїх проблем.

Другий етап – визначення до чого прагне клієнт, яких результатів він чекає. Основний принцип дій спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту зрозуміти, усвідомити для себе, чого він

прагне досягти, тобто визначитися і цілями і задачами звернення за допомогою, насамперед, з'ясування для себе характер, проблемної ситуації і можливостей, які він не використав.

Третій етап – соціальна дія. Основний принцип дій спеціаліста на цьому етапі полягає в тому, щоб допомогти клієнту діяти у відповідності з поставленими цілями і реально досягти того, чого він прагне.

Всі три стадії за своєю суттю когнітивні, тобто пізнавальні. Техніка складається зі спілкування і планування дій. А спілкування повинно привести до дій. У процесі такої діяльності важливим є взаємодія двох учасників процесу індивідуальної роботи. Такий контакт визначається фазами взаємодії клієнта і спеціаліста:

Перша фаза. Усвідомлення проблемної ситуації і невикористаних можливостей. Вона поділяється на три етапи.

Перший етап. З'ясування ситуації. Основна мета: допомогти клієнту розповісти про свою ситуацію більш ясно і чітко. Сенс цього етапу в тому, щоб відверто обговорити ситуацію, в яку потрапив клієнт. Для успішного початку цього етапу, спеціаліст повинен уміти з самого початку встановити відповідні відносини зі своїм клієнтом.

Другий етап. Пошук і знаходження особистісних недоліків клієнтів. На цьому етапі завдання спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту розкритися, побачити в собі різноманітні слабкості і слабкі місця, які заважають йому реально оцінити свої проблеми, невикористані до цього можливості.

Третій етап. Пошук варіантів досягнення мети. Основне завдання в роботі спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту «працювати» зі своєю проблемою, визначити суперечливі питання, можливі наслідки, варіанти різноманітних можливостей, які б сприяли змінам у житті. При проходженні кожного етапу соціальний працівник постійно повинен активізувати дії клієнта та стимулювати його потенційні можливості, спонукати клієнта до активності. Клієнт повинен бути активним не тільки під час бесід із соціальним педагогом, але й у повсякденному житті. Мета надання допомоги: досягнення конструктивних змін в житті клієнта.

Друга фаза. Розробка плану дій. Під час цієї фази клієнт має справу з тим, що він би хотів отримати в результаті спільної роботи зі спеціалістом, тобто з гіпотетичними результатами виходу з проблемної ситуації.

Перший етап. Розробка можливих варіантів подій. Завдання спеціаліста на даному етапі в тому, щоб допомогти клієнту побачити широкий спектр можливостей, які можуть відкритися перед ним у майбутньому.

Другий етап. Переведення можливостей у реальну мету. Основне завдання дій спеціаліста складається в тому, щоб допомогти клієнту вибрати найбільш реальні потенційні перспективи і перетворити їх у дійсну мету.

Третій етап. Розробка програми конструктивних змін. На цьому етапі роль соціального працівника є визначальною, але у повній мірі з дієвістю та активністю самого клієнта.

Основне завдання дій спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту визначитися зі спонукальними мотивами, які допоможуть йому реально захотіти досягти намічених результатів.

Якщо ця фаза завершується успішно, тоді клієнт чітко уявляє собі, чого він бажає, чого він прагне досягти, в якому напрямку йому йти, навіть якщо він поки і не знає, як конкретно повинен діяти.

Фаза третя. Визначення стратегії конкретних дій. Ця фаза пов'язана з відповіддю на запитання: «Як досягти бажаного?»

Перший етап. Оцінка стратегій. Основне завдання дій спеціаліста на цьому етапі полягає в тому, щоб допомогти клієнту розкрити перед собою карти з маршрутом шляхів до поставленої раніше мети.

Другий етап. Вибір найкращих варіантів дій. Основне завдання дій спеціаліста складається в тому, щоб допомогти клієнту вибрати такі варіанти дій, які б оптимально відповідали його можливостям, як внутрішнім, так і зовнішнім. Для вибору найбільш перспективних варіантів стратегії важливішою умовою є реалізм. Оцінювання можливостей та реальної ситуації повинно здійснюватись соціальним працівником з клієнтом покроково та детально.

Третій етап. Приведення в дію стратегії. Основне завдання дій спеціаліста на цьому етапі полягає в тому, щоб допомогти клієнту сформулювати докладний план дій, спрямованих на здійснення поставленої мети. Ключовим моментом цього етапу є відповідальність і самодисципліна. Після проходження останнього етапу може виникнути необхідність у корегуванні плану. Досвідчений спеціаліст повинен допомогти клієнту побачити і усвідомити складність шляху, який йому потрібно здолати, ті труднощі, з якими він може зустрітись та все таки побачити перспективу у початій справі.

Інше завдання спеціаліста на цьому етапі складається з того, щоб здійснити всебічну підтримку першим активним діям клієнта, його вибору. В реальній практиці фази, етапи можуть накладатися один на другий. Інколи, вже після того, як вже були визначені цілі, виникають нові обставини, і тоді потрібно повертатися на етап аналізу проблемної ситуації.

І останнє: підведення підсумків та оцінка якості процесу здійснення допомоги. Оцінка повинна даватися як спеціалістом, так і самим клієнтом. На завершення треба проаналізувати, яким чином людина реагує на завершення стосунків, як клієнт буде обходитись без допомоги соціального педагога чи соціального працівника. Заплановане завершення повинно бути достатньо тривалим, щоб подолати негативні емоції клієнта. Клієнт не повинен почувати себе покинутим. У деяких випадках соціальний педагог зустрічається з колишнім клієнтом через деякий час, аби пом'якшити перехідний період. Соціальний педагог у деяких випадках повинен проінформувати клієнта стосовно членства у групах самопомоги та підтримки або навіть і ввести його до складу такої групи.

Не завжди процес індивідуальної роботи проходить одне коло. Наприкінці запланованої роботи може виникнути інша проблема, і соціальний педагог зобов'язаний продовжити співпрацю з клієнтом. Ситуація може мінятися, і тоді виникає потреба повернутися на попередню фазу і переглянути прийняті рішення. Нарешті, в процесі роботи актуальність запланованої мети може зникнути. Цей факт

яскраво свідчить про те, що в соціально-педагогічній діяльності сам процес індивідуальної роботи є набагато важливішим за результат.

Соціальна робота з групою – метод, який використовується з метою надання людині допомоги, завдяки передачі групового досвіду для розвитку її фізичних і духовних сил, формування соціальної поведінки.

В сучасній практиці теоретична база соціальної роботи з групами сформована з положень таких шкіл, як теорія поля, теорія соціального обміну, психоаналіз і загальна теорія систем. Базовим для всіх групових теорій є положення про штучність відокремлення людини від її оточення.

В межах теорії поля група розглядається як якась спільність індивідів, яка рухається до своєї мети; сили зовні і всередині даної групи впливають на напрямок її руху, сприяючи або заважаючи йому.

Теорія соціального обміну являє собою додавання деяких ідей біхевіоризму до групового контексту. Згідно з даною теорією, люди вступають у взаємодію сподіваючись на нагороду і в той же час готові чимось пожертвувати.

Найбільш важливий результат групової роботи - перетворення внутрішнього світу її учасників.

Переваги групової роботи перед індивідуальною - отримання «додаткового продукту» за рахунок досягнення і використання, так званого, синергетичного ефекту: результат групової роботи перевищує просто суму результатів роботи її окремих членів, учасники відчують себе комфортно, впевнено, їх активність підвищується, і відбувається якісний стрибок результативності.

Групова робота використовується:

- з виправною метою, коли справа стосується поведінки одного чи декількох членів;
- для попередження соціальних дисфункцій;
- для забезпечення нормального розвитку окремих членів групи, особливо у критичні періоди росту;
- для самоствердження особистості;
- з метою навчання і виховання відчуття громадянства;

– для здійснення однієї мети чи декількох цілей одночасно.

Прийнято виділяти типи груп: створені спеціально для роботи з їх членами для вирішення внутрішньо групових проблем і створені для досягнення якої-небудь зовнішньої мети по відношенню до групи.

Внутрішньо орієнтовані групи, в свою чергу, поділяють на два типи:

а) спрямовані на нормальний розвиток своїх членів (групи соціалізації);

б) групи, мета яких – виправлення відхилень, які виникли в ході попередньої соціалізації (групи ресоціалізації).

Кожен з цих типів груп, у свою чергу, диференціюється в залежності від завдань, які вирішуються під час роботи з групою.

В групах соціалізації мета соціальної роботи – допомогти індивіду, який має проблеми у виборі мети соціалізації, а також сприяти досягненню вже обраною мети. Групи ресоціалізації також вирішують два завдання: соціальний контроль людей, недостатньо адаптованих до потреб суспільства і які не бажають приймати на себе соціально прийнятні ролі, чи допомогу в освоєнні нових (альтернативних) ролей.

Соціальні групи мають на меті функціональну активність у плані подолання ізолюваності, надання позитивного досвіду стосунків. У таких групах відбувається розвиток інтересів та навичок, підвищення відчуття власної цінності. Прикладами таких груп є клуби, денні центри для людей похилого віку, для молоді з певними проблемами, для колишніх пацієнтів психіатричних лікарень, для людей з ВІЛ/СНІДом, для тих, хто хворіє на рак.

Освітні групи займаються обміном інформації та формуванням навичок через прямі інструкції. Це необхідно як для набуття нових знань і вмінь, яких бракує, так і для підготовки до наступних стадій життя (до або після виписки з психіатричної, наркологічної клініки або іншої лікарні, звільнення з місць ув'язнення та ін.). В таких групах використовують специфічний спосіб навчання – активне залучення до розв'язання реальних проблем, набуття власного досвіду через дискусію або рольові ігри.

Соціальні терапевтичні групи мають на меті підтримку адаптивних форм поведінки або модифікацію неприйнятних форм поведінки (зловживання алкоголем або наркотиками, злочинна поведінка). До цієї категорії відносять також групи, які орієнтовані на певну проблему (групи соціальних навичок). Дискусійні групи мають на меті обговорення питань, проблем, актуальних для певного кола людей. При цьому відбувається обмін досвідом, поглядами, думками між членами групи.

Групи самопомоги, групи соціальних дій, самокеровані групи створюються для підтримки та розв'язання індивідуальних проблем. За їхньою допомогою організують кампанії за зміну соціальних установок та на захист інтересів і прав. Ресурси групи використовуються з метою:

- допомогти у вираженні своїх потреб і почуттів, навчання надавати та отримувати допомогу;
- використання групового процесу для розуміння і подолання перепон, що заважають отримувати підтримку, допомогу та опікуватися своїми потребами;
- заснування групи, в якій її члени можуть продовжувати зустрічатися неформально.

У кількісному відношенні група не повинна налічувати менше трьох членів - у протилежному випадку не можуть бути досягнуті розгорнута кооперація, спеціалізація, інші групові ефекти. Чим менша група, тим швидше і якісніше вона може вирішити поставлену мету.

До факторів, які сприяють груповій роботі, слід віднести: адекватність складу групи тим завданням, які вона вирішує; значущість завдань для всіх учасників; відповідність технологій взаємодії груповим нормам і характеру завдання, яке вирішується; оптимальний склад і чисельність групи; гармонійний розподіл ролей.

До факторів, які перешкоджають груповій роботі, слід віднести: незначущість завдання, заради якого створена група; занадто жорсткі умови її існування; наявність поганого лідера; неефективні способи ведення групової роботи; склад групи, що не підходить для вирішення завдання; велика кількість членів групи; недостатня

тривалість зустрічей; сподівання на швидкий і легкий успіх; марні, необґрунтовані сподівання на соціального педагога.

Я. Лейман виділяє такі етапи групової роботи:

- уточнення проблеми яку вирішують, більш глибоке усвідомлення об'єктивного протиріччя, яке спричиняє дану проблему;
- уточнення спрямування спільної діяльності, її планування;
- дослідження (аналіз) проблеми;
- вироблення альтернативних рішень, їх оцінка, планування;
- обговорення альтернатив з керівництвом, вибір оптимального варіанта рішення.

Макаревич В.Н. виділяє такі стадії розвитку групи: попередня, стадія формування групи; стадія конфлікту; стадія консолідації і ефективної роботи.

Всі спеціалісти підкреслюють виключну роль перших етапів роботи, на яких важливо завоювати довіру групи, допомогти її членам ближче познайомитися один з одним, підбадьорити «мовчазних» і стримати занадто активних.

Стадія конфлікту, суперництва є небезпечною для соціального педагога. Влюбій групі спостерігається явна розбіжність (неоднаковість) інтересів її членів. Група – «мікрокосм» суспільства, і ця різниця своїх інтересів і інтересів інших, віддзеркалює індивідуальне протистояння з іншими, яке існує в суспільстві.

Завдання соціального педагога на етапі конфлікту – допомогти членам групи усвідомити необхідність узгодженої роботи, активізувати осмислення того, що відбувається, орієнтувати членів групи на взаємну підтримку, надання взаємодопомоги.

На стадії консолідації соціальний педагог допомагає групі виробити норми і способи взаємодії, а окремим членам – самовизначитися, знайти своє місце, яке відповідає їх здібностям і уподобанням.

Незалежно від типу групи, стилю поведінки, який обрав соціальний педагог, його основна функція - посередництво. Соціальний педагог завжди має справу з двома клієнтам індивідом і

групою. Найголовніше, що повинен роботи спеціаліст, – це демонструвати впевненість в успішності тільної діяльності.

Таким чином, група – це не просто кількість людей, яких зібрано разом, а система, яка характеризується спільністю відчуттів, наявністю особливої атмосфери, яка висловлюється словами, мімікою, позами і жестами.

Групова робота – один з методів соціальної роботи, один і найбільш успішних винаходів, який створено для вирішення проблем знеособлення, втрати індивідуальності і відчуття реальності, відчуженості, які характерні для багатьох людей у сучасному суспільстві.

1.4. Опис технологій соціально-педагогічної роботи

Суспільна свідомість на початку XXI століття визначається інтересом до соціальних технологій, до технологізації соціальної діяльності, що є закономірною складовою світової технологічної революції. Технологізація соціального простору останнім часом виступає як чинник забезпечення соціального функціонування суспільства, при цьому соціальні технології значною мірою виступають як інтелектуальний ресурс, використання якого дозволяє не тільки вивчати та передбачати соціальні зміни, але й активно впливати на процес соціального розвитку суспільства, отримувати прогнозований соціальний результат.

Те, що сьогодні відбувається в сфері соціальних технологій можна визначити як технологічну революцію, що викликана до життя сукупністю низки важливих технологічних факторів. До них належать: швидке оновлення сфер суспільного життя, тобто динаміка соціальних змін; глобальна демократизація суспільних систем; процес переходу цивілізованих суспільств до інформаційної сфери існування; визначення соціального простору як основного об'єкта технологізації [4, с.3].

Саме тому ефективне формування соціальної політики України можливе лише на основі технологізації соціальних процесів, за рахунок оптимального використання соціальних ресурсів і

можливостей соціальних установ й широкого кола працівників соціальної сфери.

Технологія (грец. *techne* – мистецтво, майстерність, уміння) – сукупність прийомів і способів одержання, обробки чи переробки; опис виробничих процесів, інструкцій з виконання, технологічні правила, вимоги, карти, графіки. Усі відомі на сьогодні технології розділяють на дві групи: *промислові та соціальні*. До промислових належать технології переробки природної сировини (нафти, руди, деревини тощо) чи отриманих з неї напівфабрикатів (готових металів, прокату, окремих деталей і вузлів виробів тощо). Соціальною визначають технологію, у якій вихідний і кінцевий результат – людина, а основні параметри вимірювання – її якості та властивості [2, с.294].

Сучасна соціологія розглядає соціальні технології як інноваційну систему методів виявлення і використання прихованих потенціалів соціальної системи, отримання оптимального соціального результату при найменших управлінських витратах. Дотриманням системного підходу вирізняються і погляди на соціальні технології в дослідженнях теорії соціальної роботи, де соціальні технології розглядаються як сукупність методів, прийомів та впливів, що застосовуються для досягнення мети соціального розвитку. Можна сказати, що соціальні технології це – соціальні програми, що містять певні алгоритми, засоби та способи діяльності. В даному контексті можна погодитись з загальним визначенням соціальних технологій як технологій соціального функціонування суспільства в цілому і окремих соціальних груп, зокрема.

Типовим є погляд на соціальні технології як інтелектуальний ресурс суспільства у вигляді узагальнення набутих і систематизованих знань, досвіду, умінь і практики соціальної діяльності.

До *особливостей* соціальних технологій можна віднести такі прояви, як: включення великої кількості індивідів, що наділені волею та свідомістю; суб'єктивність змісту соціальних технологій (процеси соціального розвитку ініціюються, розвиваються чи гальмуються в першу чергу лідерами і відповідно до цього будуються процеси управління, керівництва, переконання окремих мікро-соціумів);

комплексний характер соціальних технологій і технологій соціальної роботи, зокрема; превентивність змісту більшості соціальних технологій.

Аналіз наукової літератури з проблем соціальної роботи дозволяє виділити наступні *етапи реалізації* соціальних технологій:

- теоретичний, який передбачає обґрунтування мети і об'єкту технологічного впливу, виокремлення складових компонентів (елементів); з'ясування соціальний зв'язків між ними;
- методичний, який пов'язаний з добиранням методів, засобів впливу, обробкою інформації, її аналізом, вибором принципів трансформації результатів аналізу в висновки та рекомендації;
- процедурний; який пов'язаний з практичною діяльністю по апробації обраної послідовності використання інструментарію.

Логіку реалізації етапів соціальних технологій можна представити у вигляді схеми:

Рис. 1.1. Етапи реалізації соціальних технологій

Таким чином, структура соціальних технологій визначається наявністю:

- ~ програми (проекту), в межах якої (якого) розв'язується певна проблема;
- ~ заданого алгоритму як системи послідовних операцій на шляху досягнення результату;
- ~ певного стандарту (нормативу) діяльності;
- ~ критеріїв оцінки результатів.

Будь-яка соціальна технологія, що має на меті проектування та впровадження, має бути орієнтована на технологізацію відповідного процесу. При цьому *ефективність процесу технологізації* полягає у:

- формуванні процесу;
- наданні йому цільової спрямованості;
- оптимізації соціально-педагогічної діяльності;
- забезпеченні сталості соціального процесу;
- створенні механізмів саморегуляції процесу;
- забезпеченні сприятливих для реалізації мети умов.

Багатоваріантність підходів до класифікації соціальних технологій дозволяє визначити такі основні види соціальних технологій:

- правового забезпечення функціонування суспільства;
- політичні технології адміністративного регулювання;
- економічного функціонування суспільства;
- інформаційного забезпечення засобами масової інформації та комп'ютерної мережі;
- духовно-культурного розвитку суспільства.

Визначення соціальних технологій може бути в кожному з компонентів соціальної роботи: в соціальній роботі як науці; соціальній роботі як у циклі навчальних дисциплін і соціальній роботі як виді професійної діяльності.

Аналіз основних підходів до групування соціальних технологій дозволив нам визначити такі їх *класифікаційні ознаки*: рівень суспільних відносин; характеристика практичного втілення технології в організаційний процес; місце здійснення експериментальної перевірки та

апробації; сфера докладання зусиль соціальних працівників; масштабність соціальних операцій.

Основні класифікаційні підходи до характеристики соціальних технологій представлені у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Класифікація соціальних технологій

Класифікаційна ознака	Назва технології	Додаткова характеристика
Специфіка соціального впливу на об'єкт (залежно від рівня суспільних відношень)	<ul style="list-style-type: none"> • макросистем • мезотехнології • мікро технології 	<ul style="list-style-type: none"> • технології суспільства • технології рівня міста населеного пункту • розраховані на невеликі людські спільноти
За ступенем практичного втілення в організаційний процес	<ul style="list-style-type: none"> • інноваційні • конструкторські • традиційні 	<ul style="list-style-type: none"> • майже не розроблені • розроблені на рівні практичного застосування • впроваджені в суспільну практику
За місцем експериментальної перевірки та апробації	<ul style="list-style-type: none"> • кабінетні • лабораторні • польові 	<ul style="list-style-type: none"> • отримані на основі інформаційно-логічного аналізу • отримані в експериментальних , штучно створених умовах • отримані в реальному соціальному середовищі

Продовження таблиці 1.1

Залежно від сфери докладання зусиль соціальних працівників	<ul style="list-style-type: none"> • інформаційні • історичні • політичні • адміністративно-управлінські • психологічні • генетичні • економічні • педагогічні 	
За масштабністю соціальних операцій	<ul style="list-style-type: none"> • глобальні • регіональні • локальні 	

Розуміння соціальної роботи як інтегрованого, універсального виду діяльності, спрямованого на задоволення соціально-гарантованих та особистісних інтересів і потреб людей, перш за все соціально-незахищених верств населення дозволяє визначати такий підхід, при якому під соціальними технологіями розуміється професійна діяльність суб'єктів соціальної роботи, побудована відповідно до соціальних програм, проектів. На думку Вайноли Р.Х., технології соціальної роботи розглядаються як способи професійного впливу на соціальний об'єкт з метою його покращення, забезпечення оптимізації функціонування при можливому тиражуванні даної системи соціальних. На нашу думку, в даному контексті більш влучним є використання терміну «технології соціальної роботи (діяльності)».

Технології соціальної роботи – це сукупність форм, методів та прийомів, що використовуються соціальними службами, закладами соціального обслуговування, соціальними працівниками для вирішення завдань соціальної роботи

Технології соціальної роботи більшість дослідників розглядає як алгоритм реалізації соціальних процесів. При такому підході головними складовими змісту технологізації виступають:

- розмежування процесу на внутрішні етапи, фази;
- координація зусиль всіх підрозділів;
- визначення поетапності дій;
- визначення алгоритму виконання всіх технологічних операцій;
- корекція дій залежно від змін у цьому процесі.

Сучасними дослідниками технологізації соціальної роботи відзначається така особливість як синтетичність чи поліфакторність соціальних процесів. Такий підхід дозволяє визначити зміст і простежити реалізацію наступних технологічних компонентів: структурного, функціонального, нормативного, операційного та інструментального.

Структурний компонент технологізації містить суть поняття керованих та некерованих соціальних ситуації та можливої післядії (результату та наслідку).

Функціональний компонент дозволяє визнати такі механізми здійснення соціальних завдань як заборона, настанова, дозвіл, обмеження, орієнтування, спрямування.

Нормативний компонент технологізації соціальної роботи означає встановлення закономірностей, принципів та правил.

Операційний компонент технологізації означає виокремлення певних процедур та операції та їх подальшу координацію та синхронізацію.

Інструментальний компонент технологізації передбачає усталення всіх наявних способів здійснення соціального регулювання, а саме:

- нормативного;
- традиційно-ритуального;
- конвенціонального (неформальні зобов'язання, угоди);
- оціночного;
- статусного (вплив на статус людини);
- символічного;
- психотерапевтичного;
- соціоекологічного (вплив на життєве середовище);

- раціонального (переконання);
- сугестивного (навіювання);
- стимулюючого;
- селекційного;
- ситуаційного .

Ефективність соціальної роботи сьогодні, залежить від визначення і усвідомлення наступних *закономірностей*:

- тенденцій життєдіяльності особи чи соціальної групи;
- особливостей їх соціального досвіду;
- влучності у постановці соціального діагнозу;
- добору адекватних шляхів розв'язання проблеми;
- визначення критеріїв і механізмів оцінки процесу та результатів соціальної роботи.

Сукупність цих закономірностей потребує визначення факторів, що характеризують специфіку сучасних технологій соціальної роботи. До них слід віднести:

- *динамічність* (гнучкість), яка проявляється в постійній зміні змісту та формі роботи ;
- *неперервність*, що визначається потребою постійної підтримки контакту з клієнтом;
- *циклічність*, тобто стереотипне, закономірне повторення етапів, операцій;
- *дискретність* соціальної роботи як технологічного процесу, яка проявляється в нерівномірній ступені впливу на клієнта різних етапах діяльності.

Соціальні технології – це єдиний тип технологічного процесу, що значною мірою базується на «суб'єкт – суб'єктних» відносинах. Взаємозв'язки і взаємозалежності учасників технологічного процесу в сфері соціальної роботи уявимо таким чином:

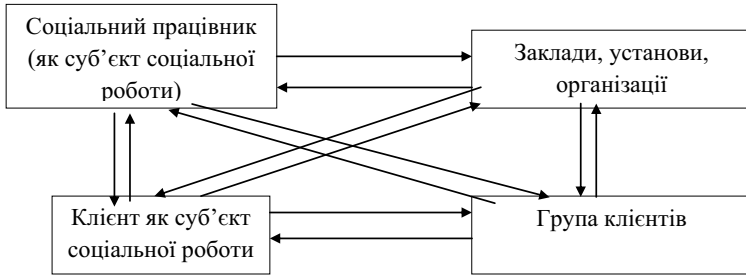

Рис. 1.2. «Суб'єкт - суб'єктні» відносини учасників технологічного процесу

Суб'єкт-суб'єктних стосунків технології набувають тільки в ситуації усвідомлення клієнтом (чи групою) наявності проблеми та потреби і бажання її розв'язати.

Базуючись на підходах до технологізації соціального процесу, в практиці соціальної роботи визначають наступні *види прикладних технологій соціальної роботи*:

- соціального контролю;
- соціальної профілактики;
- соціальної терапії;
- соціальної реабілітації;
- соціально-правового захисту;
- соціального страхування;
- соціального опікунства;
- соціального посередництва;
- соціального супроводу;
- соціального патронажу;
- соціальної корекції;
- рекламно-інформаційні тощо.

Узагальнення вищенаведених поглядів на систему технологізації соціальної роботи дозволяє зробити висновок, що основним завданням розвитку технологій соціальної роботи сьогодення є розробка шляхів результативного та раціонального цілеспрямованого соціального впливу; застосування технологізації як способу оптимізації соціального результату.

Тому визначення соціальних технологій може бути в кожній з характеристик соціальної роботи: в соціальній роботі як науці; соціальній роботі як в навчальній дисципліні і соціальній роботі як виді професійної діяльності.

Саме остання характеристика обумовлює сутність соціально-педагогічної діяльності. Ця група технологій виступає у формі умінь та практичного досвіду в реальній роботі соціального педагога.

Дослідник проблем технологізації соціальної роботи Н.В.Заверико визначає соціально-педагогічну технологію як класичний різновид соціальної технології, що інтегрує в собі якості соціальної та педагогічної технологій. Соціально-педагогічна технологія – це способи взаємодії соціального педагога (соціального працівника) із клієнтом, що забезпечують його соціалізацію в наявних або спеціально створюваних умовах. Сутність соціально-педагогічної технології полягає в операціоналізації процесу надання послуг і соціально-педагогічної допомоги, створенні алгоритму взаємодії соціального педагога з клієнтом. Соціально-педагогічна технологія має такі характерні риси: *універсальність* (можливість застосування на різних за специфікою об'єктах, для вирішення подібних або часто виникаючих завдань); *конструктивність* (націленість на вирішення конкретних проблем перевіреними та обґрунтованими способами); *результативність* (орієнтація на кінцевий результат, що перевіряється); *оперативність* (можливість реалізувати технологію в оптимальний термін); *відносна простота* (наявність проміжних етапів й операцій, доступність для фахівця певної кваліфікації); *надійність* (наявність деякого запасу міцності, механізму, що дублюється); *гнучкість* (здатність до адаптації в умовах, що змінюються). Соціально-педагогічна технологія як сукупність визначених прийомів і методів впливу має власну структуру, до складу якої входять певні елементи: визначення мети, вибір відповідного рішення, організація соціальної дії, аналіз результатів.

Технології соціально-педагогічної роботи – це сукупність способів, дій соціальних педагогів, спрямованих на встановлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта, сприяння саморозвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу, здібностей, задатків

Технології соціально-педагогічної роботи відображають її найголовнішу складову – прикладний аспект. Врахування технологій, що мають місце в соціально-педагогічній роботі допомагає помітно збільшити можливості вирішення соціальних проблем дітей і молоді.

Під соціально-педагогічними технологіями розуміють певну програму дій соціального педагога, його співробітництво з індивідом чи соціальною групою в прогнозованих чи спонтанних умовах з метою досягнення оптимального результату.

Для розробки соціально-педагогічних технологій необхідно враховувати такі обставини, як: особистісні якості соціального педагога, індивідуалізацію і персоналізацію соціально-педагогічних дій. До найбільш повторюваних недоліків соціально-педагогічних технологій слід віднести навчальний, моралізаторський та прагматичний характер роботи.

В основі реалізації соціально-педагогічних технологій закладені принципи соціальності та розвитку. Їх визначення і застосування в роботі є свідченням певного рівня розвитку соціально-педагогічної діяльності.

Крім загального підходу до технологізації соціально-педагогічного процесу, не виключається можливість застосування прикладних технологій, а саме: технологій соціальної профілактики, корекції, терапії тощо.

Можна зробити висновок, що основним завданням соціально-педагогічних технологій є – розробка методів та методик результативного та раціонального цілеспрямованого соціального впливу; застосування технологізації як способу оптимізації соціально-педагогічного результату.

1.5. Професійний портрет фахівця соціальної сфери

Провідним суб'єктом соціально-педагогічної діяльності є соціальний педагог та соціальний працівник. Проте соціальне виховання і соціально-педагогічний захист ефективні тільки у випадку активної позиції тих, на кого вони спрямовані, самої особистості, її сім'ї, групи спілкування.

Конкретизація діяльності фахівців соціальної сфери впливає із його основних функцій: діагностичної, прогностичної, комунікативної, реабілітаційної, корекційної. Для реалізації цих функцій соціальний педагог повинен мати фундаментальну професійну підготовку, знання в різних галузях психології, педагогіки, фізіології, економіки, законодавства, статистики; володіти інформацією про сучасні політичні, соціальні й економічні процеси в суспільстві й критично їх оцінювати; вміло контактувати і взаємодіяти з різними типами клієнтів; мати професійний такт, який може допомагати викликати симпатію і довіру у клієнта, зберігати професійну таємницю, проявляти делікатність у всіх питаннях, що стосуються сторонньої людини; вміти оперативно приймати потрібне рішення навіть в екстремальних ситуаціях.

Взявши за основу характерні ознаки особистості і співвідносячи їх з новими професіями – соціальною роботою і соціальною педагогікою, їх гуманістичною сутністю, можна визначити такі групи цінностей цієї діяльності.

Цінності, які відображають специфіку професійної діяльності альтруїстичного характеру (допоможи тому, хто потребує допомоги).

Цінності етичної відповідальності перед професією (соціальний педагог і соціальний працівник захищає гідність і цілісність професії, дотримується етичних принципів і норм, примножує знання і розширює місію соціально-педагогічної роботи).

Цінності, пов'язані з потребами самореалізації, самоствердження, самовдосконалення особистості соціального педагога і досягнень у професійній діяльності.

Метою соціально-педагогічної роботи є налагодження балансу між відповідальністю суспільства перед особистістю і відповідальністю особистості перед суспільством. Виходячи з того, що головною метою соціально-педагогічної роботи є турбота про людину, розкриття можливостей особистості, сім'ї, суспільства, відповідно її можна розглядати як особистісну службу допомоги.

Діяльність фахівців соціальної сфери поширюється на всі вікові категорії дітей і дорослих; здійснюється у різних сферах їх життя (навчання, праця, відпочинок, спілкування), передбачає взаємодію всіх інститутів соціалізації, активізацію виховних функцій суспільства, сім'ї і особистості.

Діяльність соціального педагога зорієнтована на роботу з усіма категоріями дітей і дорослих, з сім'ями (незалежно від наявності у них проблем) з пріоритетом виховних завдань. На відміну від педагога, який працює у навчальному закладі, у соціального педагога на першому місці - не навчаюча і освітня роль, а виховна функція соціальної допомоги і захисту. Робота соціального педагога покликана стимулювати і активізувати різносторонню діяльність добровільних працівників, педагогічної спільноти. Спеціаліст в області соціальної педагогіки покликаний інтегрувати, усувати розрізненість у діяльності всіх соціальних інститутів не взагалі, а на конкретному рівні.

Завдання соціального педагога – включити у соціальну роботу різноманітні благодійні, добровільні організації, фонди милосердя і культури, творчі спілки, церкви та інші організації, підприємства і заклади.

На основі вище перерахованих основних функцій соціального педагога можна визначити загальні якості спеціаліста.

1. Високий професіоналізм, компетентність у різноманітних проблемах, високий рівень загальної освіти і культури (в тому числі і духовної), володіння суміжними спеціальностями і знаннями з педагогіки, психології, юриспруденції та ін.

2. Доброта, любов до людей, душевність, доброзичливість, чуйність, бажання прийняти чужий біль на себе, милосердя, людяність, відчуття співпереживання і емпатія.

3. Комунікабельність, вміння правильно зрозуміти людину і поставити себе на її місце, гнучкість і делікатність, тактовність у спілкуванні, вміння слухати, спроможність підтримати іншого і стимулювати його на розвиток особистих сил, вміння викликати довірливе ставлення до себе, організаційні здібності.

Оцінка діяльності соціального педагога повинна здійснюватись за її реальними результатами з урахуванням стажу, накопиченого досвіду роботи та на основі глибокого аналізу процесу діяльності, а також думки учнів, колег, працівників закладів, які причетні до соціально-педагогічної діяльності. Під час аналізу беруться до уваги початковий рівень стану проблеми, досягнуті результати, особливості соціально-педагогічної діяльності, її новизна. Аналізуючи рівень професіоналізму соціального педагога, потрібно оцінити розвиток його особистісних, морально-психологічних якостей, оскільки даною професією можна оволодіти лише в індивідуально - особистісному контексті (В.А.Сластьонін).

Таким чином, готовність соціальних педагогів до виконання професійної діяльності необхідно розглядати на трьох рівнях:

- особистісна готовність соціального педагога;
- процес діяльності (в якому втілюються теоретична і технологічна готовність педагога);
- результативність діяльності.

Функціонально розрізняють такі складові готовності спеціаліста до професійної діяльності: морально-психологічна або мотиваційна, науково-теоретична і практична. Сукупність потреб і мотивів, що характеризують спеціаліста, складають його мотиваційно-потребову сферу. Структура мотиваційної сфери фахівця, який досягнув вищого рівня сформованості особистості, передбачає наявність у нього домінуючих мотивів, які підпорядковують собі інші потреби і мотиви, що набувають у його життєдіяльності провідне значення.

Мотиваційна готовність виражається у загальній орієнтації на професії типу «людина-людина», в подальшому формуванні мотиваційно-цілісного ставлення до професії соціального педагога і соціального працівника. Практична ж діяльність формує його

соціальні і професійні позиції. Вона пов'язана з виконанням різноманітних соціальних ролей: посередника поміж дітьми і дорослими, поміж сім'єю і соціальними службами; радника, друга, експерта, психотерапевта, помічника та ін. Оволодіння різними ролями визначає рівень професійної компетентності соціального педагога, що характеризує єдність теоретичної і практичної готовності до здійснення соціально-педагогічної діяльності.

РОЗДІЛ 2.

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДІВ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З РІЗНИМИ КАТЕГОРІЯМИ НАСЕЛЕННЯ

2.1. Методика соціально-педагогічної роботи з сім'єю

Сім'я – мала соціальна група, заснована на шлюбі, кровній спорідненості або індивідуальних потребах людей в союзі один з одним. Її відрізняють єдина економічна основа, спільність побуту, взаємозалежний спосіб життя її старших і молодших членів, певна структура ролей і норм взаємодії, емоційно-етичні зв'язки, відносини допомоги, підтримки і захисту.

Сім'я – базисна основа первинної соціалізації особи. Саме з сім'ї починається процес засвоєння дитиною суспільних норм і культурних цінностей. Соціологічними дослідженнями виявлено, що вплив сім'ї на дитину сильніший, ніж вплив школи, вулиці, засобів масової інформації.

Отже, від соціального клімату в сучасній сім'ї, духовного і фізичного становлення в ній дітей найбільшою мірою залежить успішність процесів розвитку і соціалізації дитини.

Діючи на користь дитини, соціальний педагог покликаний надавати необхідну допомогу і підтримку сім'ї. В його задачі входить:

- встановлення контактів з сім'єю;
- виявлення проблем і труднощів в сім'ї;
- стимулювання сім'ї і окремих її членів до участі в спільній діяльності;
- надання посередницьких послуг у встановленні зв'язків з фахівцями – психологами, соціальними працівниками, лікарями, юристами, а також з представниками органів влади, громадськістю.

Соціальний педагог забезпечує суспільне визнання і суспільну підтримку сім'ям, які добре виховують своїх дітей, використовує індивідуальні методики роботи з сім'ями, які потребують особливої допомоги (сім'ям «групи ризику», багатодітним, неповним і ін.),

сприяє розвитку сімейно-сусідських форм кооперації і взаємодопомоги на основі здійсненні ґрунтового соціального діагнозу.

Насамперед слід визначити типологію сімейної структури:

- *за ступенем емоційної духовної єдності* – згуртовані (інтегровані) та роз'єднані (дезінтегровані);
- *за характером психологічної й ціннісно-орієнтаційної єдності* – гармонійні і дисгармонійні сім'ї;
- *за ознакою комунікативних установок членів* – прагматичні та альтруїстичні;
- *за критерієм соціального положення сім'ї* – гомогенні(подружжя з однієї соціальної сходинки) і гетерогенні (походять з різних соціальних груп, каст, класів);
- *за критерієм просторово-територіальної локалізації* – патрилокальними, матрилокальними, які проживають самостійно;
- *за кількістю дітей* – бездітні, одnodітні, малодітні, багатодітні;
- *за кількістю і характером комунікативних зв'язків* – відкриті та закриті;
- *за характером розподілу влади* – єдиновладні та демократичні.
- *За критерієм влади розрізняють:* патріархальні та матріархальні сім'ї; партнерська сім'я – з сумісним обговоренням сімейних рішень.

Сучасний етап розвитку західного суспільства показує, що **сім'я докорінним чином змінена**. Це зумовлене цілою низкою обставин економічного і культурного характеру. Соціологи серед них називають:

- зростання економічної незалежності жінок та їх активне включення в трудову діяльність (що викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправ'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками і майном сім'ї);

- утворення двох центрів життя – праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);
- винахід надійних контрацептивних засобів проти запліднення.

Ці та інші причини викликами появу різного роду тенденцій розвитку сучасної сім'ї. До них належать:

- зростання розлучень (абсолютне і відносне);
- зростання кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- проживання подружніх пар без оформлення шлюбу;
- зменшення кількості членів сім'ї та народжуваності дітей з наступним постарінням населення;
- збільшення кількості одиноких людей, які не беруть шлюб;
- зменшення кількості повторних шлюбів.

Сучасна сім'я визначається як соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, котрі перебувають у шлюбі, їх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей. Приймаючи сім'ю в якості об'єкта соціально-педагогічної роботи і виділяючи її як складну соціальну систему, в контакт з нею необхідно враховувати, що часто зустрічаються сім'ї, які складаються з багатьох поколінь, у таких сім'ях її члени живуть разом, починаючи з дітей і закінчуючи бабусею та дідусем; не менш розповсюдженою в сучасних умовах є нуклеарна сім'я, яка складається із чоловіка, дружини та одного або двох дітей. У роботі з сім'єю важливим є те, що функції виховання та навчання дітей, у тому числі їх соціалізації, бере на себе школа або дитячий садок. У такій сім'ї змінюються, у порівнянні з традиційними, сімейні ролі, дружина зайнята на виробництві, господарські проблеми беруть на себе в рівній мірі всі члени родини. Така ситуація характерна для сучасної сім'ї, що

виступає моделлю конкретного історичного періоду розвитку суспільства, відображає його економічні, моральні й духовні суперечності. Отже, сучасні економічні перетворення, демографічні проблеми, криза у політиці, культурі - все це відбивається на життєдіяльності сучасної сім'ї.

Роботу з сім'єю соціальний педагог починає з її вивчення. Відповідно зміст діяльності визначається в кожному окремому випадку індивідуальними особливостями сім'ї.

Молода сім'я – це подружжя з дітьми або без них у першому шлюбі. Вік такої сім'ї - не більше 5 років, вік чоловіка і жінки - не старше 33 років. Більшість таких сімей живуть з батьками, це, наприклад, сім'ї студентів, проблеми яких часто доводиться розв'язувати соціальному педагогу, соціальному працівнику.

Неповна сім'я – сім'я з одним із батьків (найчастіше – матір'ю) стала в останні роки досить поширеним явищем. Така сім'я – результат розлучення, смерті або довгої відсутності одного з батьків, або коли дитина народилася поза шлюбом. Сім'ї такого типу більше всього потребують уваги з боку соціального педагога.

Позашлюбна сім'я, крім тяжких матеріальних умов, переживає і негативне відношення з боку оточуючих. У вихованні дитини в такій сім'ї негативний вплив часто здійснює на дитину велика любов матері. Батько в більшості таких сімей вихованням дитини не займається.

Сім'ї в повторному шлюбі – це сім'ї з двома батьками, де можуть жити діти як спільні, так і діти від попередніх шлюбів. І проблемою в такій сім'ї є ставлення вітчима або мачухи до нерідних дітей. Тут часто стає необхідністю втручання соціального педагога, який розробляє спеціальну програму, що включає психологічні, соціальні і педагогічні рекомендації для батьків. Разом з тим, незважаючи на проблеми, подружжя у цьому шлюбі намагається не повторювати помилок попереднього шлюбу, тому ці сім'ї більш згуртовані.

Особливу категорію складають сім'ї, створені після смерті чоловіка чи жінки в попередньому шлюбі. Діти гостро переживають

втрату батька чи матері, і це відбивається на відношеннях з вітчимою або мачухою.

Сім'я «маленька мама». У сучасному суспільстві поява такої категорії сімей розглядається як порушення шлюбно-сімейних норм. Разом з тим кількість неповнолітніх мам зростає, тому необхідні заходи, спрямовані на соціальний захист і допомогу їм з боку держави і суспільства. Психологи бачать причину зростання кількості «маленьких мам» у дитячій самотності, неувазі батьків. Тепла і любові дівчина шукає через фізичну близькість з партнером. Вона кидає школу. Поради перервати вагітність призводять до тяжких наслідків для її здоров'я. Робота з даною категорією сімей тільки розпочалася. Створюються програми з надання допомоги юним матерям, створюються Центри соціально-психологічного захисту.

Крім перелічених вище типів сімей соціальний педагог може працювати з іншими типами сімей: сім'я біженців, сім'я військових, сім'я емігрантів, сім'я віруючих, сім'я, де батьки наркомани, алкоголіки, мати-повія, сім'я, де батьки повернулися з місць позбавлення волі, багатодітна сім'я і ін. Але в цілому технології роботи соціального педагога з визначеними типами сімей мають багато спільного.

Типи допомоги, якої потребують сім'ї з боку соціальних служб:

Соціально-демографічної – багатодітні сім'ї; бездітні; які розлучаються; сім'ї «маленьких мам».

Матеріально-житлової – малозабезпечені сім'ї, які перебувають у складних житлових умовах; вагітні жінки; матері, на утриманні яких є неповнолітні діти; матері і батьки, які втратили роботу, потребують роботи зі скороченим робочим днем, дома тощо.

Медико-соціальної – сім'ї з дітьми; батьками-інвалідами з фізичними та психічними захворюваннями; які зловживають спиртними напоями, застосовують наркотичні речовини, мають прояви суїциду.

Соціально-правової – потребують сім'ї, в яких батьки перебувають у суперечності із суспільними законами; криміногенна обстановка в сім'ї, одного з батьків засуджено; молоді люди, які

повернулися з місць позбавлення волі (ВТК, спецшколи, спец ПТУ). Завдання полягає в тому, щоб захистити дітей, які зазнають різного роду насильства, від несприятливого впливу середовища, а також допомогти батькам у розв'язанні складних питань у сімейному вихованні, налагодженні взаємостосунків цих батьків зі школою.

Характеристика психологічної та соціально-педагогічної допомоги:

Неблагополучні сім'ї – неповні; сім'ї, в яких батьки ведуть аморальний спосіб життя; сім'ї зі стійкими конфліктами між батьками та дітьми; сім'ї «нових» українців, зовні благополучні, але такі, що систематично припускають серйозні педагогічні промахи внаслідок педагогічної неосвіченості, безграмотності (надмірна батьківська любов, застосування фізичних покарань, формальне ставлення до дитини, неврахування індивідуально-психологічних особливостей дитини в процесі сімейного виховання).

Діти і підлітки, які знаходяться в несприятливих сімейних умовах; у конфліктних взаємостосунках з батьками, вчителями, однолітками, сусідами; які залишилися без батьків. Вихованці дитячих будинків та шкіл-інтернатів - важковиховувані підлітки, які скоюють антигромадські вчинки, хуліганські дії; бродяжать, жебракують, ізольовані в колективі однолітків, мають аморальну, протиправну, агресивну поведінку, вживають алкоголь, наркотики, психотропні речовини, мають суїцидні спроби.

Підлітки, які зазнають насильства, негативного впливу за місцем проживання, навчання (жорстоке ставлення, приниження, образи, домагання; яких дорослі залучають до вживання алкоголю, наркотиків), мають особистісні проблеми, роздратованість, невпевненість у собі, боязкість, сором'язливість тощо.

Кожна із зазначених категорій вимагає соціально-психологічної допомоги соціальних служб у підтримці та подоланні конфліктних ситуацій. Завдання полягає в тому, щоб захистити дітей, які зазнають різного виду насильства, від несприятливого впливу середовища, а також допомогти батькам у розв'язанні складних питань сімейного виховання, налагодити взаємостосунки батьків з навчальними

зкладами. Тобто, допомогти батькам і дітям адаптуватись в соціумі, налагодити систему взаємостосунків з державними органами та громадськими організаціями, безконфліктно розв'язувати проблеми.

Соціально-педагогічна робота з сім'єю – це система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу.

Мета соціально-педагогічної роботи з сім'єю – це соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально-психологічної, психолого-педагогічної, соціально-медичної, юридичної, інформативно-консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності.

Завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю – надання конкретної індивідуальної допомоги сім'ї й молоді, яка збирається укласти шлюб, з метою раціональної організації внутрі – та поза сімейного спілкування, планування сім'ї, життєдіяльності та відпочинку, спілкування сім'ї з оточуючим середовищем, навчання раціонального розв'язання та подолання складних сімейних колізій, виховання дітей, а також профілактична робота щодо запобігання розлучень та ін.

Одним з важливих принципів роботи з сім'єю є принцип самозабезпечення сім'ї, тобто надання їй соціально-педагогічної допомоги з метою пошуку і стимуляції її внутрішніх резервів, які допоможуть сім'ї вирішити власні проблеми. Соціально-педагогічна робота з сім'єю спрямовується на всю сім'ю в цілому, а також на окремих її членів (дітей, батьків, подружню пару, інших членів родини).

Соціально-профілактична робота з сім'єю полягає у реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин виникнення

проблем, а також системи заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; у формуванні відповідального батьківства, збереженні репродуктивного здоров'я молоді; організації роботи щодо запобігання помилок, прорахунку системі сімейного виховання.

Соціальна допомога має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Ці послуги сприятимуть формуванню у сім'ї нормальної життєдіяльності. Соціальні послуги можуть мати інформаційний, консультативний характер, метою яких є надання психолого-педагогічної, правової, соціально-медичної, матеріальної підтримки сім'ям. Завдання полягає у тому, щоб допомогти сім'ї в цілому і кожному з її членів справитися з повсякденними життєвими труднощами, проблемами. Тобто кожна людина і сім'я мусить продіагностувати проблеми, які з'явилися, і самостійно вирішити їх. У разі потреби здійснюється їх корекція.

Соціальний працівник виступає посередником між сім'єю, державою, громадськими організаціями та законодавчими органами. Соціальні послуги спрямовані на допомогу у створенні й поліпшенні умов життєдіяльності сім'ї, можливостей її самореалізації, на захист її прав та інтересів. Це, насамперед, роз'яснення про пільги, що надаються молодим сім'ям, жінкам, самотнім, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей і сімей групи ризику, їх батькам, формування їхньої правосвідомості, відповідального ставлення батьків до батьківських обов'язків, надання різних видів соціальних послуг дітям і сім'ям – жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, які опинилися в екстремальній ситуації, а також молоді, яка збирається взяти шлюб. Молодій сім'ї, неповнолітнім та молоді має бути гарантовано надання різного роду інформативних консультацій.

Соціальної допомоги потребують також сім'ї, які мають проблеми у вихованні дитини з будь-яких причин, проблеми у внутрішньосімейних взаємовідносинах або у стосунках із суспільством, в організації життєдіяльності сім'ї, а також сім'ї

соціального ризику з несприятливими умовами існування. Такі сім'ї потребують різних видів допомоги: з питань планування сім'ї, виховання та догляду за дітьми, адаптації до зміни зовнішніх умов, розробки індивідуальних сімейних стратегій, підготовки молоді до вступу в шлюб, організації вільного часу молоді сім'ї, налагодження сімейного побуту й господарства, удосконалення взаємостосунків у сім'ї тощо. *Соціальний патронаж* – один з напрямів соціально-педагогічної роботи, спрямований на постійне супроводження сімей, які потребують систематичної підтримки, умов достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених сімей (малозабезпечених, багатодітних, з дітьми-інвалідами та ін.).

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги сім'ї з метою подолання сімейних конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів у життєдіяльності сім'ї, які з'являються внаслідок тяжких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, нервовопсихічних захворювань, а також допомоги тим, хто опинився у стані безвихідності, безпорадності чи самотності. Крім того, соціальна реабілітація передбачає надання допомоги сім'ям, члени яких мають стійку алкогольну чи наркотичну залежність, повернулися з місць позбавлення волі тощо.

Відомо, що одним з найбільш значущих і масових балових майданчиків для соціально-педагогічної роботи є школа, що часто допускає прорахунки в роботі з неблагополучними сім'ями, важковиховуваними учнями, внаслідок професійної невідповідності до такої роботи. Тому саме соціальний педагог та всі учасники навчально-виховного процесу потребують підтримки, допомоги у проведенні соціально-педагогічної, психолого-педагогічної та медико-психологічної роботи. Взаємодія соціальних служб зі школами сприяє раціональному розв'язанню складних шкільно-сімейних проблем, які школа не спроможна розв'язати самостійно.

Практика свідчить, що діти, які прийшли до школи, не завжди достатньо підготовлені до навчання і перебування в шкільному

колективі. В основному це стосується дітей, які не відвідували дитячих садків, часто хворіли, дітей із затримками психічного розвитку, сором'язливих, боязких. Тому завданням соціального педагога є зниження емоційної напруги таких дітей, навчаючи вчителів використовувати прийоми захисту від психологічних та соціальних стресів, контролю за способом життя дітей у неблагополучних сім'ях, допомагати в поліпшенні сімейного мікроклімату, оцінювати індивідуально-психологічні особливості і можливості дитини, створювати програми оптимізації її розвитку.

Робота з неповною сім'єю передбачає надання допомоги у вихованні дитини, запобігання негативному впливу, який може справляти така сім'я на формування особистості дитини. Особливо важливо розв'язувати такі питання, як: нормалізація взаємостосунків дитини з обома батьками, встановлення нормального мікроклімату в тій сім'ї, у якій залишилась дитина; відповідальність батьків за виховання; особисте життя матері і дитини; розв'язання юридичних проблем, які мають місце в такій сім'ї. Коли порушується справа про розлучення і розвивається конфлікт з приводу того, з ким залишається дитина, то тут важлива присутність соціального педагога чи соціального працівника. Його допомога необхідна для того, щоб об'єктивно обрати для дитини варіант, де вона матиме кращі умови для виховання. Крім того, він допоможе у регулюванні взаємин дитини з тим із батьків, хто залишив сім'ю, а також з іншими родичами. Необхідність цього потребує Конвенція про права дитини.

При цьому слід враховувати, що неповна сім'я може перебувати у стані хронічних стресів, а це негативно позначається на стані здоров'я матері та дитини: постійне відчуття себе нещасливим, невпевненість у майбутньому (своєму і дитини), підвищена роздратованість. Такий хронічний стрес може призводити до кризових станів, що мають прояв у відчутті безвихіддя, апатії. Допомога соціального працівника полягає у проведенні спеціальної корекційної роботи, яка може допомагати батькам підтримувати ви соку самооцінку та переборювати труднощі. Бажано, щоб діти з таких сімей перебували

під постійним захистом школи, соціальної служби, їм слід допомогти розширювати соціальний досвід, організувати вільний час тощо.

Значної уваги соціальних служб потребують багатодітні молоді сім'ї. Це сім'ї, які мають трьох і більше дітей. Основні проблеми сучасної багатодітної сім'ї - це матеріальні, житлово-побутові, на які, без сумніву, накладаються виховні, рекреативні та комунікативні. Крім того, слід враховувати, що існують різні типи багатодітних сімей, у тому числі й неблагополучні (їх значна кількість), у яких діти з'являються випадково, є небажані або є засобом для одержання різних матеріальних благ. Проте багатодітна сім'я, навіть неблагополучна, має чимало своїх проблем, які їй важче розв'язувати в наш час, коли утримання та виховання навіть одного-двох дітей позбавляє можливості задовольнити культурні потреби, що, звичайно, позначається на вихованні дітей. Неабияке значення, крім матеріальних і житлово-побутових, має розв'язання виховних проблем. Часто молоді батьки не мають спеціальних знань і навичок у плані виховання, а це призводить до того, що в багатодітних сім'ях значною проблемою часто є навіть виховання дітей. Багато дітей з таких сімей не відвідують дошкільних закладів. Важко зараз розв'язувати і проблеми відпочинку цих дітей внаслідок того, що сім'я не в змозі оплатити й путівки, і заняття в гуртках, спортом. Можна сказати, що тут є і своя моральна проблема. У результаті змін, що відбуваються в суспільстві, змінилося ставлення до багатодітних сімей, вони позбавлені багатьох пільг, які мали раніше.

В такій ситуації багатодітна сім'я потребує до себе уваги й допомоги з боку суспільства. Завдання соціальних педагогів полягають у тому, щоб допомогти багатодітним сім'ям. Такі сім'ї більшою мірою, ніж інші, мають потребу в сімейному лікареві, їм необхідна допомога і в працевлаштуванні батьків, наданні дітям можливості підробити, в організації їх літнього відпочинку. Батьки з таких сімей потребують спеціальних педагогічних консультацій. У завдання соціальних служб по роботі з багатодітними сім'ями входить організаційна робота із залученням організацій і служб, які можуть допомогти такій сім'ї. Важливо співпрацювати з іншими службами,

які займаються багатодітними сім'ями (служби соціального забезпечення, профспілки, різні фонди тощо).

Але слід сказати, що конкретної допомоги з боку соціальної служби потребує кожна конкретна сім'я. Насамперед, це виявлення соціальних, економічних, побутових, психолого-педагогічних, правових, медичних та інших проблем, що існують у кожній сім'ї. Особливого значення для багатодітної сім'ї набуває вирішення проблеми влаштування матері на роботу, тому що заняття матері професійною діяльністю позитивно позначається на вихованні дітей, на їх інтелектуальному розвитку, бо в мами з'являється більше знань і соціального досвіду. Вона швидше знаходить контакт з дітьми, усуває сімейні конфлікти.

У зв'язку з цим таким сім'ям слід допомагати у працевлаштуванні чоловіків, дітям дати можливість підробити, а матері – працювати неповний день за змінним графіком. Педагогічні консультації для цих батьків можуть вмещувати такі питання: харчування дітей і збереження їх здоров'я; роль матері і батька в організації правильних взаємостосунків у сім'ї; найбільш поширені помилки у вихованні; виховання дітей з психічними та фізичними вадами. Заохочення і покарання дітей у багатодітній сім'ї має свою специфіку, тому батьки повинні здобувати спеціальні педагогічні знання у вигляді лекцій та індивідуальних консультацій.

Сім'ї, які мають дітей з інвалідністю, потребують конкретної допомоги соціальних служб. Це влаштування таких дітей в інтернати, спеціальні школи та дитячі будинки; педагогічне консультування батьків щодо виховання дітей з інвалідністю залежно від типу та групи інвалідності. Необхідність цього продиктована тим, що в нашому суспільстві не приділяють належної уваги соціалізації дітей-інвалідів, спілкуванню з оточуючими (батьками, лікарями, соціальними працівниками, однолітками), особливостям психічних проявів.

Інвалідність призводить до обмеження життєдіяльності людини, її соціальної дезадаптації внаслідок відхилень у фізичному та психічному розвитку, обмеженої здатності до самообслуговування,

пересування, орієнтації, контролю за своєю поведінкою, спілкування, майбутньої трудової діяльності. Система навчання і виховання цих дітей недосконала. У зв'язку із цим має створюватись комплекс соціальних та психолого-, медико-педагогічних проблем із соціальною орієнтацією таких дітей. Корекційну роботу найчастіше виконують самі батьки, проте багато з них не володіють спеціальними знаннями з дефектології та медико-соціальної реабілітації.

Підготовка соціального гувернера до роботи з дитиною інвалідом удома до надання йому загальноосвітніх знань, (у межах можливого), прищеплення навичок самостійної роботи і самообслуговування, адаптації до потреб сучасного життя є сьогодні виходом із скрутного становища сім'ї, яка виховує дітей з інвалідністю. Робота соціального гувернера з дітьми-інвалідами в сім'ях забезпечуватиме їм можливість здобути освіту та професію, займатися громадською діяльністю, розширювати спілкування з однолітками, дорослими. Це сприяє створенню оптимальних умов для коригування відхилень у розвитку дитини, для її навчання, виховання, соціально-трудова адаптації. Соціальний гувернер розв'язує питання соціального забезпечення дитини-інваліда, допомагає розв'язувати житлово-побутові, транспортні, морально психологічні проблеми, організовувати вільний час, заняття спортом, задоволення культурних потреб. Крім того, він проводить значну роботу із сім'єю, у якій виховується дитина з інвалідністю: оздоровлення інших дітей у сім'ї, які внаслідок недостатнього догляду, матеріальної незабезпеченості чи зайнятості батьків часто хворіють, навчаються гірше своїх можливостей, мають менше часу на дозвілля. Таким сім'ям необхідні медико-генетичні консультації, допомога у створенні нормального сімейного мікроклімату, подоланні пригніченості, невпевненості, конфліктності між батьками та дітьми, у вихованні правильного ставлення до такої дитини усіх членів сім'ї.

Особливу увагу соціальні служби повинні приділяти роботі з асоціальними сім'ями (сім'ями алкоголіків, наркоманів, які ведуть аморальний спосіб життя). Така сім'я не може нормально функціонувати, адже за умов псевдо благополуччя спостерігаються

відсутність довір'я у стосунках, розподілу ролей у сім'ї та конфліктність. У таких сім'ях має місце співузалежність інших членів сім'ї від хворого на алкоголізм, що полягає у постійній зайнятості його проблемами, тривозі, почутті вини та сорому, безнадії, відчаю, низькій самооцінці. З'являється страх перед тим, що можна залишитись без чоловіка, що в дітей не буде батька, що скажуть сусіди та ін. Усе це створює нервову обстановку в сім'ї. Такі сім'ї потребують спеціальної допомоги. Але насамперед їх треба виявити. Подальша робота полягає у налагодженні контактів з органами внутрішніх справ з метою примусового лікування, позбавлення батьківських прав, захисту дітей. Дуже важливо позбавити дітей від негативного впливу батьків-алкоголиків, інакше руйнівний вплив такої сім'ї призведе і їх до алкоголізму, бродяжництва, злочинності.

З цією метою дітей влаштовують до дитячих будинків, у школи-інтернати, благополучні сім'ї. Допомагає в роботі влаштування в дитячий притулок, в якому дитина може перебувати деякий час, поки вирішаться її справи. Там вона може отримати медичну, психолого-педагогічну, корекцій-ну допомогу. Соціальної підтримки вимагають і одинокі матері, в тому числі неповнолітні, яких в Україні останнім часом стає все більше. Значну кількість дітей ними покинуто. Крім того, ці матері палять, вживають алкоголь, тому діти в них часто народжуються кволими, недоношеними, з аномаліями розвитку, мають хронічні захворювання. Низька медична культура і медична активність призводять до того, що вони не звертають уваги на ознаки невротизації дитини. Неповнолітні матері, як і їх діти, потребують корекційної психологічної допомоги, бо народження дитини, крім позитивних емоцій, якщо мати збирається сама виховувати дитину, може мати й негативні: небажана дитина, стреси внаслідок психологічної непередготовленості, переляку, невпевненості в майбутньому. Корекційна робота з цими матерями полягає у наданні їм допомоги щодо виховання дитини, психологічної підтримки, працевлаштування та ін. Крім того, таким сім'ям потрібна медико-соціальна допомога, медико-соціальний патронаж, а для неповнолітніх матерів - роз'яснення питань планування сім'ї, профілактики вагітності.

2.2. Організація роботи соціального педагога по соціальному захисту дітей пільгових та облікових категорій

У своїй роботі соціальний педагог керується нормативними документами щодо соціального захисту дитини та охорони дитинства: Законом України «Про охорону дитинства», Конвенцією з прав дитини, Національною програмою «Діти України» та іншими відповідними нормативними документами МОН України й усіх ланок органів управління освітою, річним планом.

Соціальний захист, як першочергове завдання в роботі соціального педагога, передбачає здійснення контролю за умовами життя та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також захисту прав та інтересів дітей, які потребують допомоги держави. Тому соціальний педагог виконує низку соціально-педагогічних завдань, які регламентовані такими нормативними документами, як Закон України «Про освіту», Закон України «Про охорону дитинства», Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року», Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні», Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», Постанова Кабінету Міністрів України № 226 від 05.04.1994 «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Так, кожний класний керівник 1-11-х класів на початку вересня формує базу даних учнів класу – «соціальний паспорт класу» у якому зазначає категорії дітей, які потребують максимальної уваги, зокрема:

- діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування;
- діти-інваліди;

- діти з багатодітних сімей;
- діти з малозабезпечених сімей;
- діти, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС;
- діти із неблагополучних сімей;
- діти із неповних сімей.

За даними соціальних паспортів класів соціальним педагогом складається соціальний паспорт школи та соціальний паспорт пільгових категорій. На початок навчального року складається банк даних дітей пільгових категорій. Тобто формуються окремі списки за визначеними формами дітей та сімей, які підлягають соціальному захисту.

У налагодженій співпраці класні керівники разом з соціальним педагогом відвідують цих дітей вдома, обстежують їх побутові та житлові умови, цікавляться їхніми проблемами. За наслідками обстеження складаються двічі на рік відповідні акти обстеження матеріально-побутових умов проживання.

Першочерговим в роботі соціального педагога є соціальний супровід дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Робота з зазначеною категорією передбачає тісну співпрацю з опікуном та самою дитиною в двох аспектах: захист соціальних, майнових та житлових прав, формування повноцінної особистості дитини, соціалізованої до сталого дорослого життя.

При роботі з опікунами, соціальний педагог відстежує стан утримання, приживання та виховання дитини, відслідковує за отриманням державних виплат та соціальних допомог на дитину, а саме: своєчасне оформлення пенсії по втраті годувальника, оформлення державної соціальної допомоги, отримання аліментів від батьків, позбавлених батьківських прав. Здійснює моніторинг по закріпленому житлу, в частині сплати комунальних послуг та у якому технічному стані перебуває дане житло, доцільність його використання. Невід'ємним у роботі щодо захисту житлових прав дітей під опікою також є вступ в спадщину опікунів, яка залишилась від батьків. Опікуни в кінці року складають звіти щодо виконання своїх опікунських обов'язків та надають їх до районної служб у

справах дітей. За дітьми даної категорії закріплені педагогічно-наставники, які допомагають їм в соціальному становленні. Соціальний педагог відстежує позашкільну зайнятість дітей даної категорії.

З дітьми під опікою соціальний педагог проводить індивідуальні консультації, групові заняття, а також двічі на рік організовує та проводить семінари для опікунів, на яких розглядаються соціально-правові, житлово-майнові питання, та організація виховання та оздоровлення дітей під опікою. Опікуни отримують індивідуальні консультації.

У роботі з дітьми з інвалідністю соціальний педагог працює в тісній співпраці з класним керівником та батьками дитини. Це і організація безкоштовного харчування в навчальному закладі, отримання державної соціальної допомоги на дитину, інтерес щодо медичного обстеження та оздоровлення дитини, організація навчання за індивідуальною формою, якщо за станом здоров'я дитини це обхідно. Для дітей-інвалідів організуються поїздки на концертні програми присвячені до Дня інваліда, де діти також отримують подарунки.

Соціальний педагог разом з класним керівником у роботі з цією категорією дітей не повинен обходити світ інтересів дитини-інваліда, цікавитися її світоглядом, захопленнями, бажаннями проявити себе повноцінним серед фізично-здорових дітей, а також допомагати дитині розвивати її талант та обдарованість. При необхідності надавати батькам консультації.

Соціальний захист дітей з багатодітних сімей спрямовує роботу соціальний педагога разом з класним керівником на моніторинг багатодітних родин у навчальному закладі. При появі нової багатодітної родини, відповідно до змін у законодавстві про соціальний захист багатодітних родин, соціальним педагогом проводяться індивідуальні консультації для батьків з багатодітних родин та проводяться збори з соціально-правових питань та щодо оформлення необхідних документів, які підтверджують статус сім'ї. Надаються індивідуальні консультації дітям з багатодітних родин.

Робота з соціального захисту дітей з малозабезпечених сімей передбачає співпрацю соціального педагога з батьками сімей, які мають статус «малозабезпеченої». А саме в частині надання в навчальному закладі безкоштовного харчування дітям з цих родин та робота щодо надання консультацій батькам, за їх зверненнями, при вирішенні соціальних питань, які можуть виникати: звернення до управління праці та соціального захисту населення за оформлення необхідних документів, звернення до центру зайнятості щодо вирішення пошуку роботи, а також з клопотаннями до виконкому щодо надання матеріальної допомоги.

Діти з таких родин мають право на безкоштовну путівку до оздоровчого табору

Для повної і продуктивної роботи з соціального захисту дітей пільгових категорій повинна бути чітко налагоджена робота соціального педагога з класним керівником на всіх ланках навчального процесу: від школи I ступеню до школи III ступеню. Саме педагогічна компетентність і не байдужість класного керівника дає змогу соціальному педагогу вдало і правильно реагувати на ті правові та соціальні проблеми, які виникають у дитини будь-якої категорії. Підсилюючи роль класного керівника в учнівському колективі, соціальний педагог планує свою роботу з класними керівниками школи через надання індивідуальних консультацій по роботі з дітьми пільгових категорій, проведення семінарів та круглих столів з класними керівниками на яких розглядається нормативно-правова база по роботі з такими дітьми, обговорюються конкретні ситуації при роботі з сім'ями пільгових категорій.

З метою своєчасного виявлення, влаштування та надання необхідно соціальної допомоги чи підтримки сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах соціальний педагог керується наступною нормативно-правовою база:

– Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р.;

– Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» № 2789-III від 15.11.2001 р.;

– Наказ Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді «Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» № 1983/388/452/221/556/596/106 від 14.06.2006 р.;

– Постанова Кабінету Міністрів від 24.09.2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини».

Пріоритетним завданням та мотивом до дій, які покладаються на заклади освіти у вищезгаданих документах є первинна і основна роль навчального закладу (тобто школи) щодо своєчасного виявлення дітей та їх сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах чи умовах. Саме невідкладне і правильне реагування класного керівника з соціальним педагогом дає можливість конкретно з'ясувати суть причин складних життєвих обставин в яких опинилася дитина та її сім'я. І ні в якому разі не замовчування виявлених соціальних проблем дитини, сім'ї та акумулювання цих проблем в школі, а своєчасне повідомлення до установ та органів районної влади щодо вирішення питань виходу сім'ї з складних життєвих обставин.

У Наказі Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді «Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» чітко визначено, хто є об'єктами соціальної роботи. Сім'ї з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самостійно;

- у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей;
- з вимушеною міграцією;
- з наркотичною або алкогольною залежністю одного з членів сім'ї;
- з перебування одного з членів у місцях позбавлення волі;
- з ВІЛ-інфекцією;
- з насильством у сім'ї;
- з безпритульністю;
- з сирітством;
- з зневажливим ставленням і негативними стосунками в сім'ї;

- безробіття одного з членів сім'ї (якщо він зареєстрованим в державній службі зайнятості як такий, що потребує працевлаштування);
- сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка;
- сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.

Порядок виявлення СЖО навчальним закладом (школою) та подальшої міжсекторної взаємодії з установами та органами районної влади щодо вирішення соціальних питань та виходу сім'ї з складних життєвих обставин визначає те, що саме головна відповідальність за виявлення дітей та сімей, які перебувають в складних життєвих обставинах покладається на роботу школи, зокрема: на чітку та злагоджену роботу класного керівника і соціального педагога.

В процесі практичної роботи з СЖО, відповідно до законодавчої бази, соціальний педагог повинен грамотно володіти визначеною термінологією:

- менеджмент у соціальній роботі з сім'ями, дітьми та молоддю – управління системою соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, спрямоване на реалізацію її завдань та пошук оптимальних шляхів їх вирішення; оцінка потреб - процес збору, узагальнення та аналізу соціальними працівниками інформації щодо стану та життєвих обставин об'єкта соціальних послуг з метою визначення видів та обсягів послуг, їх впливу на процес подолання складних життєвих обставин;

- соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю – діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ, що здійснюють соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю, а також фахівців з соціальної роботи та волонтерів, яка спрямована на соціальну підтримку сімей, дітей та молоді, забезпечення їхніх прав і свобод, поліпшення якості життєдіяльності, задоволення інтересів та потреб;

- соціальне інспектування – система заходів, спрямованих на виявлення, здійснення аналізу, нагляду за умовами життєдіяльності сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах, моральним, фізичним і психічним станом дітей та молоді, оцінку їх потреб, контроль за дотриманням державних стандартів і нормативів у сфері соціальної роботи;

- соціальне обслуговування сімей, дітей та молоді – система соціальних заходів, спрямованих на сприяння, підтримку і надання послуг сім'ям, дітям та молоді з метою подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримку соціального статусу та повноцінної життєдіяльності;

- соціальна профілактика – вид соціальної роботи, спрямованої на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім'ях, серед дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді;

- соціальна реабілітація – вид соціальної роботи, спрямованої на відновлення основних соціальних функцій, психологічного, фізичного, морального здоров'я, соціального статусу сімей, дітей та молоді;

- соціальний супровід – вид соціальної роботи, спрямованої на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

2.3. Технології профілактики адиктивної поведінки у молодіжному середовищі

Поведінка, що передує різним видам хімічної залежності, називається адиктивною. Ця поведінка виникає в результаті вживання різних груп наркотичних речовин і характеризується наявністю пов'язаних із цим проблем. При адиктивній поведінці неповнолітнього його негативна пристрасть до вживання наркотичних речовин ще не

досягла стадій індивідуальної психічної або фізичної залежності, тобто стадій захворювань.

Всі речовини, які викликають зміни у свідомості і використовуються людиною саме з цією метою, називаються **інтоксикантами**. До інтоксикантів можна віднести, крім наркотиків і наркотичних засобів, медичні препарати та вироби побутової хімії (розчинники, ацетон, фарби тощо). Наприклад, снодійні таблетки, які лікарі виписують тим, хто страждає безсонням, потрібно приймати по півтаблетки перед сном. У даному випадку ми говоримо про них як про ліки. А, з другого боку, коли хто-небудь ковтає декілька таблеток, включає легку музику й випиває пару чашок кави, то тоді ми говоримо про снодійні таблетки як про наркотики, тому що це викликає стан сп'яніння. Також деякі промислові розчинники, такі як ацетон, самі по собі не є інтоксикантами. Але вони стають такими, коли людина наливає розчинник у пластиковий пакет, а потім надягає його на голову, щоб отримати бажаний ефект. **Наркотичні** засоби – це рослини, сировина і речовини, природні чи синтетичні, класифіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші рослини, сировина і речовини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесені до зазначеної категорії Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я.

Наркотики – речовини (офіційно, в установленому порядку, включені до списку наркотичних речовин та наркотичних лікарських засобів), які виявляють специфічну дію на нервову систему та організм людини в цілому, понад усе – на розвиток певних відчуттів і зміну свідомості та викликають особливий стан наркотичного сп'яніння.

В залежності від різновиду вживаного інтоксиканту можна виділити такі види хімічної залежності: наркоманію, токсикоманію, алкоголізм.

Наркоманія – хворобливий психічний стан, зумовлений хронічною інтоксикацією організму внаслідок зловживання наркотичними засобами, що віднесені до таких конвенцією ООН чи

Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України, і характеризується психічною та фізичною залежністю від них.

Токсикоманія – захворювання, яке викликане психічною та фізичною залежністю внаслідок вживання речовин, які не включені до офіційного списку наркотиків, а також вдиханням парів речовин побутової хімії (клей, ефір, розріджувачі, аерозолі).

Алкоголізм – хвороба, що характеризується патологічною залежністю від спиртного з поступовою соціально-моральною деградацією особистості.

При тривалому вживанні інтоксиканту формується **синдром залежності** – поєднання фізіологічних, поведінкових і когнітивних явищ, при яких вживання інтоксиканту починає займати перше місце в системі цінностей індивіда. Основною характеристикою синдрому залежності є потреба (часто сильна, іноді непереборна) приймати психоактивні речовини (які можуть бути прописані або не прописані лікарем), алкоголь або тютюн.

Діагноз залежності може бути поставлений тільки при наявності трьох і більше з нижче перерахованих ознак, які виникали протягом певного часу:

- сильна потреба або необхідність прийняти речовину;
- порушення здатності контролювати прийом речовин, тобто початок вживання, закінчення або дозування вживаних речовин;
- фізіологічні ознаки;
- ознаки толерантності такі, як збільшення дози речовини, необхідної для досягнення ефекту, що раніше спостерігався при більш низьких дозах;
- прогресуюче забуття альтернативних інтересів на користь вживання речовини, збільшення часу, необхідного для придбання, вживання речовини або відновлення після її дії;
- продовження вживання речовини, незважаючи на очевидні шкідливі наслідки, такі, як спричинення шкоди печінці

внаслідок зловживання алкоголем, депресивний стан після періоду вживання речовини, зниження когнітивних функцій внаслідок вживання наркотиків.

Залежність від наркотичних речовин послідовно формується через декілька стадій - соціальну, психічну та фізичну. Кожна наступна стадія не змінює попередню, а додає до картини захворювання нові прояви.

Соціальна залежність характеризується тим, що людина, ще не почавши вживати наркотичні речовини, знаходячись у середовищі наркоманів починає переймати стиль їхньої поведінки, відношення до наркотику, зовнішні атрибути групи. Психічна залежність виявляється спочатку з усвідомленим, а потім повністю усвідомлюваним і нездоланим потягом до наркотику. Поступово думки про наркотик у (відомості підлітка займають домінуюче місце. Пізніше до яскраво вираженого психічного узалежнення додається фізичне. Тепер вже відчуття не тільки психічного, а й фізичного комфорту досягається лише при наявності наркотику в організмі. Якщо дія наркотику припиняється, а чергової дози немає, то виникає абстинентний синдром -хворобливий стан організму, що супроводжується нестерпним білем суглобах.

Про вживання підлітками наркогенних засобів можуть свідчити такі ознаки:

- зміна кола знайомих, поява нових друзів, з якими вони не знайомлять батьків (як правило, такі друзі не заходять у квартиру, а викликають підлітка на вулицю);
- поява нової тематики у малюнках підлітків, які люблять малювати (зображення шприців, головок маку), а також аналогічного татуювання;
- виникнення грошових боргів, продаж сімейних цінностей або перепродаж речей для отримання власних грошей;
- байдуже ставлення до навчання, нехтування своїми обов'язками (погіршення успішності, прогули);
- порушення біологічних ритмів, які безпосередньо пов'язані з прийомом наркотиків: різка зміна настрою, почуття

- пригніченості, роздратованості; зміна тривалості сну, надмірне живання їжі та великої кількості рідини (особливо солодкої);
- зміна ритму активності; зниження в ранкові години і вдень (сонливість, в'ялість) і підвищення її у другій половині дня, ближче до ночі (безсоння);
 - поява слідів проколів шкіри за ходом підшкірних вен;
 - зміна зовнішнього вигляду підлітка: разом з появою незвичного почервоніння або блідості, жирність шкіри, відзначається схудненням або збільшенням ваги, блиск очей з незвичайною зміною величини зіниць, поява жовтизни на зубній емалі або швидке руйнування зубів; зміна в темпі мови (прискорена чи сповільнена);
 - відсутність кашлю під час простудних захворювань, порушення у травленні їжі (блювота, запори, проноси);
 - поява у квартирі тютюнового диму, змішаного із запахом паленої трави або синтетики; кіптявого посуду (миски, ложки, баночки); шприців, лікарських речовин, цілих або подрібнених рослин, згортків бинтів, які просочені розчином коричневого відтінку; засобів побутової хімії.

У механізмі наркотизації особистості зазвичай виділяють три взаємозалежні компоненти: саму людину, її мікро-середовище і вплив на неї соціальних факторів.

Особистість. Найбільш значимими параметрами індивіда, що безпосередньо впливають на ймовірність його наркотизації, експерти називають:

- стан здоров'я;
- психологічні параметри;
- особливості віку.

Стан здоров'я, хворобливість, психічне чи фізичне виснаження впливають на процес наркотизації дітей і підлітків по-різному. З одного боку, як свідчить клінічний досвід і проведені наукові дослідження, діти з ослабленим здоров'ям та імунітетом, а тим більше з психопатичними відхиленнями набагато легше піддаються наркотизації, у них швидше формується наркозалежність і важче

протікає саме захворювання. З другого боку, ослаблені діти не витримують шкільних навантажень, не в силах цілком засвоїти навчальний матеріал, мають погану успішність і на цій основі в них відбуваються зриви, виникають стреси і загострюються конфлікти. Це призводить до виникнення і посилення психологічної напруженості, що й провокує вживання наркотиків.

Психологічні особливості особистості. Групу ризику становлять, у першу чергу, діти непосидючі, розгальмовані з ослабленими механізмами стримування самоконтролю, -акцентуаціями характеру (гіпертимні, шизоїдні, епілептоїдні, істероїдні). У них так само часто відбувається шкільна дезадаптація: виникають проблеми із засвоєнням матеріалу та успішністю, часті порушення дисципліни і пропуски занять, конфлікти з вчителями та ін., що створює психологічну напруженість і, як наслідок, звертання до наркотиків як способу зняття стресу.

Схильність до наркотизації мають також діти і підлітки з протилежними психологічними рисами – боязкі, недовірливі, невпевнені в собі, не здатні до самостійного прийняття рішень, з комплексом неповноцінності, що часто відчують занепокоєння, тривогу, стрес, дефіцит позитивних емоцій.

Крім неодмінного оздоровлення дітей і підлітків, профілактика наркотизації відзначених груп ризику вимагає створення в школі діючої системи виявлення (учителями, психологами, соціальними педагогами, шкільними лікарями) ослаблених дітей, що мають захворювання, з нестійкою психікою, а потім надання їм допомоги в шкільній адаптації і проведення адресної індивідуальної антинаркотичної профілактики.

Вікові особливості. З усього їхнього переліку експерти акцентують увагу, насамперед, на цікавості, некритичності сприйняття і статевого дозріванні.

Перша проба наркотику може детермінуватися одним чи декількома мотивами, але в переважній більшості випадків провідною виявляється непереборна дитяча цікавість. І система профілактики у зв'язку з цим повинна, на думку експертів,

забезпечити вирішення двох завдань. По-перше, усунути тотальну пропаганду наркотиків у засобах масової інформації, кіно- та відеофільмах, шоу-бізнесі, яка проводиться явно чи впливає на підсвідомість і збуджує інтерес до них. По-друге, дати позитивну альтернативу для виявлення цікавості до іншого способу життя, для чого створити (чи відродити) систему організації дозвілля у вигляді спортивних секцій, різних гуртків, студій, конкурсів, змагань тощо.

Статеве дозрівання. Ряд наркологів указує на пряму залежність між рівнем статевого дозрівання і небезпекою наркоманій: у міру підвищення першого, небезпека другого зменшується, що пояснюють більш високою здатністю соціально і фізично зрілої особистості протистояти негативним впливам. Важливу роль у прилученні до наркотику грає такий компонент мотиваційної структури особистості, як фіксована настанова. Фіксована настанова – це внутрішня готовність, схильність до здійснення визначеної дії. Деякі з установок у силу особливої значимості потреби, з якою вони пов'язані, стають актуалізованим спонуканням до дії із задоволення даної потреби. Неможливість реалізації статевого, що сформувалося й актуалізувалося, сприймається як важкий психічний іспит. Тому тут одним із найбільш загальних алгоритмів наркотизації виступає розрив між високим рівнем домагань, що сформувався, і можливістю їхньої реалізації. Чим більший цей розрив – тим сильніше переживання. Саме бажання полегшити свої переживання, хоча б тимчасово звільнитися від них і спонукає до вживання наркотиків.

Фактор соціального мікросередовища. Вплив родини є однозначним і безперечним. Наскільки неблагополучна родина збільшує ймовірність наркотизації дітей і підлітків (не тільки особисті спостереження наркологів, але й матеріали численних досліджень підтверджують це), настільки ж благополучна захищає їх. Причому експерти особливо підкреслюють, що благополуччя не зводиться тільки до матеріального добробуту. Набагато важливіше наявність у родині атмосфери справжньої теплоти, уваги, поваги і взаємодопомоги. Саме внаслідок її відсутності багато дітей і підлітків з родин із високим рівнем матеріального статку часто тягнуться до

компаній наркоманів, де їм дійсно раді (чи хоча б роблять вигляд, що раді), де вони одержують так необхідну кожному частку уваги і можливість самоствердження. **Школа**, на думку експертів, вона втрачає той потенціал впливу на формування дітей і підлітків, який мала раніше. Сьогодні вона ще певною мірою стримує наркотизацію молоді - принаймні, перше вживання наркотику в більшості випадків відбувається за її межами, частіше серед друзів і знайомих за місцем проживання. Але подальшому поширенню вона запобігти не може, тому що сама знаходиться у кризі, викликаній, насамперед, двома обставинами. По-перше, кризою системи цінностей, що охопила суспільство, а по-друге, ослабленням мотивації молоді до одержання знань, що значно знижує в її очах авторитет і значущість школи. Для багатьох дітей і підлітків школа втратила значення найважливішого поля реалізації їхніх соціальних потреб, фактора їхньої майбутньої соціальної мобільності, а разом з цим слабшає її контролююча та профілактична роль.

Вплив соціальних факторів. Усі експерти виходять із визнання наркотизму як одного із проявів стану суспільства і процесів, що відбуваються в ньому. Зокрема, епідеміологічний характер росту наркоманій з початку 90-х років вони пов'язують з початком системної трансформації українського суспільства і викликаними нею негативними наслідками: різким зниженням життєвого рівня і зuboжінням значних прошарків суспільства, зростанням безробіття і почуттям непевності у майбутньому, руйнуванням системи цінностей і втратою життєвих орієнтирів, кризою ідентичності особистості, наростанням нервово-психологічної напруженості, стресів і ін. Крім того, наркологи бачать пряму провину держави також в абсолютній доступності для дітей і підлітків тютюну й алкоголю, у масованій їхній рекламі. Провокуюча роль тютюнопаління і вживання алкоголю в наступній наркотизації загальновідома. Паління тютюну і коноплі - дуже близькі за формою, бар'єр, що відокремлює одне від іншого, дуже малий. Перехід від паління тютюну до паління коноплі і її похідних, а від них до інших, у тому числі й важких наркотиків,

наркологи вважають типовим варіантом, з яким легше боротися, руйнуючи перші ланки цього ланцюжка.

Оскільки повне утримання суспільства від вживання наркотичних речовин не може бути реальним станом, метою соціальної технології профілактики адиктивної поведінки є зниження споживання і зв'язаних з ним проблем. Тут прийнято розрізняти два типи цілей:

Зменшення пропозиції. Спрямоване на запобігання поширення наркотизації і легкодоступності наркотиків. Зниження пропозиції відбувається, в основному, через зменшення можливості придбати наркотик потенційним споживачем. В ідеалі ця стратегія прагне до повного виключення наркотиків з незаконного обігу. І, незважаючи на практичну недосяжність цієї мети, зменшення пропозиції відбувається за рахунок збільшення ціни наркотику на вулиці за допомогою класичних ринкових сил. Тут необхідно мати на увазі той факт, що наркоман швидше буде урізати споживання продуктів харчування, щоб здобувати наркотик по більш високій ціні, ніж зменшить нього споживання. Слід зазначити, що попит на наркотики є еластичним і відповідає змінам ціни. Звідси – успішне зменшення пропозиції може, у принципі, знизити попит.

Зменшення попиту. Спрямовані на зменшення шкоди і несприятливих наслідків уживання наркотиків для наркозалежних і суспільства. Об'єктом тут є як споживачі наркотиків, так і ті, хто ще не почав їх споживання. У першому випадку проводяться заходи лікувально-реабілітаційного характеру, що мають на меті усунення потреби в наркотичній речовині у її споживача. У другому випадку зусилля спрямовані на формування адекватної установки на запобігання первинному прийому наркотиків. Запобігти цьому процесу можуть систематичні заходи соціальної профілактики, спрямовані як на особистостей, які ще не спробували наркотиків, так і на тих, хто експериментує з наркотичними речовинами або вживає їх періодично.

Під профілактикою наркотизації мається на увазі комплекс заходів, спрямованих на усунення чинників, що сприяють

поширенню вживання наркотиків. Залежно від змісту і методів профілактики виділяються такі моделі профілактики наркотизації:

Модель моральних принципів. Базується на спробі переконати аудиторію в тому, що вживання наркотичних речовин є аморальним. Профілактичні заходи, як правило, мають форму масових пропагандистських кампаній, часто використовуються громадськими організаціями та релігійними групами. Нажаль подібна профілактична робота має нетривалий вплив.

Модель залякування. Профілактична робота побудована на поширенні емоційно забарвленої інформації про небезпечність вживання наркотиків. Проводиться у формі лекторіїв, демонстрації документальних та ігрових фільмів, антиреклами. Профілактика за моделлю залякування ефективна перш за все серед дітей, меншою мірою серед дорослих, а щодо підлітків та молоді, може мати навіть зворотний вплив. Неefективна при роботі з особами, що вже мають досвід адиктивної поведінки, оскільки останні сприймають інформацію про шкідливість наркотиків як необґрунтовану та тенденційну.

Модель фактичних знань. Ця модель будується на наданні інформації без провокування емоційної захисної відповіді, пов'язаної з опором, і забезпечує потенційних споживачів наркотиків реальними фактами, дозволяючи їм самостійно зробити вибір щодо наркотиків, орієнтуючись на інформацію. Профілактичні заходи передбачають надання об'єктивної і дійсної інформації про речовини і їхні ефекти, а також про ризики і довгострокові наслідки, що можуть викликати ці речовини. Реалізація профілактичних програм за цією моделлю ефективна при роботі з молоддю та зрілими людьми, у тому числі з тими, хто вже має досвід вживання наркотиків. Проте вона може мати і небажаний ефект, наприклад, стимулюючи інтерес до наркотиків.

Модель ефективного навчання. Вона об'єднує методики, спрямовані на корекцію особистісних рис, що сприяють наркотизації. Використовуються індивідуальні та групові психотренінгові методики, спрямовані на формування адекватної самооцінки, навичок подолання тривоги, вирішення проблем міжособистісних взаємин,

самостійного прийняття рішень, подолання соціального тиску. Модель орієнтована перш за все на підлітків та молодь.

Модель поліпшення здоров'я. Включає в себе оздоровчі програми, спрямовані на формування навичок і звичок здорового способу життя: занять фізкультурою і спортом, раціональної організації праці та відпочинку. Програми цього типу можуть використовуватись як додатковий непрямий підхід до навчання у сфері профілактики адитивної поведінки.

Вказані моделі профілактики орієнтують свій вплив на особистісні чинники наркотизації, на формування адекватного ставлення до наркотиків. Проте профілактичні заходи мають носити системний характер, починати впливати на особистість з раннього віку і охоплювати весь комплекс чинників, що сприяють наркотизації. Наразі ці завдання реалізуються профілактичними педагогічними методами.

Відповідно до класифікації ВООЗ у визначенні видів профілактики та особливостей об'єкта впливу, педагогічну профілактику адитивної поведінки поділяють на первинну, вторинну та третинну.

Первинна педагогічна профілактика (освітній етап) передбачає виховання антинаркогенної спрямованості осо-бистості учня, його морально-психологічної стійкості як основного характерологічного утворення, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях, ситуаціях вибору, пропозиції наркогенних речовин. Ці завдання досягаються, переважним чином, за рахунок профілактичної освіти, мета якої полягає у тому, щоб кожна людина ще до першої спроби якоїсь психотропної речовини мала об'єктивні відомості про те, що це таке, які причини і наслідки вживання цих речовин. Сутність профілактичної освіти у перетворенні отриманих знань на реально діючі мотиви поведінки. Складність цієї основної задачі першого напрямку зумовила створення спеціальних методик та програм, застосування яких забезпечує формування у людини готовності зробити правильний вибір.

Вторинна профілактика (діагностичний етап) передбачає в основному діагностування та виявлення залежності підлітків від наркогенних речовин. На цьому етапі можна виділити такий перелік педагогічних заходів:

- вивчення особових справ учнів, включаючи довідку про стан здоров'я;
- знайомство з сім'єю, вивчення її соціально-психологічного клімату;
- бесіди з вчителями-предметниками;
- спостереження за поведінкою підлітка на уроці та у позанавчальній діяльності за такими параметрами: успішність, відношення до навчання, до праці, до товаришів, до себе, до близьких, батьків, участь у суспільному житті класу, школи, навички культури поведінки;
- організація безпосереднього спілкування з такими підлітками;
- спостереження за індивідом «групи ризику» у педагогічно-значущих ситуаціях тощо.

Третинна профілактика адиктивної поведінки підлітків являє собою систему заходів, спрямованих на корекцію поведінки учня, його перевиховання, переорієнтацію та реабілітацію хімічно-залежних. Здійснюється на основі результатів організаційно-аналітичних заходів вторинної профілактики. Завданнями третинної профілактики є:

- на основі встановлених «груп ризику» здійснювати індивідуальний виховний профілактичний вплив на особистість учня шляхом використання доцільного та професійно виваженого арсеналу відповідних педагогічних засобів;
- створення сприятливих для корекції адиктивної поведінки учнів умов соціального оточення, психологічного клімату, позитивно психологічного самопочуття тощо.

Слід зазначити, що успішність процесу переходу знань у переконання залежить не тільки від якості виховання. Велике значення має особистість того, кого навчають. Якщо у підлітка чи молодій людини ще сформована орієнтація на вживання

психотропних речовин, то переконаність в істинності інформації, яка міститься в курсі профілактичної освіти, навряд чи виникне. Крім того, якщо в силу своїх особистісних особливостей підліток часто відчуває потребу в зміні свого психічного стану (зняти напруженість, тривогу; покращити настрій; позбутися нудьги тощо), інформація про негативні наслідки вживання психотропних речовин його навряд чи утримає.

Тому з підлітками «групи ризику» необхідно проводити спеціальну роботу, спрямовану на корекцію їхньої особистості.

Психологічна допомога дітям, підліткам та молоді із сімей, обтяжених алкогольним чи наркотичним uzалеж-ненням також повинна розглядатися у зв'язку з питаннями профілактики залежності. Незважаючи на те, що вже давно доведено, що основний контингент майбутніх алкоголіків складають діти з алкогольних сімей, у загальноосвітніх школах вкрай рідко використовуються програми роботи з ними. Між тим, вивчення рушійних механізмів патологічного розвитку дитини в сім'ї, обтяженій проблемою алкоголю чи наркотиків, дозволяє вести мову про психологічний вплив такої соціальної ситуації розвитку дитини. З часом, коли дитина виходить за межі сім'ї, психогенні фактори продовжують діяти. Тому навіть у дорослих дітей алкоголіків існують серйозні проблеми.

Психологічна підтримка родини - батьків, дружин, матерів або інших близьких людей, що проживають разом з uzалежненою людиною, в Україні здійснюються на основі спеціальних програм щодо соціально-психологічної допомоги співзалежним членам родини. Наукові дослідження та життєві спостереження доводять серйозну значущість того впливу, який справляють члени сім'ї один на одного. Відомо, що ставлення дружини, її реакція на зловживання чоловіком спиртними напоями, що розпочалося, іноді відіграє вирішальну роль у тому, що він припиняє пиячити. Інколи буває й навпаки.

Другий аспект цієї проблеми – стосунки того з батьків, хто не п'є і не вживає наркотики, з дітьми. Тут теж необхідна психологічна допомога.

Зокрема у загальноосвітній школі педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів може здійснюватися за умови міцної взаємодії між класним керівником, соціальним педагогом, психологом, медичним працівником, лікарем наркологом та представниками правоохоронних органів.

При плануванні роботи з учнями щодо профілактики вживання наркотичних речовин необхідно враховувати:

- в які загальновиховні заходи доцільно включити елементи діагностико-профілактичного характеру (у даному випадку загальновиховними вважаються такі заходи, під час проведення яких вирішуються завдання гармонійного розвитку особистості);
- яке місце відводиться спеціальним заходам (до спеціальних відносяться такі форми роботи, які передбачають вирішення завдань попередження адиктивної поведінки учнів);
- як співвідносяться між собою загальні та спеціальні форми роботи. Кількість останніх повинна поступово збільшуватись, орієнтовно від 10-15% для молодших школярів до 60-70% для старшого підліткового та юнацького віку. Такий розподіл часу на загальновиховні та спеціальні форми не є абсолютним і може змінюватись відповідно до потреб практики.

Важливо у профілактичній роботі використання ефективних методів, особливо якщо діяльність спрямована на дітей, підлітків та молодь. Такими методами можуть бути кизначені: лекції (лекторії), кіно- та відеолекторії, бесіди, ігри, конкурси, вікторини, соціально-психологічні тренін-ги, підготовка та публікація статей у періодичній пресі, проведення теле- і радіопрограм, соціальна реклама, масові заходи (концерти, шоу), навчання на рівних.

Таким чином, у результаті проведення таких профілактичних дій зменшується ризик виникнення багатьох медичних і соціальних захворювань (ВІЛ, гепатит тощо), кількість злочинів, які наркозалежні чинять заради грошей на наркотики, вдається встановити контакт із споживачами наркотиків, зменшити їх агресивність та впевнити їх у тому, що вони здатні прийняти

допомогу і знайти вихід із гострої хвороби і найголовніше – це виховання антинаркогенної спрямованості особистості неповнолітніх.

2.4. Технології соціально-педагогічної роботи з «дітьми вулиці»

Зміна цінностей і ціннісних орієнтацій суспільства, загальної соціокультурної ситуації загострила проблеми, пов'язані з соціальним статусом і захищеністю різних верств населення України, особливо дітей та молоді. Це в свою чергу зумовило появу такого соціально-педагогічного феномену, як «діти вулиці», дитяча безпритульність, бездоглядність. Сутність цього явища полягає у недостатньому піклуванні про дітей та підлітків з боку сім'ї та держави, відсутності педагогічного нагляду, здорової моральної атмосфери, постійних і нормальних умов життя.

Проблема дітей вулиці існує не лише в Україні, а навіть у високорозвинених країнах Європи. Діти на вулиці є свідченням серйозних проблем у суспільстві. Серед них нездорова атмосфера у сім'ї, педагогічні помилки, соціально-економічна криза, байдужість влади.

Офіційної статистики щодо кількості бездоглядних і безпритульних дітей в Україні, які виховуються переважно її умовах вулиці, немає. За даними Державного комітету у справах сім'ї та молоді, у державі налічується більше 100 тисяч дітей-сиріт до 18 років, з неофіційних джерел – їх у двічі більше; причому, кожна восьма-дев'ята дитина – кругла сирота при живих батьках; у більше як 60 тисяч неблагополучних сімей проживають і виховуються 136 тисяч дітей. На жаль, дитяча безпритульність та бездоглядність стали негативною нормою суспільства, і тому виникла потреба у актуалізації знань щодо таких дітей та можливостей наданням їм допомоги.

Поняття «діти вулиці» не є юридичним терміном, адже його нема ні в законах, ні в інших законодавчих актах. Неміч також універсальної концепції трактування феномену «діти вулиці». Це

явище часто пов'язують з дитячими правопорушеннями, злочинністю, наркоманією, проституцією.

Визначаючи поняття «діти вулиці», українські державні інституції керуються концепцією Ради Європи, де зазначається, що: *«Діти вулиці» – це діти або підлітки, молодші 18 років, які живуть на вулиці більш-менш тривалий відрізок часу. Вони мігрують з одного місця на інше, мають групи і контакти на вулиці. Їхня офіційна адреса – адреса батьків чи адреса установи соціально захисту.* «Дітей вулиці» відрізняє від інших те, що вони не мають контактів (або мають, але дуже мало) з батьками, школами, соціальними закладами, установами та організаціями, які несуть за них відповідальність.

Результати досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, проведених на замовлення Державного центру соціальних служб для молоді у 2002 році показали, що до «дітей вулиці» в Україні слід віднести такі групи неповнолітніх:

- *безпритульні діти* – діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї; діти, котрих вигнали з дому батьки;
- *бездоглядні діти* – діти, які мають визначене місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці більшу частину дня, а іноді й ночі, в результаті неспроможності батьків або опікунів (родичів, бабусь, дідусів) матеріально забезпечувати їх; наявності психічних захворювань у батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;
- *діти-втікачі з навчально-виховних закладів* – діти, яких не влаштовують умови життя й виховання у цих закладах, які зазнали психологічного, фізичного або сексуального насилля у закладах інтернатного типу або притулках;
- *діти-втікачі із зовні благополучних сімей* – діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному й особистісному розвитку;
- *діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці* (номадизм, дромоманія); діти, позбавлені систематичної батьківської турботи,

аутсайдери шкільних колективів, діти з яскраво вираженими ознаками важковихованості, схильні до безцільного проведення часу.

Соціальні умови розвитку цих дітей призвели до того, що вони змушені були залишити сім'ї, школи, інші інститути соціалізації. Покинуті, занедбані, самоорганізовані, вони швидко опановують девіантні форми поведінки, потрапляють під різноманітні криміногенні впливи, залучаються до асоціальної системи цінностей.

Опитування експертів-фахівців з проблеми дитячої безпритульності, проведене працівниками УДЦСССДМ, дозволило виявити причини кількісного зростання цього явища. **До основних причин поширення безпритульності в Україні відносять:**

- погіршення матеріального добробуту значної частини населення;
- експлуатація дитячої праці з боку дорослих, зокрема залучення до жебракування, злочинства;
- зменшення відповідальності батьків за утримання та виховання дітей;
- послаблення виховної функції сім'ї;
- послаблення роботи з організації дозвілля дітей за місцем проживання;
- пропаганда засобами масової інформації насильства та «легкого» життя.

Дослідник В.В.Козубовський звертає увагу на те, що чистіше за все прагнення до втечі виявляється як реакція на якісь чинники травмуючого характеру вдома, у школі або в підлітковому середовищі. Діти можуть покидати сім'ю через фізичне, психічне або сексуальне насилля близьких, через злидні незабезпеченість у сім'ї, через образу на родичів внаслідок їхнього нерозуміння проблем чи переживань дитини.

Наразі дисфункціональна сім'я виступає головною детермінантою дитячої безпритульності. Дисфункціональна сім'я це сім'я, яка в силу зовнішніх умов та факторів нездатна здійснити свої основні функції, що впливає на становлення соціалізації та цілісний розвиток дитини.

Безумовним критерієм дисфункціональної сім'ї є втрата нею виховної та соціалізуючої функцій.

Ми спробували виділити та проаналізувати типи дисфункціональних сімей з точки зору їх впливу на появу бездоглядних та безпритульних дітей.

Найчастіше безпритульними стають неповнолітні, батьки яких залежні від алкоголю, наркотиків, схильні до протиправних дій, тобто мають асоціальну поведінку. Відповідно цей тип сімей називають *асоціальними*, маючи на увазі, що це сім'ї, в яких концентруються різні негативні фактори, такі як: п'янство, алкоголізм, наркоманія, скандали, бійки, розбещена поведінка дорослих. Алкоголізм, наркоманія призводять до збіднення сім'ї, погіршення добробуту і повної деформації норм поведінки. Проявляючи соціальну пасивність і деградуєючи в особистісному плані, алко- чи наркозалежна людина, перестає піклуватися про своє найближче оточення. Діти стають бездоглядними, у них втрачається почуття прив'язаності та поваги до батьків.

Дітям у таких сім'ях не забезпечують належного фізичного, інтелектуального, емоційного розвитку, своєчасно не виявляються різні хвороби, завдають побойів, виганяють з дому, завдяки чому у неповнолітніх формуються психопатичні риси характеру. Як правило, у таких дітей відсутній інтерес до навчання, часто трапляються пропуски занять. Відставання в навчанні викликає негативне ставлення з боку вчителів, однокласників. Своє «Я» такі Діти та підлітки компенсують жорстокістю, агресією, конфліктами з однолітками, вчителями. Опинившись в ізоляції, вони починають шукати товаришів у вуличних компаніях, де збираються ровесники зі схожими долями та проблемами. У сім'ї дитина втрачає значимого дорослого, не знаходячи його і в інших сферах свого життя. Зразки ідентифікації вона знаходить у вуличній компанії. Зовнішніми способами захисту від психотравмуючої ситуації, викликаній відторгненням батьків, негативним ставленням вчителів та однокласників, стають вживання наркотиків, алкоголю, агресивна поведінка, бродяжництво. Неприятливі умови виховання, які

змушують дитину йти на вулицю, зазвичай складаються у *конфліктних* сім'ях. До такого типу належать сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємовідносинах між батьками, батьками і дітьми. Як підкреслює І.В.Гребенніков, конфліктна сім'я – це сім'я, де між подружжям існують постійні суперечки, де їхні інтереси, потреби, наміри і бажання вступають у протиріччя, породжуючи сильний і тривалий негативний емоційний стан. Конфліктні сім'ї можуть бути як «шумними», скандальними, так і «тихими», де стосунки подружжя характеризують повне відчуження, прагнення уникати взаємодії. У будь-якому випадку вплив такої сім'ї на формування особистості дитини буде негативним. Конфліктна атмосфера загострюється, негативні процеси розширюються і поглиблюються, збільшується їх частота. Це викликає невдоволення подружжя одне одним та шлюбом взагалі. У таких сім'ях спостерігається рівень низької внутрішньо-сімейної культури, часто принижується гідність особи, відсутнє почуття взаємоповаги. Життя у подібних умовах призводить до психологічного відчуження, створюється негативний емоційний мікроклімат у сім'ї. Все це погано впливає на духовну сферу членів сім'ї і може стати причиною появи нервово-психічних розладів.

З'ясовуючи стосунки між собою, батьки нерідко намагаються зробити дитину своїм спілником. Дитина, особливо молодшого віку, не може визначити, хто з батьків правий. За таких умов у неї формуються суперечливі почуття до обох батьків або вороже ставлення до одного із них. Захистом від хвилювань буде уникнення різних конфліктів, намагання частіше не бувати вдома або просто не звертати уваги на чергову сварку, навіть посміхатися над непорозуміннями батьків. Однак цей захист буде досягнутий ціною відчуження від батьків, зверхнім ставленням до них, егоїзмом, цинізмом до почуттів інших людей.

Часто трапляються конфлікти між батьками та дітьми підліткового віку. Відомо, що підлітковий вік – це важливий період у житті дитини, пов'язаний із самоствердженням, і в той же час складний з точки зору взаємодії з батьками. Обмеження свободи, нав'язування думки, повчання негативно сприймаються підлітками,

що призводить до непорозумінь, конфліктів. Втеча з дому як реакція протесту – це спроба підлітка заявити про себе в умовах сім'ї, що обмежує його свободу та розвиток особистості.

Ще одним типом дисфункціональних сімей, у яких складаються передумови до дитячої бездоглядності, є *неповна сім'я*. Зауважимо, що це сім'я з порушеною структурою (відсутністю батька чи матері) та стосунками між її членами. Процес соціалізації у неповній сім'ї порушується у зв'язку з тим, що вона не може самостійно ефективно вирішувати суперечності, конфлікти.

Науковими дослідженнями доведено, що в неповних сім'ях значно більше педагогічно занедбаних дітей. Діти в неповних сім'ях у два рази частіше, ніж у повних, залишаються без нагляду, що найчастіше пов'язано із зайнятістю на роботі, вирішенням особистих проблем. Таким чином матеріальні та інші негаразди життєдіяльності неповної сім'ї нерідко приводять до бездоглядності дітей. В неповній сім'ї значно частіше виникають конфлікти між матір'ю та підлітками.

Мати в неповній сім'ї при всьому її бажанні не в змозі створити повноцінних умов для соціалізації дитини. У самотніх матерів переважає установка на виховання дитини з вираженою системою емоційних стосунків. Матері-одиначки намагаються компенсувати відсутність батьківської турботи, надмірно опікуючи і контролюючи дитину (виховання за типом гіперопіки). Це в свою чергу заважає прояву дитячої ініціативи та самостійності, натомість формується бездіяльність та егоїзм.

Однак, трапляються інші випадки, коли мати, навпаки – зайнята влаштуванням особистого життя, а не проблемами дитини. У такому разі процес соціалізації для неповнолітнього не менш складний. Дитина почуває себе непотрібною, що призводить до відчуження, озлоблення та жорстокості. Негативним фактором, що впливає на психічний стан дитини у неповній сім'ї, є емоційний дискомфорт. Він характеризується комплексом психічних реакцій та переживань, які пов'язані з комплексом неповноцінності, емоційного голоду. Така ситуація породжує у дітей та підлітків підвищений інтерес до своїх

переживань, байдужість до переживань дорослих, негативне ставлення до того з батьків, хто залишив сім'ю.

Для українського суспільства характерне явище *дистантних* сімей, яке проявляється у тривалій відсутності одного або обох батьків у зв'язку із працевлаштуванням за кордоном. За офіційними даними, 6 млн. громадян України перебувають за кордоном на заробітках.

Ризикованими з точки зору поширення дитячої бездоглядності є сім'ї з *високим соціально-економічним рівнем життя*. Діти у таких сім'ях знаходяться в ситуації дефіциту уваги з боку батьків. Батьки зазвичай ведуть активне публічне життя, а функції виховання перекладають на гувернерів, репетиторів. У сім'ї не вистачає часу на спільний відпочинок, спілкування, ігри. Дитина не задовольняє потреби в емоційній близькості з батьками, і це зрештою трансформується у відчуження та повну ізоляцію. Свої потреби у спілкуванні з батьками неповнолітній починає задовольняти у неформальному спілкуванні з ровесниками, що створює умови для формування асоціальної поведінки.

У сім'ях з високим соціально-економічним рівнем життя порушена функція духовного спілкування між її членами, а також рекреативна функція, що в свою чергу негативно впливає на процес виховання дітей. Дослідники Й.Лангмейер та З.Матейчек визначили проблеми дітей у таких сім'ях як знаходження у стані психологічної депривації, що передбачає неможливість задоволення провідних психічних потреб у достатній мірі і протягом тривалого часу.

Науковець А.Гоголева звертає увагу на сім'ї, *члени яких мають сенсорні, моторні, інтелектуальні, психічні, соматичні порушення*. Вона зазначає, що діти при наявності хворих батьків живуть у ситуації емоційної деривації, мають значні труднощі у розширенні соціальної компетентності. До того ж, дорослі також живуть у ситуації емоційної деривації. Викривлення батьківсько-дитячих стосунків стає головним фактором, що провокує бездоглядність та безпритульність неповнолітнього члена сім'ї.

Проблеми в емоційно-мотиваційній сфері на етапі первинної соціалізації позначаються на спілкуванні, навчанні і майбутній трудовій діяльності. Шкільна успішність знижується, вулична компанія заміняє батьківський авторитет. Все це в комплексі призводить до бездоглядності із соціально-педагогічною занедбаністю, іноді із затримкою психічного розвитку. Така дитина випадає з-під впливу сім'ї та школи. У неї формується низька самооцінка, з'являється почуття емоційної незахищеності та непотрібності, відбувається викривлення ціннісних орієнтирів та моральних понять. Така дитина відчуває труднощі в стресовій ситуації і не здатна проговорити свої переживання. Все це виштовхує її на вулицю.

Розглядаючи дисфункціональні сім'ї та їх вплив на поширення дитячої бездоглядності та безпритульності, головну увагу ми звернули на причини відчуження дитини від сім'ї. Інша ситуація складається у сім'ях, де безпритульність та бродяжництво вважаються нормою. Ще з дитинства людина програмується на такий спосіб життя, чим суттєво порушується процес соціалізації. Зауважимо, що до категорії маргінальних сімей слід віднести сім'ї «професійних жебраків», біженців, людей без певного місця проживання. Особливості розвитку цих сімей, виховання в них дітей потребують окремого вивчення. У практичній діяльності при виборі стратегії допомоги та побудові її плану слід звернути увагу на ресурси сімей дисфункціональних та маргінальних. Останні потребуватимуть більш тривалої та комплексної допомоги.

Однією з головних причин поширення явища дітей вулиці є жорстоке поводження з неповнолітніми в їхніх сім'ях. Ми не виділяємо це як окремий тип дисфункціональних сімей. Як показує практика, у кожному із розглянутих типів сімей присутні елементи жорстокого поводження. Зауважимо, що жорстоке поводження з дітьми визначають як навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів чи піших осіб, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини. Неповнолітні, особливо підлітки, до яких застосовується фізичне, сексуальне чи емоційне насильство,

схильні давати чіткі реакції, які проявляються у втечах ;і дому, пошуку підтримки в асоціальних компаніях. Часто батьки самі примушують дітей до асоціальної поведінки: здійснювати крадіжки, жебракувати та бродяжити. Така поведінка з боку батьків по відношенню до дитини виз-начається як емоційне насильство.

На жаль, практична робота з батьками бездоглядних та безпритульних дітей недостатньо розвинена. Зазвичай батьки йдуть на контакт у разі, коли їм пропонується матеріальна допомога. Проблеми у психологічному кліматі сім'ї батьками не визнаються, а звернення до спеціалізованого центру вони вважають зарахуванням до «дефективних» категорій. Тому мотивації до взаємодії із соціальними педагогами та соціальними працівниками немає. Отримавши певний вид соціально-психологічної допомоги у спеціалізованому центрі, дитина повертається в сім'ю, де проблеми залишаються, а то й ще більше загострюються. Без попередньої роботи з сім'єю фактично неможливо досягти позитивного результату у допомозі дитині.

До вирішення проблеми дитячої бездоглядності та безпритульності слід підходити комплексно. Важливою і першочерговою ланкою у такій роботі має бути сім'я. Дисфункціональні сім'ї є потенційним джерелом дитячої бездоглядності та безпритульності. Сім'ї асоціальні, конфліктні, неповні, дистантні, з високим соціально-економічним рівнем розвитку, та сім'ї, члени яких мають різні розумові, психічні порушення можуть негативно впливати на процес соціалізації дитини. Вони часто стають неприйнятним середовищем для дитини, внаслідок чого вона йде на вулицю.

Політика держави щодо соціального захисту безпритульних та бездоглядних дітей ґрунтується на положеннях Законів України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про охорону дитинства», Указів Президента України «Про Державну програму запобігання дитячій бездоглядності на 2003-2005 роки», «Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001-2005 роки», «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей». У цілому

ця сфера соціального захисту регулюється близько 15 нормативно-правовими актами. Урядом затверджено ряд загальнодержавних програм, що мають вирішити проблему дитячої безпритульності. Зокрема, нещодавно затверджено «Програму профілактики дитячої злочинності та безпритульності на 2007-2009 роки», «Програму подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки».

Створена в Україні система підтримки дітей вулиці передбачає діяльність і співпрацю таких установ та організацій:

- служби у справах дітей;
- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; - загальноосвітні школи;
- клуби за місцем проживання;
- кримінальна міліція у справах неповнолітніх; заклади охорони здоров'я;
- притулки для неповнолітніх;
- центри соціально-психологічної реабілітації;
- громадські організації.

Служби у справах дітей відповідно до поставлених перед ними завдань розроблюють і здійснюють заходи, спрямовані на запобігання та подолання безпритульності та бездоглядності неповнолітніх. Як показує практика, робота служб зводиться до виявлення та обліку неблагополучних сімей, у разі потреби вилучення дітей з цих сімей, позбавлення батьківських прав, влаштування неповнолітніх до спеціальних установ, прийомних сімей. Служби у справах дітей можуть створювати притулки для неповнолітніх, їм підпорядковуються центри соціально-психологічної реабілітації.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ) здійснюють соціально-реабілітаційні заходи ти відновлення соціальних функцій, психічного та фізичного стану дітей, які зазнали жорстокості, насильства, ЦСССДМ проводять вуличну роботу, яка передбачає організацію масових, колективних та групових форм виховної роботи на вулиці. Іншими словами, це організація продуктивного дозвілля, у процесі якого здійснюється формування

здорового способу життя, розкриття творчих навичок та здібностей. Важливим напрямком роботи ЦСССДМ у підтримці «дітей вулиці» є створення на базі притулків для неповнолітніх консультативних пунктів, шкіл соціальної адаптації, проведення соціально-психологічних тренінгів, культмасових благодійних акцій, а також надання організаційно-методичної допомоги педагогічному колективу притулку. Спеціалісти ЦСССДМ готують волонтерів до роботи з «дітьми вулиці».

Центри соціальних служб тісно співпрацюють з соціальними педагогами загальноосвітніх закладів. Спільно вони проводять різноманітні заходи по формуванню здорового способу життя. Соціальні педагоги шкіл ведуть облік неблагополучних сімей, дітей з девіантною поведінкою, що дозволяє скласти соціальний паспорт мікрорайону. Така інформація може бути корисною і необхідною для служб у справах дітей, ЦСССДМ. Залежно від проблем дітей соціальний педагог виконує посередницьку функцію, направляючи неповнолітніх до відповідних установ та організацій.

Клуби за місцем проживання займаються організацією дозвілля молоді. Вони залучають дітей до творчості, діяльності за інтересами.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх займається профілактикою і розкриттям злочинів. Працівники кримінальної міліції самостійно або спільно з центрами соціальних служб для сім'ї дітей та молоді, службами у справах дітей та управлінням освіти проводять рейди «Діти вулиці», «Вокзал», «Підліток», «Жебракування», в ході яких виявляються та затримуються діти, що залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади. Після затримання безпритульної чи бездоглядної дитини кримінальна міліція з'ясовує місце її проживання, причини бродяжництва. Залежно від обставин неповнолітнього можуть повернути до сім'ї, інтернату, доставити у притулок або до приймальника-розподільника.

Майже у кожній безпритульної дитини спостерігаються серйозні проблеми зі здоров'ям. Тому неповнолітній, потрапляючи до установи соціальної реабілітації, спочатку перебуває у карантинній групі, де лікарі закладу проводять його обстеження та лікування, а у

разі потреби направляють до місцевих закладів охорони здоров'я на стаціонарне лікування.

Соціально-педагогічна підтримка дітей вулиці здійснюється безпосередньо у *притулках для неповнолітніх* та *центрах соціально-психологічної реабілітації*.

У *притулку для неповнолітніх* згідно з «Типовим положенням про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх» дитина може перебувати не більше 90 діб. За цей час неповнолітньому надається медична, психологічна, соціально-педагогічна, юридична допомога, визначається подальше місце перебування дитини. У притулках формуються групи за статевою ознакою та віковим критерієм. Таким чином, утворюються групи хлопчиків, дівчаток підліткового віку та дітей дошкільного віку кількістю в середньому по 10 чоловік.

При цьому не враховується один із головних, на нашу думку, критеріїв - місце попереднього перебування дитини. На цим критерієм вихованців притулку умовно можна поділити на дітей, що перебували в сім'ї до того, як потрапили до соціального притулку, та дітей, що перебували на вулиці. Це зовсім різний контингент неповнолітніх, який вимагає різних підходів у роботі. Програма реабілітації вихованця притулку, яка має складатися спеціалістами, повинна включати як індивідуальну, так і групову форми роботи. Перебування дітей двох означених категорій разом, їхнє тісне спілкування може бути небезпечним. Адже це приводить до явища «соціального інфікування», коли діти з вулиці «заражають» дітей, що до притулку перебували в сім'ях, потягом до вільного життя, демонструючи особливості вуличної культури та розповідаючи про переваги їхнього вибору.

Отже, технологія надання допомоги неповнолітньому у притулку має незавершений характер, оскільки досягнуті у процесі виховання в закладі результати не закріплюються в майбутньому. У біологічній сім'ї чи інтернатному закладі, куди направляють дитину після притулку, не створюються належні соціально психологічні умови для перебування дитини, і вона знову тікає на вулицю.

З метою уникнення повторного перебування неповнолітніх у притулках і налагодження системи допомоги дітям вулиці з 2004 року почали створюватися *центри соціально-психологічної реабілітації дітей*. Згідно з «Типовим положенням про центр соціально-психологічної реабілітації дітей», це заклади соціального захисту, що створюються для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинилися у складних життєвих обставинах, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги (п. 3). Тривалість перебування дитини у центрі визначається психолого-медико-педагогічною комісією, але цей термін має бути не більше 9 місяців у разі стаціонарного перебування та 12 місяців - денного перебування. Прийняття дитини до закладу здійснюється за висновком психолого-медико-педагогічної комісії на підставі направлення служби у справах дітей і за клопотанням органів опіки та піклування, управління освітою, у справах сім'ї, молоді та спорту, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, притулків, батьків. У разі особистого звернення дитини до центру її направляють до притулку.

Діяльність центрів соціально-психологічної реабілітації не виключає роботи притулків, а навпаки – передбачає їх взаємодію. Однак, як показала практика, притулки для неповнолітніх реорганізуються в центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

Основною метою діяльності громадських організацій, які здійснюють підтримку «дітям вулиці», є всебічна підтримка дітей у кризових ситуаціях, надання соціально-психологічної реабілітації в недержавних притулках та центрах і психологічної реабілітації; надання житла, харчування, одягу; оздоровлення в літніх таборах. Серед таких організацій можна виділити групу організацій, які вивчають проблему безпритульності на інформаційно-аналітичному рівні, виконують соціологічні дослідження, опитування з метою пошуку ефективних практичних форм та методів роботи з цією категорією дітей та їхніми родичами. Однак, відсутність

співробітництва з відповідними державними структурами на місцях та на національному рівні не сприяє організації ефективної підтримки «дітей вулиці».

Останнім часом помітну роль у вирішенні проблеми безпритульних неповнолітніх в Україні відіграють засоби масової інформації. Телевізійні програми «Дитяча пошукова служба», «Милосердя», що створені телерадіокомпанією «Надзвичайні новини», і програма «Стосується кожного» не лише висвітлюють проблему, а й сприяють влаштуванню долі кожної конкретної дитини, яка опинилася в кризовій ситуації.

Незважаючи на роботу, що проводиться на державному та місцевому рівнях, взаємодію державних і громадських установ, це не вирішує проблему дитячої безпритульності та бездоглядності. Феномен «дітей вулиці» залишається гострою проблемою нашого сьогодення. Проаналізувавши систему допомоги безпритульним та бездоглядним дітям, ми побачили, що у цьому напрямку здійснюються в основному реабілітаційні заходи. Але, як відомо, проблему краще попередити, ніж вирішувати. На нашу думку, допомога дітям вулиці не буде ефективною, якщо в цій системі відсутня важлива первинна ланка – інституція, яка здійснює соціально-педагогічну профілактику дитячої безпритульності та бездоглядності.

Зазначимо, що соціально-педагогічна профілактика безпритульності неповнолітніх – це система заходів, спрямована на вивчення особливостей розвитку та виховання неповнолітніх, умов їхнього виховання та навчання, причин аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки, що призводить до безпритульності, та використання отриманих знань у діяльності щодо попередження поширення безпритульності неповнолітніх. Причому, у сучасній практиці виділяють первинну, вторинну та третинну профілактику.

Первинна профілактика має інформаційний характер, так як спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від певних стандартів поведінки та негативних звичок. Вторинна профілактика має на меті виявлення негативних змін у

поведінці людини, обмеження поширення окремих негативних явищ, що мають місце в суспільстві чи соціальній групі. Третинна профілактика – це комплекс соціальних, освітніх та медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного та соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, освітній заклад, до суспільно корисної діяльності.

Здійснений нами аналіз надання допомоги «дітям вулиці» свідчить про те, що робота в основному зводиться до здійснення заходів третинної профілактики (реабілітації), що реалізується у державних та недержавних закладах, таких як: притулки для неповнолітніх, центри соціально-психологічної реабілітації, центри допомоги дітям, що опинились у складній життєвій ситуації, центри соціальної реабілітації дезадаптованих дітей і підлітків, центри тимчасове перебування дітей та ін. Однак, вирішення проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності має розпочинатись із заходів первинної і вторинної профілактики цього явища. Тому актуальним є питання створення інституції, яка має займатися профілактикою дитячої безпритульності. В Україні робляться перші кроки по створенню відповідних центрів.

Першочерговою ланкою в системі допомоги безпритульним та бездоглядним дітям має стати Центр соціально-профілактичної роботи з дітьми. Цей заклад повинен виконувати функції координатора діяльності різних суспільних інститутів, у процесі надання соціально-педагогічної допомоги дитині. Він має підпорядковуватися службі у справах дітей, взаємодіяти із закладами охорони здоров'я, загальноосвітніми закладами, кримінальною міліцією у справах неповнолітніх, ЦСССДМ, клубами за місцем проживання, громадськими організаціями та ін. Підтвердженням цього є мета і зміст діяльності центру соціально-профілактичної роботи з дітьми вулиці, створеного в місті Чернігові.

Основною метою діяльності центру соціально-профілактичної роботи з дітьми вулиці є надання первинної соціально-психологічної та першої медичної допомоги бездоглядним та безпритульним

неповнолітнім. Центр має сприяти реабілітації, соціальній адаптації та подальшому життєвлаштуванню дітей вулиці.

Центр соціально-профілактичної роботи з дітьми вулиці виступає проміжною ланкою між вуличним життям та інженеренням до сім'ї (біологічної або опікунської) чи соціального закладу на більш тривалий термін перебування, вилучення дітей до центру відбувається завдяки впровадженню інноваційного методу соціальної роботи – вуличної роботи або аутич-роботи. Такий вид діяльності передбачає ниянлення безпритульних та бездоглядних дітей безпосередньо в середовищі їх проживання, встановлення з ними довірливих стосунків. Важливим етапом в організації вуличної аутич-служби є картування території, тобто визначення місць проживання та проведення часу бездоглядних ги безпритульних дітей

Вулична робота з безпритульними та бездоглядними неповнолітніми починається зі збору інформації про дитину, простеження причин виходу на вулицю з метою складання індивідуальної програми допомоги. Наступними кроками є відновлення відносин співпраці з угрупованнями вуличних дітей («тусовками», «сайтами»), надання їм різноманітних послуг, індивідуальна робота з дитиною щодо вибору власного майбутнього . Головним завданням вуличної соціальної роботи з безпритульними дітьми є сприяння у формуванні мотиваційна повернення до сім'ї, на активну позицію у вирішенні власної долі. Враховуючи специфіку цього виду соціальної вуличної роботи, слід зазначити, що вона має орієнтуватися на довгострокову стратегії допомоги дітям вулиці.

Залучивши безпритульну чи бездоглядну дитину до Центру, з нею починає працювати вся команда закладу. Робота базується на ведення випадку, коли за конкретним клієнтом закріплений соціальний працівник, який координує діяльність всієї команди. В першу чергу неповнолітнього оглядає лікар, у разі потреби надає медичну допомогу чи направляє до стаціонарного відділу лікарні, якщо в межах Центру лікування неможливе. Педагог-вихователь спостерігає за дитиною у процесі ігрової діяльності. Таким чином проводиться діагностика за участю різних спеціалістів Центру.

Раз на тиждень відбувається засідання консилиуму Центру за участю менеджера, соціального працівника, що відповідає за випадок, психолога, педагога-вихователя аутич-працівника та медика. Іноді проводяться відкриті консилиуми, на які запрошуються представники шкіл ЦСССДМ, служби у справах дітей. На консилиумі спеціалістів розглядається конкретний випадок, а команда вирішує яка допомога необхідна клієнтові, відповідно вибудовується стратегія допомоги та етапи її здійснення. Причому, команда спеціалістів намагається залучати до співпраці батьків дітей-клієнтів Центру чи осіб, що їх замінюють. Однак, цей напрямок роботи недостатньо розвинений.

Часто сім'ї рекомендується допомога психолога, яка має добровільний характер взаємодії. Для організованості співпраці з батьками – клієнтами Центру з ними підписується відповідна угода. Ступінь складності проблеми визначає тривалість роботи з клієнтом. Критерієм ефективності роботи вважається нормалізація взаємин дитини з родичами, по можливості повернення дитини в сім'ю, школу чи влаштування до іншого закладу соціального захисту (притулка для дітей, Центру соціально-психологічної реабілітації). Якщо робота виходить за рамки роботи Центру, то її переадресовують до партнерських організацій.

Центр соціально-профілактичної роботи з дітьми вулиці поки що діє як громадська організація, тому не має прав та законних повноважень на деякі види діяльності, такі як відвідування сім'ї, хоча у багатьох випадках подібні заходи необхідні. Представник Центру може відвідати сім'ю лише за участю спеціалістів ЦСССДМ чи Служб у справах дітей.

Найбільше діти вулиці потребують задоволення основних потреб – харчування, проведення санітарно-гігієнічних процедур. Тому у Центрі організуються обіди, обладнано ванну кімнату.

Спеціалісти Центру, крім індивідуальних бесід, психологічної допомоги займаються організацією дозвілля неповнолітніх. Діти, що відвідують Центр залучаються до різних видів діяльності. У закладі діють гуртки, є куточок художньої літератури, телевізор, музичний центр. Педагог-вихователь проводить різноманітні ігри, диспути.

Також, у Центрі є традиція проведення свят, під час підготовки до яких виявляються дитячі таланти.

Досягти результатів у соціальній роботі з дітьми вулиці не зовсім легко, оскільки, як правило, вони проявляють надмірну замкнутість, настороженість, неприйняття соціально-педагогічних впливів. Робота з ними потребує неабиякого терпіння, такту і гнучкості, усвідомлення того, що результати будуть очевидні не відразу. Лише довготривале цілеспрямоване спілкування з ними, включення їх у процес самореалізації приведуть до змін у їх побуті, соціальному існуванні.

Отже, проблема бездоглядності та безпритульності у дитячо-підлітковому середовищі на сьогодні досить актуальна для України. Масштаби соціального сирітства, втрата сім'ями своїх виховних функцій, що є основними передумовами виходу дитини на вулицю, зростають. Можна відмітити значні кроки щодо подолання безпритульності, допомоги цій категорії дітей як з боку держави, та і з боку громадських організацій, засобів масової інформації. Однак існуюча система і механізми взаємодії окремих її елементів не є дієвими, адже на низькому рівні організації знаходиться профілактична робота у цій сфері, робляться лише перші кроки щодо становлення соціально-профілактичної системи допомоги дітям вулиці.

2.5. Соціально-педагогічна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах

Кожна сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах, має причину або комплекс причин, які провокують проблеми сімейного життя і з якими члени родини не можуть впоратися самостійно. Як правило, попередня інформація про сім'ї, які потребують соціальної підтримки, формується не на підставі вивчення життєвих обставин родини, а за зовнішніми проявами неблагополуччя, які можуть розглядатися як *індикатори кризового стану родини*:

- конфлікти в сім'ї між подружжям;
- конфлікт між батьками та дітьми;

- асоціальна поведінка дітей, бродяжництво;
- моральне та фізичне насилля в сім'ї;
- безвідповідальне батьківство.

Саме зовнішні прояви, як наслідки сімейного неблагополуччя, стають причинами звернень членів сім'ї до спеціалізованих служб, спричиняють занесення таких сімей до банку даних як таких, що перебувають у складних життєвих обставинах і потребують соціальної підтримки.

Визначити зовнішні індикатори за якими сім'ю можна віднести до категорії сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах дозволяють результати соціологічного дослідження «Діти в складних життєвих обставинах», проведеного у 2013 р. Державним інститутом сімейної та молодіжної політики на замовлення Міністерства соціальної політики України. В опитуванні взяли участь 95 фахівців з соціальної роботи з усіх регіонів України, які працюють з сім'ями з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах. З досвіду спеціалістів, основні зовнішні ознаки характерні для сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, пов'язані у першу чергу з:

- зловживанням членами родини алкогольних та наркотичних речовин батьками (таку ознаку визначили 58 спеціаліста з 95 опитаних);
- випадки насилля в родині (52);
- інвалідність одного із членів родини (51);
- безробіття одного з членів сім'ї (43);
- перебування членів сім'ї у місцях позбавлення волі (37).

Більш детальний перелік зовнішніх ознак сімейного неблагополуччя, вказаних фахівцями із соціальної роботи представлений на рис.

Якими б не були зовнішні ознаки сімейного неблагополуччя, вони провокуються внутрішньосімейними та зовнішніми проблемами, на подолання яких і має бути орієнтована соціальна робота з сім'ями.

Ефективне надання соціальної допомоги можливе за умови розмежування причин, що провокують сімейне неблагополуччя, та

ознак, зовнішніх проявів (індикаторів), що є підставою до соціального інспектування родини. Також сім'ї, які самостійно звертаються за допомогою до центрів соціальних служб, не завжди визначають причини, що провокують кризові ситуації.

Козубовська Г.В., Керецман В.Ю., Товканець Г.В. класифікують сім'ї відповідно до несприятливих умов або складних життєвих обставин, що негативно впливають на виховання і забезпечення розвитку дітей:

- *соціально-демографічні* – неповні, багатодітні, сім'ї, що перебувають у процесі розлучення тощо;
- *матеріально-побутові* – малозабезпечені, сім'ї, де є безробітні, тощо;
- *медико-соціальні* – сім'ї де є інваліди, алкоголіки, наркомани, психічно-хворі тощо;
- *психологічні і соціально-педагогічні* – сім'ї, де простежуються недобра психологічна атмосфера, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна некомпетентність батьків тощо;
- *соціально-правові* – сім'ї, де простежуються криміногенні прояви способу життя, є раніше засуджені тощо.

Черникова А.В. класифікує *сімейні проблеми відповідно до рівнів функціонування сім'ї*. Відповідно до принципу ієрархічності, сім'я входить у більш широку соціальну систему (системи) і включає в себе індивідуальні системи своїх членів, підсистеми зв'язків між ними. Відповідно до рівнів функціонування Черникова А.В. виділяє *три основних блоки проблем сім'ї*:

1) *проблеми з зовнішнім середовищем* – проблеми членів сім'ї в контексті соціальних зв'язків – ситуації на роботі, в школі, взаємини з родичами, друзями, житлові умови і доходи сім'ї. Психологічна проблематика сім'ї пояснюється на цьому рівні негативним впливом зовнішнього середовища. Це традиційна сфера педагогів, соціальних працівників, служб зайнятості, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для молоді, громадських об'єднань тощо.

2) *проблеми в сімейній системі* – розглядаються як природні проблеми малої групи. Проблемна поведінка члена сім'ї аналізується

як наслідок порушення функціонування всієї сім'ї чи окремих її підсистем. Акцент ставиться не на зовнішніх негараздах, а на взаємодії членів сім'ї та структурних особливостях сімейної організації. Проблемами цього рівня займається сімейна чи подружня психотерапія, яка передбачає залучення до роботи всієї сім'ї чи певних її підсистем.

3) *проблеми, пов'язані з індивідуальними особливостями членів сім'ї* - пов'язані з індивідуальними труднощами її членів, які можна розділити на:

а) психологічні проблеми (поведінкові труднощі, емоційні конфлікти, порушення розвитку, особистісні розлади), розв'язання яких потребує короткотривалої чи довготривалої психотерапії;

б) біологічні порушення (соматопсихічні чи психосоматичні розлади), головна роль у лікуванні яких належить медикаментозній терапії.

Розподіл проблем відповідно до рівнів функціонування сім'ї дозволяє розробляти відповідні напрями соціальної роботи. Цілісне бачення проблем сім'ї допомагає скласти комплексну програму допомоги сім'ї і залучити до її реалізації різних спеціалістів.

За результатами опитування фахівців соціальної роботи в дослідженні «Діти в складних життєвих обставинах» (2013 р.) зафіксовано основні причини, що провокують складні життєві обставини сім'ї, в першу чергу, пов'язані з алкоголізмом батьків, безвідповідальним ставленням батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, агресивною поведінкою батьків, насильством в сім'ї, безробіттям одного або обох батьків.

Розподіл визначених спеціалістами проблем сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, за рівням функціонування (А.В. Черников) згрупується таким чином:

- проблеми з зовнішнім середовищем: безробіття, незадовільні житлові умови, бідність, відсутність житла;
- проблеми в сімейній системі: безвідповідальне батьківство, агресивна поведінка, насильство, сімейні конфлікти, злочинна

- діяльність батьків, конфліктні стосунки дітей з батьками або особами, які їх замінюють, смерть одного із батьків;
- проблеми, пов'язані з індивідуальними особливостями членів сім'ї: алкоголізм батьків, зловживання наркотичними засобами, повернення батьків із місць позбавлення волі, інвалідність батьків, тривала хвороба батьків.

Більш глобальна класифікація сімейних проблем запропонована А.Ю.Тарановською, яка розподіляє причини, за яких сім'я опиняється в складних життєвих обставинах, на два основні класи: причини макрорівня та причини мікрорівня.

Причини макрорівня спричинені процесами, що формують соціально-політичний, економічний та культурний устрій держави, а також у сфері державної сімейної політики. Оскільки причини макрорівня викликані глибинними та пролонгованими процесами, їх усунення потребує тривалого часу та загальнодержавних зусиль.

До причин макрорівня, що детермінують потрапляння сімей до категорії сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, можна віднести:

- зміну вектора цивілізаційного, політичного, економічного та культурного розвитку держави;
- зatoryжні економічні перетворення, наслідки світової економічної кризи 2008 року;
- відсутність системного впровадження державної сімейної політики, спрямованої на: підготовку молоді до життя в подружжі та виховання дітей, формування відповідального батьківства, стримування алкогольної/тютюнової пропаганди та пропаганди насильства й жорстокості.

Причини мікрорівня обумовлюються процесами, що відбуваються усередині сім'ї, як соціального інституту, а також у найближчому соціальному середовищі родини. Необхідною умовою усунення цих причин є мотивація самої родини та ефективна підтримка оточуючого середовища: громади, органів місцевого самоврядування, соціальних, освітніх і виховних закладів тощо.

Узагальнення практики роботи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, освітньо-виховних закладів із сім'ями дозволяє виокремити такі основні причини складних життєвих обставин на мікрорівні:

- *соціально-економічні:* бідність сімей із дітьми, безробіття, відсутність власного житла, вимушена трудова міграція;
- *соціально-психологічні* проблеми сімей із дітьми: недостатня підготовка молоді до життя в подружжі та виховання дітей, послаблення відповідальності батьків щодо утримання й виховання дітей, асоціальна поведінка батьків, жорстокі форми виховання дітей у сім'ях, психологічна криза стосунків батьків та дітей;
- *організаційні:* недосконалість системи соціального забезпечення і соціальної підтримки сімей із дітьми, нездатність держави забезпечити загальнодоступну та якісну дошкільну й позашкільну освіту, недосконалість і недоступність якісного медичного обслуговування.

Незалежно від різноманітності підходів у класифікації проблем, що провокують неблагополуччя сімей, існує необхідність формування цілісної системи заходів державної сімейної політики, вироблення адекватних механізмів, які протидіяли б тій сукупності взаємопов'язаних та взаємообумовлених причин, що детермінують проблеми розвитку і функціонування сім'ї.

Напрями та форми соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, залежать від налаштованості членів родини на вирішення проблем життєзабезпечення сім'ї, наявності внутрішніх і зовнішніх ресурсів сім'ї у їхньому вирішенні. Можна окреслити два алгоритми роботи з сім'ями, які потребують соціальної підтримки:

1) сім'ї, які налаштовані на розв'язання проблем (благополучна сім'я, сім'я соціального ризику), як правило, самостійно звертаються за допомогою і потребують консультаційної та інформаційної допомоги щодо вирішення окремих проблем, які сім'я не може вирішити самостійно;

2) сім'ї, які не визнають наявності проблем, або не вбачають за необхідне їх розв'язувати (неблагополучні сім'ї, асоціальні сім'ї, «пасивні» сім'ї), інформація про такі сім'ї надходить від організацій або осіб, потребують комплексного вирішення проблем.

Залежно від життєвих обставин і потреб соціальна робота з сім'ями з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах, поділяються на такі напрями:

1) консультування за зверненням;

2) екстрені дії, спрямовані на забезпечення безпеки дитини (термінова соціальна допомога, надання притулку, негайне вилучення з родини дітей, що зазнають жорстокого ставлення, перебувають у небезпеці чи залишені без піклування батьків);

3) допомога у розв'язанні проблем, які сім'я не в змозі подолати самотійно;

4) діяльність, спрямована на підтримку стабільності родин з дітьми, які мають певні ризики (відсутність одного з батьків, багатодітність, малозабезпеченість), або хтось із членів сім'ї має ризики (алкоголізм, наркоманія, ВІЛ- інфекція, безробіття та ін.)

Результати соціальної роботи з сім'єю залежать від спрямованості соціальних послуг:

1. У результаті консультативної послуги представник сім'ї отримує конкретні поради відносно шляхів подолання неблагополуччя, одержує вичерпну інформацію про можливі шляхи вирішення проблем його сім'ї, координати установ і осіб, до яких він може звернутися. Консультування може стати початком соціального супроводу чи кризового втручання, у такому випадку результати будуть відповідати цим напрямкам надання послуг.

2. При здійсненні екстрених дій, спрямованих на забезпечення безпеки дитини в сім'ї, результатом надання соціальної послуги є те, що дитині більш не загрожує небезпека, їй надається термінова допомога, притулок та ін. Ці дії є лише першим кроком до наступного розв'язання проблем дитини в конкретній сім'ї і сім'ї в цілому.

3. Допомога у вирішенні проблем, які сім'я не може подолати самотійно, здійснюється, як правило, шляхом соціального супроводу

чи кризового втручання. Вони відрізняються тривалістю надання послуг. Кризове втручання триває декілька місяців, соціальний супровід – не обмежений строками. Результатом соціального супроводу є виокремлення головної проблеми сім'ї; набуття членами сім'ї необхідних навичок і вмінь для її вирішення, поступове розв'язання головної проблеми і проблем, які виникли внаслідок її існування. Результатом кризового втручання є вихід сім'ї або окремих її членів з кризи.

4. Результатом соціальних послуг, що спрямовані на підтримку стабільності родин з дітьми, які мають певні ризики, є набуття членами сімей знань, навичок та вмінь щодо попередження виникнення криз і пом'якшення їхніх наслідків. Це дає можливість родині самостійно подолати проблеми, які виникають чи можуть виникнути в сім'ї.

В узагальненому вигляді науковці виокремлюють такі форми соціальної роботи із сім'єю:

- 1) індивідуальна робота з кожним членом родини;
- 2) спільна робота з усіма членами родини;
- 3) групова робота, що виходить за межі родини.

Індивідуальна робота допомагає компенсувати членам сім'ї відсутній досвід позитивного ставлення до інших людей, якого, зазвичай, бракує у неблагополучних сім'ях. Адже ці сім'ї набули великого досвіду конфліктів, розлучень, взаємних образ членами сім'ї один одного тощо. Натомість доброзичливих відносин, взаємоповаги, любові членам сім'ї часто бракує.

Вона включає в себе індивідуальні бесіди, консультації, практичні заняття спрямовані на:

- формування доброзичливих стосунків між членами сім'ї;
- розуміння труднощів інших членів родини;
- переконання у необхідності взаємопідтримки;
- прищеплення індивідуальних навичок відновлення добрих стосунків;

- формування навичок позитивного сімейного життя: планування сімейного бюджету, ведення домашнього господарства, організації дозвілля;
- надання знань і умінь кожному члену родини щодо можливості організувати взаємодію з державними органами, іншими зовнішніми установами;
- розвиток самоповаги, відчуття власної значимості, відновлення (набуття) пристойного соціального статусу.

У результаті індивідуальної роботи кожний член сім'ї може визначити свої особисті проблеми і навчитися їх вирішувати.

Спільна робота з усією родиною базується на використанні методів сімейної терапії, які служать налагодженню внутрішньосімейних відносин. Однією із ефективних форм сімейної терапії є сумісне обговорення проблем і конфліктів (сімейні конференції), які сприяють налаштуванню контактів між членами родини, виявленню найбільш розповсюджених, але неконструктивних моделей взаємостосунків, які часто стають джерелом конфлікту. Аналіз хибної поведінки за участі всіх членів родини дає можливість оприлюднити помилки внутрішньосімейного спілкування, спільно знайти альтернативні засоби, замінити неконструктивні прояви конструктивними.

У роботі з усією родиною важливо цілеспрямовано починати з тих проблем, від яких вона страждає у першу чергу (або такими вони вважаються оточенням), і домогтися усвідомлення основних причин, що стали коренем проблем.

У результаті всі члени сім'ї усвідомлюють свої помилки в повсякденному сімейному житті, навчаються конструктивним формам спілкування, приходять до усвідомлення головної проблеми сім'ї і шляхів її подолання. Ці результати підвищують самооцінку членів сім'ї.

Групова робота доцільна тоді, коли ситуація в родині характеризується соціальною ізоляцією (що виникає досить часто), і від того в родині панує низька самооцінка, страх неприйняття суспільством. У ході групової роботи з іншими сім'ями члени родини

здобувають досвід налагодження контактів і спілкування з іншими людьми. У такий спосіб можна боротися із соціальною ізоляцією.

На практиці, в межах співпраці з місцевими державними і громадськими організаціями соціального спрямування здійснюються такі види групової роботи, як, наприклад, жіноче свято або дитячі свята; пропонуються також заняття в невеликих групах; організація канікул, дозвілля, інші спільні заходи для всієї родини.

Ефективною формою групової роботи є групи взаємодопомоги сімей, які мають спільні соціальні проблеми. На своїх засіданнях сім'ї діляться набутим досвідом подолання проблем і криз, навчають один одного за принципом "рівний – рівному". У результаті групової роботи членів різних родин, сім'ї отримують досвід подолання проблемних ситуацій, установлення соціальних контактів.

Робота з дітьми із сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, має бути як індивідуальною, так і груповою. Діти беруть участь у сімейних конференціях. З метою організації змістовного дозвілля, підтримки талантів молоді, надбання позитивного досвіду організації дозвілля соціальні служби направляють дітей у гуртки та секції за інтересами за місцем проживання дітей.

Відповідно до потреб і ресурсів, кожній сім'ї або окремим її членам, спеціалісти центрів соціальних служб надають різнопланові соціальні послуги. Метою надання соціальних послуг сім'ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах є усунення причин, які заважають членам родини самостійно подолати складну життєву ситуацію, попередження вилучення дітей з родин, створення сприятливих умов для подальшого самостійного розв'язання проблем, що виникатимуть, та для розвитку й виховання дітей.

Закон України «Про соціальні послуги» розрізняє такі види соціальних послуг: соціально-побутові, соціально-економічні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, інформаційні послуги, послуги з працевлаштування, послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями (стаття 5). Потреби сімей, які перебувають у складних

життєвих обставинах, визначають змістове наповнення кожного із напрямів соціальної роботи та умови їхнього впровадження.

Порядок виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб) (затверджений Постановою Кабінету Міністрів України №896 від 21 листопада 2013 р.) конкретизує зміст соціальних послуг, що надаються фахівцями соціальної роботи, залежно від складних життєвих обставин сім'ї.

1) Сім'ї, які виховують дитину-з інвалідністю:

- ~ інформування сімей про види виплат та надання допомоги в оформленні документів для їх отримання;
- ~ здійснення разом із соціальним педагогом соціально-побутового патронажу сімей;
- ~ забезпечення соціальної підтримки батьків, у яких народилися діти з вродженими вадами фізичного та психічного розвитку або померли новонароджені діти, консультування, залучення у разі потреби психолога;
- ~ залучення волонтерів до роботи із сім'єю;
- ~ направлення сім'ї до суб'єктів, які надають послуги з формування у батьків навичок догляду за дітьми-інвалідами та спілкування з ними з урахуванням фізичних і розумових можливостей, оволодіння інвалідами (дітьми-інвалідами) професійними навичками, забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації та виробами медичного призначення, освітні послуги, зокрема щодо отримання дітьми-інвалідами інклюзивної освіти;
- ~ сприяння разом із закладами охорони здоров'я в організації обстеження, лікування, реабілітації, оздоровлення дітей та санаторно-курортного лікування осіб;
- ~ сприяння працевлаштуванню працездатних батьків дитини-інваліда з метою створення умов для виконання сімейних і професійних обов'язків;

~ сприяння наданню сім'ї послуг з догляду (вдома, стаціонарного, денного).

2) Насильством у сім'ї:

~ інформування сім'ї про суб'єкти соціальної роботи, що надають соціальні послуги дитині, сім'ї, яка зазнала насильства або стосовно якої існує реальна загроза його вчинення, номери їх контактних телефонів та телефонних “гарячих” ліній;

~ здійснення у разі існування загрози безпеці, життю чи здоров'ю дитини, членам сім'ї екстреного втручання;

~ сприяння участі у корекційних програмах осіб, які вчиняють насильство у сім'ї;

~ забезпечення влаштування дитини, членів сім'ї до закладів соціального обслуговування, закладів соціального захисту дітей, установ та організацій, діяльність яких спрямована на запобігання насильству в сім'ї.

3) Вживанням членами сім'ї психоактивних речовин:

~ інформування сім'ї про негативний вплив алкоголю, наркотичних засобів на здоров'я людини та про суб'єкти, що надають соціальні послуги;

~ формування у членів сім'ї, які вживають психоактивні речовини, мотивації до зміни поведінки;

~ сприяння залученню членів сім'ї до роботи у групах самопомоги, участі у програмах медико-соціальної реабілітації;

~ направлення до суб'єктів соціальної роботи, що надають послуги з лікування, ресоціалізації та соціально-психологічної реабілітації членів сім'ї (особи), які вживають психоактивні речовини, формують у них навички спілкування, ставлення до проблеми залежності, проводять роботу в групах взаємодопомоги тощо;

~ сприяння у працевлаштуванні та зайнятості членів сім'ї (особи), які подолали проблему вживання психоактивних речовин, та їх соціальної адаптації.

4) Бездоглядність дитини:

- ~ подання до служби у справах дітей інформації про дитину, батьки якої ухиляються від виконання батьківських обов'язків або виконують їх неналежним чином;
- ~ сприяння участі в індивідуальних корекційних програмах батьків, які неналежно виконують батьківські обов'язки, з урахуванням необхідності розв'язання проблем, що спричиняють складні життєві обставини дитини;
- ~ надання послуг із соціально-психологічної реабілітації;
- ~ сприяння працевлаштуванню батьків та їх професійній орієнтації;
- ~ сприяння в організації та направленні на медичне обстеження і лікування батьків або осіб, які їх замінюють, якщо хвороба перешкоджає виконанню ними батьківських обов'язків.

5) Відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, взяття під варту одного з членів сім'ї та схильність до правопорушень:

- ~ надання психолого-педагогічної допомоги та юридичних консультацій;
- ~ надання допомоги у відновленні документів, зокрема тих, що підтверджують громадянство, посвідчують особу, її спеціальний статус, свідоцтва про державну реєстрацію актів цивільного стану;
- ~ направлення до інших суб'єктів соціальної роботи;
- ~ влаштування у разі потреби до закладів соціального обслуговування, центрів соціальної адаптації звільнених осіб, закладів соціального захисту для бездомних та звільнених осіб;
- ~ консультування сім'ї з метою підготовки до повернення з місць позбавлення волі члена сім'ї;
- ~ інформування сім'ї про навчальні заклади, гуртки, спортивні школи, діяльність дитячих, молодіжних громадських об'єднань;
- ~ сприяння у налагодженні стосунків осіб, звільнених з місць позбавлення волі, з членами сім'ї, дитиною, найближчим

оточенням, у поновленні та зміцненні їх соціально корисних зв'язків;

~ сприяння у працевлаштуванні;

~ сприяння у разі потреби в установленні інвалідності особам, звільненим з місць позбавлення волі.

Основні види соціальних послуг, які надаються сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, конкретизуються найчастіше за такими групами:

- надання прямої матеріальної допомоги;
- психолого-педагогічна робота з родиною;
- сприяння поліпшенню матеріального становища родини;
- сприяння навчанню та розвитку дитини;
- сприяння захисту здоров'я та оздоровлення дитини;
- представництво та захист прав дитини;
- сприяння відновленню та налагодженню контактів між батьками та дітьми, соціальним оточенням.

Напрями та форми соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, мають враховувати рівень зацікавленості й готовності членів родини до вирішення питань власного життєзабезпечення. Досвід роботи центрів соціальних служб дозволяє виокремити, як мінімум, три категорії сімей, які потребують соціальної підтримки:

1) сім'ї, які налаштовані на розв'язання проблем (благополучна сім'я, сім'я соціального ризику), як правило, самостійно звертаються за допомогою і потребують консультаційної та інформаційної підтримки щодо розв'язання окремих проблем, які сім'я не може вирішити самостійно;

2) сім'ї, які мають комплекс проблем, проте мають намір вирішувати їх за підтримки спеціалістів у ході соціального супроводу;

3) сім'ї, які не визнають наявності проблем або не вважають за необхідне їх розв'язувати, інформація про такі сім'ї надходить від організацій або осіб, вони потребують комплексного вирішення проблем, проте в першу чергу потребують мотивації до зміни

життєвих обставин, активізації відповідальності батьків за виховання та розвиток дитини.

Інструменти соціальної підтримки сімей, які на даний час впроваджуються системою центрів соціальних служб, не враховують категорійного поділу сімей за рівнем готовності до вирішення складних життєвих обставин. Необхідно розробити і запровадити системний, категорійний підхід у соціальній роботі із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, орієнтований на мотивацію батьків до зміни життєвих обставин сім'ї, використання внутрішніх ресурсів сім'ї і громади. Впровадження такого підходу потребує відповідних методик соціальної роботи, які залежать від рівня налаштування членів сім'ї щодо вирішення власних проблем.

Чинна система соціальної роботи з сім'ями, яка покладає відповідальність за зміну життєвих обставин сім'ї на спеціаліста, котрий із нею працює, формує споживацьку, пасивну позицію дорослих членів родини. Досить часто вони розраховують на те, що саме соціальні працівники мають вирішувати їхні проблеми: домовлятися про виділення матеріальної допомоги, оформлювати для сім'ї документи та соціальні виплати, влаштувати на роботу або навчання тощо. Батьки, які безвідповідально ставляться до виконання батьківських обов'язків, так само безвідповідально використовують матеріальну та соціальну допомогу, яка їм надається державними структурами та громадськими організаціями.

Нормативні документи, що регулюють соціальну роботу з сім'ями, методики роботи з ними, мають враховувати роль і відповідальність батьків у вихованні дітей: батьки мають право не лише використовувати соціальні послуги і соціальну допомогу, а й відповідати за їхнє цільове використання. Такий підхід потребує розробки і впровадження нормативних документів та соціальних методик впливу на батьків з метою формування батьківської відповідальності у матеріальному та соціальному сенсі.

Соціальну роботу із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, безпосередньо здійснюють спеціалісти центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді відповідно із Порядком

виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб), затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України №896 від 21 листопада 2013 р.

Виявлення сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, здійснюється на підставі особистої заяви одного із членів сім'ї або звернення за допомогою одного із членів сім'ї, або відповідно до повідомлення або інформації, що надається суб'єктами соціальної роботи: організаціями, установами, підприємствами, сільськими і селищними радами, міськими та районними у містах державними адміністраціями, органами охорони здоров'я, освіти, внутрішніх справ, установ виконання покарань тощо. Інформація про неблагополуччя в сім'ї з дітьми може бути надана пересічними громадянами, а також отримана фахівцями з соціальної роботи під час візитів у сім'ю. Вся отримана інформація передається до центрів соціальних служб у справах сім'ї, дітей та молоді.

У разі самостійного звернення до центру соціальних служб сім'ї (або одного із її членів), яка перебуває у складних життєвих обставинах, фахівці працюють за такою технологією:

- проводиться оцінка потреби сім'ї у наданні соціальних послуг, надається інформація про виплати та можливу матеріальну підтримку;
- надаються форми заяви про виплати, соціальні послуги, зразки інших документів, проводиться ознайомлення з порядком подання документів для їх отримання;
- спеціалісти готують пропозиції щодо надання соціальних послуг або (за потреби) здійснення соціального супроводу сім'ї;
- здійснюється соціальна робота з сім'єю, відповідно до потреб.

Якщо при особистому зверненні членів сім'ї до центру, фахівці отримують інформацію про наявність загрози життю чи здоров'ю членів сім'ї, фахівець має протягом одного робочого дня здійснити екстрене втручання з метою підтвердження інформації і проведення відповідних дій.

Якщо питання, з яким сім'я звертається до центру соціальних служб, не належить до його компетенції, здійснюється переадресація сім'ї до суб'єкта соціальної роботи, до переліку повноважень якого належить вирішення відповідного питання. У такому випадку сім'ї або надається інформація щодо місцезнаходження відповідного закладу/установи та номери контактних телефонів, або оформляється направлення до іншого суб'єкта за формою, затвердженою Наказом Міністерства соціальної політики №450 від 09.07.2014.

Направлення сім'ї (особи) до іншого суб'єкта містить опис проблеми з якою сім'я звернулася до центру соціальних служб та додаткову інформацію про послуги (виплати), які сім'я попередньо отримувала. У разі офіційного направлення, суб'єкт соціальної роботи має інформувати центр соціальних служб про результати розгляду відповідного звернення.

У випадку, якщо інформацію про сім'ю, яка перебуває у складних життєвих обставинах, отримують суб'єкти соціальної роботи, то вони мають протягом трьох робочих днів повідомити про це центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Форма *Повідомлення/інформації про дитину, сім'ю (особу), яка перебуває у складних життєвих обставинах*, затверджена Наказом Міністерства соціальної політики №450 від 09.07.2014.

За результатами дослідження «Діти в складних життєвих обставинах» (2013 р.) центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді найчастіше отримують інформацію про дітей та сім'ї з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах, від служб у справах дітей, від працівників закладів освіти, працівників медичних закладів та від членів сім'ї.

У разі надходження усної або письмової інформації про підозру або факт насильства в сім'ї, або реальну загрозу його вчинення, жорстоке поводження з дитиною, залишення дитини без піклування батьків, виникнення іншої ситуації, яка загрожує життю чи здоров'ю члена сім'ї, фахівець з соціальної роботи здійснює ***екстрене втручання*** у ситуацію з метою негайного усунення або мінімізації наслідків.

За наявності загрози життю чи здоров'ю дитини фахівець негайно у телефонному режимі *повідомляє службу у справах дітей та підрозділ органів внутрішніх справ*. Після здійснення екстреного втручання фахівець аналізує обставини, що призвели до виникнення такої ситуації, для планування та проведення подальшої роботи із сім'єю.

На підставі отриманої інформації, фахівці центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді здійснюють *відвідування сім'ї*. До 2013 року перевірка інформації про сім'ю здійснювалася в формі соціального інспектування. **Відвідування сімей** – це візит до сім'ї (з попередженням чи без нього) з метою ознайомлення зі станом справ у сім'ї, у першу чергу – стану утримання, розвитку й виховання дітей (дитини). Від час відвідування сім'ї фахівці з соціальної роботи здійснюють оцінку її потреб у наданні соціальних послуг, обстеження (за згодою) матеріально-побутових умов, визначають методи соціальної роботи.

У разі необхідності, до відвідування сім'ї з метою проведення оцінки потреб сім'ї у наданні соціальних послуг та обстеження її матеріально-побутових умов, центри соціальних служб можуть залучати спеціалістів служби у справах дітей, структурного підрозділу з питань соціального захисту населення, відповідного підрозділу органів внутрішніх справ та структурного підрозділу з питань охорони здоров'я, психолога.

Метою першого візиту у сім'ю є:

- налагодження контакту із сім'єю;
- зняття недовіри і психологічного захисту щодо можливого втручання в сім'ю,
- вивчення стану дітей (дитини) та ставлення до них (неї);
- вивчення думки членів сім'ї про проблеми і потреби родини, шляхи їх подолання;
- виявлення ресурсів сім'ї й її найближчого оточення;
- інформування сім'ї про соціальні послуги, які вона може отримати;

- пояснення стосовно кваліфікації фахівців та забезпечення конфіденційності соціальних послуг;
- отримання згоди на наступне співробітництво.

Основне завдання фахівця при першій зустрічі - налагодити психологічний контакт з членами родини, налаштувати їх на взаємодію та партнерство.

Якщо наслідки візиту позитивні, фахівець із соціальної роботи:

- налагоджує контакт із членами сім'ї;
- отримує згоду членів сім'ї на соціальний супровід;
- отримує інформацію щодо становища дітей та бачення і сприйняття сім'єю своїх проблем;
- отримує інформацію про наявні й потенційні ресурси сім'ї, її готовність до співпраці.

У випадку позитивного варіанту результатом першої зустрічі для сім'ї буде:

- розуміння того, що існує установа, яка розуміє їхні проблеми, хоче допомогти, пропонує свою допомогу;
- надія на те, що проблеми сім'ї можуть бути вирішені;
- згода на соціальний супровід;
- готовність активно отримувати соціальні послуги.

Клієнти, що підпадають під соціальний супровід через певні інстанції, на момент першого візиту налаштовані несприятливо, навіть вороже, і спочатку в багатьох випадках відмовляються від допомоги. Причини небажання спілкуватися із працівниками членів родини за результатами Моніторингу здійснення соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, центрами СССДМ (2006 р.):

- недовіра до соціальних служб – 56%;
- зневіра у можливість вирішення проблем – 39%;
- сором щодо оприлюднення проблеми – 31% ;
- особливості характеру – 25%.

У селах та невеличких містечках поінформованість громади щодо внутрішніх проблем окремих сімей є значно вищою, то, зазвичай, у

сім'ю, що потребує стороннього втручання, соціальний працівник приходить без запрошення, а тому часто-густо *"незваних гостей не завжди радісно зустрічають"*. Почасти навіть не відкривають двері, розмовляють через входні двері, а то й зовсім роблять вигляд, що нікого немає вдома. Ще однією особливістю інтересу клієнтів із сільського населення є зацікавленість лише у матеріальній допомозі з боку центрів.

Для жителів міст характерним є прагнення безкоштовно скористатися послугами юриста чи психолога, які за межами центрів коштують дорого. В містах частіше приходять родини за власною ініціативою занепокоєні конфліктними стосунками всередині родини, труднощами у вихованні дитини чи то певними комплексами у дитини (особливо у неповних родин).

Спеціалісти центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді під час виявлення та взяття на облік дітей і сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, часто стикаються з такими проблемами, як небажання членів сім'ї співпрацювати зі спеціалістом та недостатнє усвідомлення батьками ситуації, у якій опинилася родина. Про упереджене, недовірливе ставлення членів сім'ї до фахівців, недовіру до владних структур, державних установ та небажання змінювати ситуацію, відсутність мотивації до змін зазначили чверть опитаних фахівців. Майже кожний шостий фахівець стикався з проблемами відмови в доступі до житлового приміщення; недовірою членів сім'ї щодо можливостей отримати реальну допомогу, зневірою у власних можливостях подолати проблеми; агресивною, неадекватною поведінкою батьків. Інколи виникають ситуації, коли сім'ї не бажають розголошувати інформацію про існуючі проблеми, допомога, яка їм пропонується, розглядається як втручання в особисте життя. Спеціалісти центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді визнають також проблему споживацького та безвідповідального сприйняття соціальної допомоги з боку окремих батьків.

Формою збору інформації про сім'ю є відвідання помешкання її проживання і бесіда з членами сім'ї. Проте збір інформації

соціальними працівниками про сім'ї, які опинилися в складних життєвих обставинах, не обмежується спілкуванням лише з членами родини. Інформація може надходити і з інших джерел (зазвичай, служб в справах дітей, органів освіти, закладів охорони здоров'я, органів опіки і піклування, органів у справах сім'ї та молоді, значно рідше – громадських організацій, інших недержавних установ, окремих громадян).

Спеціалісти центрів соціальних служб найчастіше визначають потреби та проблеми сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, під час бесід із членами сім'ї, опитування осіб близького оточення (сусідів, родичів), обстеження житлово-побутових умов проживання сім'ї, спостереження за поведінкою членів сім'ї та збору додаткової інформації від інших суб'єктів соціальної роботи, лікувальних та освітніх закладів.

Використання і поєднання різних методів збору інформації дозволяє спеціалістам отримувати більш повну інформацію про сім'ю.

Наразі не передбачено нормативних та методичних механізмів взаємодії із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах, проте відмовляються від соціального супроводу або не мають наміру співпрацювати із спеціалістами.

У цій ситуації спеціалістам соціальних служб необхідно шукати механізми або підходи для мотивування членів сім'ї до зміни життєвих обставин, налаштування на необхідність співпраці. Формувати мотивацію до зміни життєвих обставин сім'ї допомагають довірливі стосунки, толерантне та доброзичливе ставлення до членів сім'ї, орієнтація членів сім'ї на позитивний результат, переконання в необхідності змін тощо.

Якщо мотиваційні підходи не спрацьовують, соціальна робота не буде ефективною: «Клієнта можна мотивувати різноманітними способами, але якщо в нього немає внутрішньої зацікавленості у вирішенні власних проблем, то мотивація не буде результативною».

У разі, коли виникають проблеми із встановленням контакту із членами родини, фахівець має звернутися до керівництва соціальної

служби щодо здійснення супервізії - провести спільно із спеціалістами центру аналіз ходу розмови, виявити помилки, невикористані можливості. В процесі супервізії має бути прийнято рішення, яким чином можна повторити зустріч із сім'єю і хто із спеціалістів і за яким сценарієм це буде робити.

Відповідно із Порядком виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб), супервізія роботи фахівців проводиться не рідше одного разу на три місяці. Супервізію проводить безпосередній керівник фахівця або призначений керівником центру соціальних служб інший працівник центру.

Планування подальшої ефективної соціальної роботи потребує визначення потреб і ресурсів сім'ї, проведення її комплексного обстеження. Виділяють два рівні оцінки потреб: первинний – початкова оцінка; вторинний – комплексна оцінка. Початкова оцінка потреб дитини і сім'ї здійснюється у ході першого відвідування сім'ї, комплексна оцінка є першим етапом соціального супроводу сім'ї, яка опинилася у складних життєвих обставинах.

Метою відвідування сім'ї є виявлення причин, які призвели до матеріального, соціального та/або фізичного неблагополуччя, виникнення психологічних конфліктів між її членами. Під час візиту фахівцю необхідно всебічно вивчити сім'ю, ознайомитися з умовами її проживання, проаналізувати її життєвий цикл, структуру, виконання нею основних функцій, характер взаємовідносин між її членами.

Початкова оцінка потреб дитини та її сім'ї здійснюється за такими показниками:

- стан та потреби дитини;
- стан батьків та їхній потенціал щодо задоволення потреб дитини;
- фактори сім'ї та середовища.

Ознаки складних життєвих обставин щодо становища дитини оцінюються за такими показниками: самопочуття дитини, її

зовнішній вигляд, харчування, навчання і досягнення, емоційний стан, шкідливі звички та ознаки девіантної поведінки, сімейні та соціальні стосунки, самообслуговування.

Визначення рівня батьківського потенціалу та задоволення батьками потреб дитини передбачає оцінку за такими показниками як здоров'я батьків, наявність у них шкідливих звичок, попередній соціальний досвід (виховання і інтернатному закладі, засудження або перебування у місцях позбавлення волі, міграція тощо), зайнятість. Оцінюється не лише наявність певних проблем, але й те, наскільки вони впливають на задоволення потреб дитини: перешкоджають чи ні.

Під час візиту фахівці мають здійснити оцінку «факторів сім'ї та середовища». Мається на увазі оцінка стосунків членів сім'ї з соціальним оточенням (підтримка з боку родичів, сусідів, спеціалістів, соціальні стосунки у громаді), рівня матеріального забезпечення сім'ї (основні доходи, державні допомоги, пільги та компенсації, умови проживання), потреба у підтримці або соціальному обслуговуванні членів сім'ї або інших осіб, які мешкають разом.

За результатами першого візиту у сім'ю складається *Акт оцінки потреб дитини та її сім'ї (початкова оцінка)*.

Результатом відвідування сім'ї є ознайомлення фахівців з соціальною роботою з реальним станом справ сім'ї, яке дає підстави для формування висновків відносно:

- безпеки/небезпеки перебування дітей (дитини) в родині;
- необхідності вилучення дітей (дитини) із сім'ї й прийняття екстрених дій для їх (її) тимчасового влаштування;
- необхідності початку надання соціальних послуг з метою вирішення існуючих проблем;
- констатації наявності нормальних умов для розвитку та виховання дітей.

Акт оцінки потреб дитини та її сім'ї (початкова оцінка) може бути підставою до прийняття рішення, що сім'я не потребує соціальної допомоги, отже, не відноситься до категорії «сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах» або ж потребує певних соціальних

послуг, проте самостійно може подолати життєві складнощі. За результатами оцінки потреб сім'ї та дитини, фахівець з соціальної роботи планує подальші напрями роботи з сім'єю:

- взяття під соціальний супровід;
- надання послуг без оформлення соціального супроводу за карткою обліку роботи із сім'єю;
- здійснення обстеження матеріально-побутових умов;
- завершення справи;
- направлення до іншого суб'єкта соціальної роботи.

Якщо сім'я потребує соціальної допомоги, фахівець здійснює комплексну оцінку потреб дитини та її сім'ї. З цією метою він протягом семи робочих днів відвідує сім'ю за місцем проживання чи перебування з метою з'ясування обставин, що провокують сімейне неблагополуччя, обстеження матеріально-побутових умов.

На початковому етапі комплексної оцінки спеціаліст центру соціальних служб в процесі розмови з дитиною та членами сім'ї визначає основні проблеми та складні життєві обставини, які необхідно подолати чи мінімізувати їх негативний вплив. Проблеми визначаються членами сім'ї, а спеціаліст, в процесі обговорення, як висновок почутого, надає власні коментарі.

Комплексне вивчення проблем та потреб сім'ї передбачає візити спеціаліста у сім'ю і потребу спілкування з усіма членами родини, залучення інших фахівців, які мають інформацію про дитину та сім'ю. Така робота потребує узгодження часу як спеціалістів, так і членів сім'ї. З метою погодження візитів і спілкування розробляється План заходів здійснення оцінки потреб (комплексної), який узгоджується із членами сім'ї.

Комплексна оцінка передбачає вивчення стану справ сім'ї за двома складовими:

- потреби дитини та здатність батьків їх задовольняти;
- фактори сім'ї та середовища, що впливають на дитину та її сім'ю.

Вивчення потреб дитини та здатності батьків їх задовольняти включає оцінку основних життєво необхідних показників розвитку дитини та яким чином батьки їх забезпечують, зокрема, що стосується: здоров'я; навчання та розвитку інтересів та талантів; емоційного розвитку; сімейних стосунків; самоідентифікації і самоусвідомлення; самообслуговування.

Збір інформації про сім'ю спрямований не лише на оцінку проблем і потреб родини, але і на виявлення наявних ресурсів, сильних сторін сім'ї, які є основою для планування соціальної допомоги, що сприяє формуванню у сім'ї внутрішніх мотивацій до розв'язання складних життєвих обставин. За результатами отриманої інформації визначаються «сильні» та «слабкі» сторони щодо стану задоволення потреб дитини та можливості батьків задовольняти відповідні потреби.

Під «сильними» сторонами розуміємо позитивні фактори, що виступають ресурсами та чинниками насаги в подальшій роботі з сім'єю, а «слабкі» сторони – це проблеми та потреби, які формують складні життєві обставини дитини та сім'ї і потребують вирішення.

Сімейні обставини та соціальне оточення сім'ї також оцінюються за «сильними» і «слабкими» сторонами, зокрема, що стосується соціальної складової життя сім'ї: історії сім'ї; родичів; соціальної інтеграції сім'ї у життя громади; соціальної інфраструктури (ресурси громади); та її матеріального забезпечення: житлово-побутових умов; зайнятості членів сім'ї; доходів.

Під час збору інформації про сім'ю, яка опинилася у складних життєвих обставинах, проведення бесід та спостереження спеціалістам слід звертати увагу на певні **фактори ризику**, індикатори «ризикових» обставин життя неблагополучних сімей з дітьми, а саме:

1) Сімейний стан: неповна сім'я (мати/батько-одинок); батьки розлучені або не живуть разом; смерть одного із членів родини; сім'я багатодітна; дитина нерідна (усиновлення, опікунство); приналежність до соціальних меншин; батьки неповнолітні; мачуха/вітчим; вагітність.

2) Матеріальне забезпечення: погані житлові умови; багато людей проживають у одному приміщенні; бездомність; бідність/фінансова неспроможність; проблеми з харчуванням; безробіття/низькооплачувана робота; брак необхідних речей.

3) Емоційні стосунки: прояви некерованого гніву; депресія (на час оцінки); низька самооцінка; інфантильність; відсутність взаєморозуміння між членами сім'ї; відсутність підтримки з боку родичів та знайомих.

4) Здоров'я: психічні розлади; фізичні розлади; хронічні захворювання.

5) Освіта та розвиток: обмежена освіта; нездатність до навчання; мовні проблеми; затримка розвитку.

6) Насильство: насильство вдома (триває в даний час або мало місце в минулому); дитина зазнає фізичного та морального насильства; дитина зазнає сексуального насильства; дорослий є жертвою сексуального насильства; дорослий – жертва насильства над дитиною; дорослий зазнає насильства у сім'ї.

7) Асоціальні прояви: алкоголізм або наркоманія дорослого; дорослого виховували батьки алкоголіки або наркомани; притягнення до кримінальної відповідальності (у минулому); перебування під слідством або у місцях позбавлення волі; позбавлення батьківських прав стосовно старшої дитини (дітей); є діти, які виховуються у інтернатних закладах.

Запропоновані показники ризиків сім'ї треба розглядати як відносно до батьків дитини, так і до інших членів родини, які проживають на одній житловій площі.

Оцінювання потреб відбувається завдяки збору, аналізу та узагальненню інформації, отриманої під час:

- відвідування сім'ї за місцем фактичного проживання, безпосереднього спілкування з ними та їх близьким соціальним оточенням;
- спостереження за поведінкою та стосунками дитини та членів сім'ї;

- опрацювання інформації наданої іншими суб'єктами соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю.

Отримати інформацію про стан сім'ї з дітьми, яка перебуває у складних життєвих обставинах, можна із таких джерел: члени сім'ї; окремі громадяни; окремі організації, установи, підприємства; сільські, селищні, міські ради; житлово-комунальні служби; органи охорони здоров'я; органи освіти; органи внутрішніх справ, органи виконання покарань тощо. Паралельно із проведенням оцінювання потреб фахівець центру соціальних служб використовує заходи, спрямовані на вирішення найбільш гострих проблем сім'ї.

Результатом вивчення сім'ї стає висновок про стан справ у конкретної сім'ї, основні проблеми і тенденції, що їй властиві, характер зв'язків, що сформувалися як при взаємодії між членами сім'ї, так і при взаємодії з оточенням. За результатами комплексного вивчення потреб та можливостей сім'ї формулюється загальний висновок, що стосується подальшої роботи за такими напрямками:

- задоволення потреб дитини/дітей, сім'ї;
- підвищення батьківського потенціалу;
- підсилення чи мінімізації впливу факторів сім'ї та середовища.

В ході проведення комплексної оцінки отриману інформацію і висновки спеціаліст з соціальної роботи записує до Акту оцінки потреб дитини та її сім'ї, сім'ї (особи) (комплексна оцінка).

Із сім'ями, які потребують соціальної підтримки у вирішенні життєвих проблем, які вони не в змозі розв'язати самостійно, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді здійснюють соціальну роботу за двома напрямками:

- 1) надання соціальних послуг членам родини (за карткою обліку роботи із сім'єю);
- 2) комплексна соціальна допомога сім'ї у формі соціального супроводу.

Робота з сім'єю, яка не потребує оформлення соціального супроводу, спрямована на подолання або мінімізацію певних життєвих обставин сім'ї, які негативно впливають на її виховний потенціал і забезпечення життєво необхідних потреб дитини/дітей.

Перелік обставин, на подолання яких має спрямовуватися робота фахівців наведено у Картці обліку роботи з сім'єю (особою) (Наказ Міністерства соціальної політики від 09.07.2014 №450), зокрема.

У випадку, коли сім'я потребує комплексної соціальної допомоги, рішення про здійснення соціального супроводу сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, приймається структурним підрозділом з питань соціального захисту населення за згодою сім'ї з урахуванням поданих центром соціальних служб матеріалів.

Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, здійснюється центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та їхніми спеціалізованими формуваннями. Підставою реалізації соціального супроводу є підписання керівником центру соціальних служб наказу про здійснення соціального супроводу сім'ї, яким призначається фахівець, відповідальний за його здійснення.

Основним критерієм прийняття рішення про соціальний супровід сім'ї має бути налаштованість членів родини змінити ситуацію на краще і реальна оцінка ситуації, впевненість соціального працівника в тому, що допомога у вирішенні окремих питань змінить на краще становище родини. Соціальна служба бере на себе розв'язання не всіх проблем сім'ї, а лише тих, з якими родина не може справитися самостійно, що і призводить до сімейного неблагополуччя.

Обов'язковою умовою взяття сім'ї особи під соціальний супровід є наявність згоди сім'ї та укладання договору про здійснення соціального супроводу. Договір між центром соціальних служб і сім'єю укладається протягом семи робочих днів після підписання наказу про соціальний супровід і визначає:

- 1) обсяг і зміст соціальних послуг, які надаватимуться дитині, сім'ї на безоплатній основі;
- 2) права та обов'язки членів сім'ї, які потребують надання соціальних послуг, фіксується згода і обов'язкова участь кожного з членів сім'ї у здійсненні заходів, передбачених планом соціального супроводу сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах;
- 3) відповідальність сторін у разі порушення умов договору;

- 4) умови припинення надання соціальних послуг;
- 5) строк дії договору.

Договір є необхідною передумовою ефективного соціального супроводу, оскільки мотивує як самих клієнтів, так і соціальних працівників до співпраці, захищаючи водночас їх права. На етапі підписання договору важливо пересвідчитися, що сім'я насправді розуміє важливість укладання договору, свою відповідальність за її виконання, а також у тому, що і сім'я, і соціальний працівник однаково розуміють мету та завдання спільної роботи та власні зобов'язання. Договір підписується у двох екземплярах. Один зберігається в особовій справі сім'ї у центрі соціальних служб, другий знаходиться в сім'ї.

Сім'я може письмово відмовитися від отримання соціальних послуг та соціального супроводу. Проте, у випадку якщо у сім'ї порушуються права дитини, соціальний супровід здійснюється без укладання договору. В такому разі центр соціальних служб подає службі у справах дітей матеріали про становище сім'ї з дітьми для розгляду на засіданні комісії з питань захисту прав дитини, з метою прийняття рішення про здійснення соціального супроводу такої сім'ї.

На підставі рішення комісії, керівник центру соціальних служб видає наказ про здійснення соціального супроводу зазначеної сім'ї та призначає фахівця, відповідального за його здійснення, а також затверджує, у разі потреби, склад залучених суб'єктів соціальної роботи. У такому випадку соціальний супровід сім'ї здійснюється без укладення договору.

Під час проведення комплексної оцінки ситуації і потреб сім'ї соціальний працівник інформує членів сім'ї про необхідність розробки плану соціального супроводу. При цьому важливо визначити пріоритети діяльності, адже більшість проблем мають багатосторонній характер. Важливо, щоб члени сім'ї брали активну участь у визначенні пріоритетів, тобто тих завдань, які слід вирішити в першу чергу. Одним із першочергових завдань роботи з сім'єю є навчання членів родини формулювати власну мету і завдання, які в першу чергу спрямовані на покращення соціального життя сім'ї.

На думку О.Кочубея й І.Умарової, є одна із методик, яка спрямована на напрацювання у сім'ї навичок визначення завдань щодо вирішення складних життєвих обставин і ранжування їх за пріоритетами. Соціальний працівник пропонує членам родини спочатку перелічити завдання, які вони формулюють як необхідні для виходу із складних життєвих обставин. Далі розроблений перелік слід викласти у порядку пріоритетності – починаючи від завдань, які необхідно (і можливо) впроваджувати у перший місяць, далі – протягом півроку, протягом року і т.д.

О.Кочубей і Н.Умарова пропонують соціальному працівнику при узгодженні і коректуванні мети і завдань соціального супроводу сім'ї дотримуватися певної послідовності, «етапів формулювання цілей»:

- 1) налагодити контакт з сім'єю;
- 2) повідомити про завдання зустрічі;
- 3) скласти перелік того, що необхідно сім'ї;
- 4) допомогти сім'ї сформулювати завдання;
- 5) за необхідності, допомогти переформулювати потреби сім'ї у кроки (завдання) щодо їхньої реалізації;
- 6) допомогти сім'ї визначити пріоритетність завдань – що є першочерговим, що є важливим;
- 7) сформулювати загальну мету взаємодії.

Дії, які вносяться до плану повинні бути максимально конкретними і реальними (наприклад, підмести та помити підлогу, скопати город тощо). Слід починати роботу з маленьких, досяжних цілей, які є реальними і зрозумілими для сім'ї.

На підставі спільного обговорення спеціаліста і членів сім'ї формуються завдання, досягнення яких передбачає виконання ряду послідовних дій, що і оформлюються у вигляді **плану соціального супроводу**.

План супроводу складається центром соціальних служб протягом 10 робочих днів після проведення оцінки потреб у наданні сім'ї соціальних послуг та обстеження її матеріально-побутових умов, узгоджується із суб'єктами соціальної роботи та затверджується керівником центру соціальних служб.

Коли соціального супроводу потребує дитина, яка проживає в сім'ї, у якій порушуються її права, дитина-сирота або дитина, позбавлена батьківського піклування, у тому числі дитина-інвалід, складається індивідуальний план соціального захисту дитини, що розглядається на засіданні комісії з питань захисту прав дитини.

План соціального супроводу визначає: основні завдання соціального супроводу, очікувані результати щодо подолання чи мінімізації складних життєвих обставин, перелік необхідних заходів для досягнення результату, їх виконавців, терміни його виконання та перегляду. Форма плану соціального супроводу сім'ї затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України «Про затвердження форм обліку соціальних послуг сім'ям (особам), які перебувають у складних життєвих обставинах» (№450 від 09.07.2014) і є обов'язковим документом особової справи сім'ї, яка перебуває під соціальним супроводом.

План узгоджується та підписується батьками (або особами, які їх замінюють), дитиною та спеціалістом центру СССДМ, відповідальним за соціальний супровід сім'ї. Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб), на жаль, не визначено по досягненні якого віку дитина має давати згоду на виконання заходів соціального супроводу.

Як і план соціального супроводу, так і договір про його реалізацію, мають обговорюватися спільно із членами сім'ї, що забезпечує розуміння сутності і правил взаємодії з боку клієнтів. В тих випадках, коли соціальні працівники відповідально ставляться до підготовки цього документів, члени сім'ї зазвичай добре розуміють свої безпосередні обов'язки та мають бажання взаємодіяти із соціальним працівником.

Реалізація плану соціального супроводу передбачає застосування різноманітних процедур з обраної послідовності використання методів та засобів соціальної допомоги, їх зміст залежить від конкретного випадку, потреб та ресурсів сім'ї. На цьому етапі соціальний працівник прагне налагодити зв'язки між сім'єю та

іншими суб'єктами соціальної роботи: місцевими службами й установами, які можуть і повинні надалі надавати постійну допомогу сім'ї. Він інформує ці служби про потреби сім'ї, а сім'ю - про види допомоги та послуги, які вона може отримувати від цих служб.

Соціальний супровід сім'ї, яка опинилася у складних життєвих обставинах, передбачає:

- надання комплексної індивідуальної соціальної допомоги сім'ї, залежно від індивідуальних потреб і ресурсів;
- соціальне виховання, що включає створення умов та проведення заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння знань, соціального досвіду, формування соціально-позитивних ціннісних орієнтацій;
- психологічну, соціальну та юридичну підтримку;
- представництво інтересів сім'ї в органах виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях різних форм власності щодо сприяння у вирішенні складних життєвих обставин;
- збереження, підтримку і захист здоров'я членів сім'ї, сприяння у досягненні поставленої мети і розкритті їх внутрішнього потенціалу тощо.

Фахівець соціальної роботи, відповідальний за реалізацію плану соціального супроводу, відвідує сім'ю щотижня протягом двох місяців після прийняття рішення про здійснення її соціального супроводу, у подальшому відвідування сім'ї здійснюється відповідно до плану супроводу.

Залежно від життєвих обставин та ресурсів сім'ї у процесі соціального супроводу впроваджуються різні форми та види соціальної роботи.

Основною складовою соціальної допомоги сім'ї визначено соціальне навчання, що передбачає навчання членів сім'ї умінням і навичкам, які необхідні їм як для вирішення наявних проблем, так і для попередження їх появи. Зміст соціального навчання - це педагогічно-адаптований соціальний досвід розв'язання сімейних проблем.

Соціальне навчання членів родини новим соціальним навичкам має вирішальне значення у вирішенні завдань щодо зміни поведінки сім'ї, її соціальних установок. До соціальних проблем, вирішення яких потребує формування умінь і навичок у членів неблагополучної сім'ї, можна віднести: забезпечення гігієни місця проживання; догляд за дітьми; виховання дітей; працевлаштування; оформлення документів; позбавлення від залежності (алкогольна тощо); вміння вирішувати власні проблеми.

Оскільки неблагополуччя сім'ї може проявлятися в різних сферах життєдіяльності, потрібні й різні підходи до його усунення. Наприклад, матеріальне неблагополуччя сім'ї може бути вирішене шляхом працевлаштування членів сім'ї, оформленням пільг, субсидій, інвалідності, матеріальної допомоги в кризовій ситуації тощо. Неблагополуччя, пов'язане з проблемами здоров'я, може потребувати діагностики і лікування хвороб дітей і дорослих, набуття навичок здорового способу життя, профілактики хвороб, наркологічної допомоги; неблагополуччя у сфері духовного і морального здоров'я може потребувати вирішення проблем алкогольної залежності, перегляду ціннісних орієнтацій членів сім'ї тощо; неблагополуччя в сфері виховання дітей можливо подолати шляхом надання педагогічної, психологічної, логопедичної, психотерапевтичної допомоги дітям, юридичної допомоги дорослим членам сім'ї; неблагополуччя в сфері внутрішніх та зовнішніх комунікацій сім'ї можна подолати шляхом відновлення чи побудови нових соціальних зв'язків, сприяння у вирішенні конфліктів тощо.

Найчастіше спеціалісти центрів при наданні соціальної підтримки сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, виконують такі завдання, як підвищення виховного потенціалу батьків, навчання батьків ефективним методам виховання, допомога у вирішенні конфліктних ситуацій, сприяння працевлаштуванню членів родини, оформлення/відновлення документів, покращення матеріального становища сім'ї, допомога в залученні додаткових ресурсів, гуманітарна допомога.

Враховуючи, що виявлення і надання соціальної допомоги сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, потребує організації міжсекторальної і міжгалузевої взаємодії спеціалістів різних професійних напрямів, закладів та установ, діяльність державних установ щодо виявлення та надання соціальної допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, функціональні обов'язки кожного із суб'єктів, регулюється *Порядком взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах*, затверджений спільним наказом семи міністерств (спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14 червня 2006 р. №1983/388/452/221/556/596/106).

Відповідно до означеного Порядку, ефективна взаємодія суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах, має бути спрямована на вирішення таких завдань:

- підтримка членів сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, у вирішенні життєвих проблем, які вони не спроможні подолати за допомогою власних засобів і можливостей;
- попередження появи нових складних життєвих обставин;
- створення умов для подальшого самостійного розв'язання життєвих проблем, які з'являються.

Механізми взаємодії центрів соціальних служб та суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю під час здійснення ними заходів щодо виявлення сімей з дітьми, що можуть потрапити у складні життєві обставини, надання соціальних послуг та здійснення соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах регулюються *Порядком взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах*, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. №895.

Дослідження "Діти в складних життєвих обставинах" дозволило визначити суб'єкти соціальної роботи, з якими безпосередньо співпрацюють центри соціальних служб при виявленні та наданні соціальної допомоги сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах. Частіше за все спеціалісти центрів соціальних служб співпрацюють з управліннями/відділами соціального захисту населення, службами у справах дітей, медичними установами (лікарні, поліклініки, фельдшерсько-акушерські пункти, амбулаторії), органами внутрішніх справ (управління/відділи внутрішніх справ, дільничні інспектори), центрами зайнятості, кримінально-виконавчою інспекцією тощо. Крім того, фахівці співпрацюють з установами, які функціонують у територіальній громаді: виправні колонії, центри соціально-психологічної допомоги; територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг); центри соціально-психологічної реабілітації; центри матері та дитини; інтернатні заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; центр обліку бездомних громадян; притулок для дітей; соціальний гуртожиток для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Загальний облік форм та методів соціальної роботи з сім'єю фіксується в *Картці обліку роботи з сім'єю (особою)*. Зокрема міститься інформація про місце проживання сім'ї, відомості про дітей, батьків (або осіб, які їх замінюють), інших осіб, які проживають разом із сім'єю, про інших важливих членів родини, оточення, які проживають окремо від сім'ї. Фіксуються основні характеристики щодо сім'ї, що визначають основні ознаки сім'ї (соціально-демографічний статус), житлові умови, наявність державних допомог та соціальних виплат, обставини, які необхідно подолати або мінімізувати їх вплив.

В картці обліку роботи з сім'єю містяться відомості про спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, відповідальних за ведення соціальної картки, про суб'єктів соціальної роботи, які працюють із сім'єю, а також загальний облік соціальної роботи із сім'єю, зокрема, що стосується етапів соціальної роботи,

заходів та форм її реалізації, термінів та результатів роботи, відомості про спеціалістів, які відповідають за реалізацію окремих етапів соціальної роботи та залучених членів родини.

Проміжне оцінювання виконання плану соціального супроводу здійснюється спеціалістом центру, відповідальним за проведення супервізії, не рідше одного разу на три місяці. Періодична оцінка результатів соціального супроводу, спрямована на корекцію напрямів та форм соціальної допомоги сім'ї при виникненні змін у пріоритетах і потребах. За результатами проміжного оцінювання вносяться, у разі потреби, зміни до плану соціального супроводу сім'ї.

Термін здійснення соціального супроводу визначається індивідуально для кожної сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, з урахуванням гостроти проблеми, ступеня функціональної спроможності членів родини самостійно мінімізувати негативні наслідки або повністю подолати складні життєві обставини, рівня розвитку зв'язків сім'ї із соціальним оточенням.

Термін реалізації соціального супроводу сім'ї не має перевищувати шести місяців. У разі необхідності зазначений термін роботи з сім'єю може бути продовжено за рішенням комісії з питань захисту прав дитини або структурного підрозділу з питань соціального захисту населення до одного року.

Підстави припинення соціального супроводу:

- досягнення позитивного результату соціального супроводу;
- письмової відмови сім'ї від допомоги, якщо це не загрожує іншим особам;
- систематичного невиконання членами сім'ї без поважних причин заходів, передбачених планом соціального супроводу.

Дострокове припинення соціального супроводу сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, можливо на підставі письмової відмови від соціальних послуг. У такому випадку рішення комісії з питань захисту прав дитини та структурного підрозділу з питань соціального захисту населення про завершення соціального супроводу обговорюється з усіма членами сім'ї, оформляється протоколом та наказом центру соціальних служб. При цьому в

особовій справі сім'ї робиться запис, що містить обґрунтування прийнятого рішення.

У випадку, коли відмова сім'ї від соціального супроводу або завершення соціального супроводу до закінчення терміну його дії може призвести до погіршення стану дитини, центр соціальних служб інформує відповідну службу у справах дітей для вжиття заходів щодо захисту прав та інтересів дитини та виносить на розгляд комісії з питань захисту прав дитини питання про подальшу роботу із сім'єю.

У разі виявлення фактів існування загрози життю і здоров'ю членів сім'ї, негайно інформується відповідний орган внутрішніх справ для вжиття заходів до припинення насильства або дій членів сім'ї, спрямованих на виконання реальної загрози його вчинення.

У разі коли сім'я змінила місце проживання і її нове місце проживання чи перебування відоме, центр соціальних служб протягом п'яти робочих днів повідомляє про неї місцеву держадміністрацію або виконавчий орган ради за місцем проживання (перебування), передає план супроводу, надає інформацію про послуги, що були надані, та питання, що потребують вирішення.

При завершенні роботи з сім'єю проводиться заключна оцінка якості та ефективності соціального супроводу сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, що оформлюється у вигляді *Звіту за результатами соціального супроводу сім'ї*. Звіт готується спеціалістом центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, відповідальним за проведення супервізії, разом зі спеціалістом, який здійснював соціальний супровід.

Оцінка здійснюється за такими показниками:

- результативність: подолано чи не подолано складні життєві обставини, мінімізовано їхні наслідки;
- адресність та індивідуальний підхід;
- своєчасність;
- доступність та відкритість;
- повага до отримувача соціальних послуг;
- причини дострокового завершення соціального супроводу;
- необхідність подальшої соціальної підтримки сім'ї.

Запропонована форма заключного оцінювання, в першу чергу, спрямована на оцінку якості здійснення соціального супроводу і кваліфікації спеціаліста, ніж на оцінку рівня досягнення запланованих завдань.

Показники позитивного результату соціального супроводу:

- повне виконання зобов'язань сторін, які були зафіксовані в договорі про надання соціальних послуг та плані спільних дій;
- захищеність законних прав та інтересів дітей;
- повне чи часткове вирішення життєвих проблем сім'ї, що знімає загрозу передачі дітей в інтернатні заклади;
- підвищення соціальної обізнаності клієнтів, їх спроможності самостійно орієнтуватися у сфері надання послуг;
- здатність клієнтів самостійно вирішувати свої проблеми.

Завершення соціального супроводу є досить важливим етапом, оскільки неналежна увага може спровокувати рецидив – сім'я поступово втрапить напрацьовані надбання і навички і знову опиниться у ситуації, з якою самостійно не зможе впоратися. Це пов'язано, насамперед, з тим, що у разі встановлення довірливих стосунків між сім'єю і соціальним працівником, члени родини прив'язуються до спеціаліста, а тому можуть сприйняти припинення соціального супроводу як свого роду зраду. Деякі сім'ї можуть відчувати страх залишитися без сторонньої підтримки, внаслідок чого спробують маніпулювати соціальним працівником або шантажувати його вчинками, які змусять фахівця знову взяти сім'ю під соціальний супровід.

Після завершення соціального супроводу сім'я інформується про способи й організації соціальної підтримки, якими вона може скористатися в майбутньому. У разі потреби подальшої соціальної підтримки сім'ї після завершення соціального супроводу, центр соціальних служб продовжує надавати сім'ї соціальні послуги, зокрема, допомогу в оформленні документів, проведення консультацій з психологом, юристом, соціальним педагогом тощо. Строк надання такої підтримки визначається окремо для кожної сім'ї і не може становити менше двох місяців.

Однією із ефективних форм підтримки сім'ї після завершення соціального супроводу є групи взаємодопомоги, діяльність яких спрямована на вирішення питань, що є актуальними та характерними для окремих груп сімей, а також організацію взаємодопомоги членів сімей у розв'язанні конкретних життєвих ситуацій.

Дуже часто фахівцям з соціальної роботи складно оцінити наскільки змінилися життєві обставини сім'ї в результаті соціальної роботи. Результат у кожному випадку є індивідуальним, основним є те, що сім'я досягає такого рівня, при якому вона в змозі функціонувати самостійно, не потребуючи сторонньої допомоги. На практиці можна виокремити такі показники: рівень матеріального забезпечення сім'ї доведений до середнього; відновлені контакти родини з її оточенням, дитина відвідує дитячий садок, школу, училище і т.д.; вживання алкоголю зменшилось; вирішені інші специфічні для даної сім'ї проблеми.

2.6. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'єю, що виховує дитину з особливими потребами

Сім'ї, що виховують дитину з особливими потребами (*далі – дитина з ОП*), через інвалідність останньої, складають окрему категорію населення, яка має низку особливостей і проблем, пов'язаних із впливом сім'ї на стан дитини та впливом дитини на психологічний клімат родини. Такі сім'ї є одними з найуразливіших верств населення. Чисельність їх зростає у зв'язку з підвищенням рівня інвалідізації дітей в Україні. Протягом останніх десятиріч зменшилась загальна кількість дитячого населення, проте частка дітей з порушеннями розвитку зросла майже удвічі. Сім'ї дітей-інвалідів потребують все більше ресурсів системи соціальних служб. За таких обставин особливої актуальності набуває використання технологій у соціально-педагогічній роботі з родинами.

Сутність соціально-педагогічної діяльності з батьками дітей з особливими потребами полягає в організації продуктивної взаємодії фахівця з сім'єю та використанні заходів щодо підвищення якості життя такої родини з метою нормалізації її життєдіяльності.

На сучасному рівні організації допомоги таким сім'ям реабілітація є домінуючою в діяльності соціального педагога. В той же час адаптація сім'ї до життєвих умов, ускладнених інвалідністю дитини, є обов'язковою складовою процесу реабілітації. Вважаємо, що в цьому випадку метою реабілітації стає не повернення сім'ї до певної позитивної вихідної точки, а розширення її адаптивних можливостей як суб'єкта соціалізації, здатності бути адекватною до нових умов, управляти своїм життям.

Зміни, що виникають в родині з появою дитини з ОП, є фактором, що порушує звичайний уклад життя сім'ї і потребують адаптації всіх її членів. Ефективність адаптації залежить від багатьох чинників: адекватність самосприйняття і сприйняття власних соціальних зв'язків; адаптаційний потенціал (ступінь здатності пристосовуватися до нових умов соціального середовища); характер (тип) адаптаційного процесу (активний чи пасивний) тощо. Порушення адаптації призводять до невротичних та психосоматичних розладів, девіантної поведінки, тобто до дезадаптацій.

Під адаптацією сім'ї до життєвих умов, ускладнених інвалідністю дитини, ми розуміємо процес пристосування сім'ї та окремих її членів до нового способу життя, нових соціальних ролей, до життєвих змін, зумовлених інвалідністю дитини. Процес адаптації сім'ї до життєвих умов, ускладнених інвалідністю дитини, набуває особливої актуальності через те, що від ступеня адаптації такої родини буде залежати якість життя всіх її членів. Особливості адаптації такої сім'ї обумовлюються функціональними й структурними змінами, які відбуваються по народженні дитини з ОП та значно відрізняються від адаптації сім'ї здорової дитини.

Головною **метою** соціально-педагогічної роботи з батьками, що виховують дитину з особливими потребами(далі - дитина з ОП), є підвищення рівня їхньої адаптації до життєвих умов, ускладнених інвалідністю дитини.

Досягнення мети забезпечується виконанням наступних завдань:

- покращення соціально-психологічного стану батьків (підвищення рівня активності батьків; сприяння покращенню самопочуття і настрою; зниження рівня тривожності; допомога у вирішенні сімейних проблем);
- підвищення рівня соціокультурної адаптованості батьків (надання інформації з питань реабілітації дитини, її навчання і виховання; підвищення мотивації батьків щодо участі в суспільному житті; збільшення кола спілкування);
- допомога в налагодженні адекватних взаємостосунків з дитиною (допомога у вирішенні проблем симбіотичного зв'язку, інфантилізації дитини, емоційного нехтування тощо);
- допомога у розкритті реабілітаційного потенціалу батьків (підвищення рівнів реабілітаційної культури та активності).

Соціально-педагогічна робота з сім'єю дитини з ОП будується на наступних принципах:

- принцип партнерства і співпраці – передбачає організацію суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин між соціальним педагогом та батьками дитини з ОП з урахуванням двобічності процесу соціально-педагогічної роботи з сім'єю. Партнерство та співпраця стосуються і налагодження зв'язків соціального педагога з іншими зацікавленими сторонами (організаціями, фахівцями тощо), з метою забезпечення найвищої ефективності послуг для батьків;
- принцип рівності – забезпечує однакову доступність послуг усім, хто звернувся за допомогою. Виключаються дискримінація, нерівність за будь-якою ознакою;
- принцип конфіденційності – забезпечує нерозголошення будь-яких відомостей про клієнтів без їх згоди, за винятком випадків, що суперечать діючому законодавству;
- принцип добровільності і свободи вибору – полягає у визнанні права і спроможності клієнта самостійно обирати той чи інший шлях у вирішенні власних проблем;

- принцип толерантності – полягає у поважному, терпимому ставленні соціального педагога до будь-якого клієнта, незалежно від його поведінки, статусу, переконань тощо;
- принцип професійної компетентності та відповідальності – передбачає високий рівень професійної діяльності соціального педагога з постійним самовдосконаленням та почуттям відповідальності за свої дії;
- принцип диференційованого та індивідуального підходів до сім'ї, які передбачають урахування вікових, статевих, психологічних та інших особливостей кожного члена сім'ї.

Типові проблеми батьків дитини з ОП, які знижують їх адаптивні можливості:

- соціальна ізоляція родини зумовлена, з одного боку, негативним ставленням інвалідів у суспільстві, з іншого, – власною поведінкою батьків дитини з ОП;
- матеріальні труднощі сімей, які виникають внаслідок збільшення витрат на хвору дитину і відсутністю в батьків можливості повноцінно заробляти;
- брак інформаційної допомоги через відсутність розширеного інформаційного поля щодо питань, пов'язаних із вихованням особливої дитини;
- недостатність соціальної підтримки зумовлюється відсутністю або недостатністю спеціальних програм, спрямованих на підвищення рівня адаптації батьків до нових життєвих умов, ускладнених інвалідністю дитини.

Основу соціально-педагогічної роботи з сім'єю складає ***допомога***, що проявляється в трьох видах: психологічна, освітня, посередницька, які мають

базуватися на внутрішніх ресурсах сім'ї. ***Психологічна*** допомога спрямована на регуляцію емоційного стану індивіда чи групи, які звернулися за підтримкою, профілактику можливих психологічних ускладнень, корекцію несприятливих психологічних станів, які з'явилися з різних причин.

Освітня допомога передбачає підвищення адаптивних можливостей суб'єкта соціалізації шляхом навчання й виховання. Це може бути інформація, довідки, одноразові консультації, забезпечення необхідною літературою, організація занять, проведення тренінгів тощо.

Посередницька допомога в діяльності соціального педагога включає кілька напрямків: активізація системи (лікарі, юристи, психологи тощо), яка надає підтримку; створення груп самопомоги; захист прав клієнта, утвердження соціальної справедливості і моральності у відносинах і ставленнях до людей з ОП та їх батьків.

Соціально-педагогічна робота реалізується через соціальне обслуговування, соціальний патронаж (супровід), соціальну профілактику та соціальну реабілітацію.

Класифікація форм роботи з сім'єю дитини з ОП:

- за кількістю учасників: індивідуальні, групові;
- за домінуючим засобом впливу на сім'ю: словесні, практичні, наочні;
- за складністю побудови: прості, складні, комплексні;
- за часом проведення: короткочасні, періодичні, систематичні, довготривалі.

Форми і методи роботи з сім'єю дитини з ОП.

- діагностичні методи – анкетування, тестування, опитування, інтерв'ю, проєктивні методики, створення генограмми, еко-карти, соціального паспорта сім'ї;
- індивідуальні та сімейні бесіди, консультування;
- співпраця (зустрічі) з представниками суміжних галузей та громадських організацій;
- лекційна та семінарська робота;
- соціально-психологічний театр
- робота консультпунктів;
- соціально-психологічні тренінги;
- організація груп само- і взаємодопомоги;
- організація сімейних свят, вечорів;

- організація виїзних заходів;
- тематичні батьківські збори з елементами тренінгу;
- патронаж;
- рекламно-інформаційні кампанії;
- благодійні акції

Зміст соціально-педагогічної роботи з сім'єю, яка виховує дитину з ОП, що сприятиме адаптації батьків до життєвих умов, ускладнених інвалідністю дитини включає такі напрямки:

1. Вивчення соціально-психологічного стану сім'ї. Внутрішні установки та позиції батьків здійснюють вплив на психологічну обстановку в родині і фахівцю важливо знати, що відчуває кожен із батьків з приводу постановки діагнозу дитині. Зустрічаються різні реакції батьків на стрес, пов'язаний з хворобою дитини. Найчастіше виявляються такі етапи розвитку реакцій: неприйняття, гнів, почуття провини, емоційна адаптація. Часто батькам не вдається подолати проблеми, пов'язані з постановкою діагнозу протягом усього життя. Почуття гніву, провини залишаються в завуальованій формі, і за певних обставин проявляються з новою силою. Варто підкреслити, що при складних і множинних вадах розвитку дитини особливо важко переживається батьками досягнення нею повноліття.

Для вивчення соціально-психологічного стану родини необхідним є аналіз сім'ї як системи (структура, взаємовідносини, засоби комунікації), ознайомлення з її оточенням, визначення фази життєвого циклу родини. Важливими є такі характеристики сім'ї: склад сім'ї (повна чи неповна); психологічна ситуація в родині (наявність кризи, депресивних настроїв, характер взаємовідносин між членами родини тощо); матеріальне забезпечення сім'ї; рівень освіти батьків та наявність бажання співпрацювати з соціальним педагогом або іншим фахівцем; усвідомлення батьками проблеми; ставлення до дитини членів родини; наявність проблеми самореалізації батьків; стадія життєвого циклу родини; належність родини до сімей групи ризику (сімейний алкоголізм, психічні захворювання членів сім'ї, прийомна сім'я, багатодітна та нужденна родина).

Умовно розрізняють сприятливий, несприятливий і суперечливий психологічний клімат сім'ї. Сприятливий мікроклімат формується в благополучних родинах (благополуччя визначається високим рівнем внутрішньосімейної духовності, моральності, задоволенням емоційно-психологічних потреб членів сім'ї). У неблагополучних родинах формується несприятливий сімейний мікроклімат (характерна знервованість у взаємовідносинах, конфліктність тощо). У родинах із суперечливим психологічним кліматом нормальні стосунки змінюються конфліктами, відсутня постійність у взаємовідносинах. В основі позитивного мікроклімату лежать нормальні взаємостосунки між членами родини, сімейне спілкування. Дезорганізоване сімейне життя несприятливо впливає на всіх членів родини. Фахівці вживають поняття «актори зруйнованого дому»: позашлюбна дитина; окреме проживання батьків; часті розлучення дитини з батьками; психологічна травматизація дитини внаслідок психічного захворювання, алкоголізму; серйозні сімейні конфлікти тощо.

Здатність справитися зі стресом залежить також від ціннісних орієнтацій родини, її ставлення до стресової ситуації тощо. Розрізняють сім'ї з активною орієнтацією, які намагаються змінити ситуацію, вирішити проблеми, та сім'ї з фаталістичною орієнтацією, які приймають усе як належне.

2. Консультування батьків дітей з ОП з особистих питань.

Проблеми можуть виникати у батьків в будь-який період життя родини (проблеми, пов'язані зі змінами в життєвому циклі родини; проблеми, пов'язані з соціальною ізоляцією сім'ї, негативним ставленням оточуючих; погіршення стану здоров'я дитини чи іншого члена сім'ї; неможливість прогнозувати майбутнє; погіршення міжособистісних стосунків у родині; виникнення почуття розпачу, пов'язане з невдачами дитини у навчанні тощо). Психологічні проблеми кожної родини унікальні і потребують індивідуального вирішення.

Загальні принципи надання психологічної допомоги людям, які переживають кризу: **кризова інтервенція**, яка дозволяє виразити всі

суперечливі почуття, – перший необхідний крок на шляху до подолання кризи. Консультант має заохочувати вираження всіх почуттів. Визнання природності почуттів у ситуації кризи дає змогу клієнту зрозуміти, що його почуття приймаються; **перебудова негативних думок**. Тривога може бути знижена за допомогою заспокійливих фраз, а депресія зменшується при згадуванні позитивних сторін ситуації; **звертання до спогадів про особистий позитивний досвід** подолання труднощів допомагає розблокувати внутрішні ресурси.

Завдання соціального педагога полягає в тому, щоб допомогти перебороти первісну реакцію пригніченості і розгубленості, а надалі зайняти активну позицію у реабілітації родини, зосереджуючи свої зусилля на розвитку особистості кожного з її членів, пошуку адекватних способів соціалізації і досягненні оптимального рівня адаптації в суспільстві.

3. Діагностична допомога. Психологічна діагностика має на увазі оцінювання особистості та її окремих сторін; педагогічна діагностика спрямована на результати формування особистості, пошук причин порушень та характеристику цілісного виховного процесу. За допомогою соціально-педагогічної діагностики простежується результативність процесу соціальної реабілітації; формується особистість та її адаптивні і компенсаторні можливості. До завдань діагностичної роботи з родиною, яка виховує дитину з ОП, відносять: оцінку психологічного стану членів сім'ї, розвитку дитини з урахуванням розвитку окремих функцій (пізнавальної, емоційної, моторики, мовлення, сприйняття, пам'яті тощо), кваліфікації дефекту; визначення прогнозу розвитку сімейних взаємовідносин; визначення оптимальних шляхів допомоги родині. У процесі соціально-педагогічної реабілітації діагностика виконує низку функцій: зворотного зв'язку; оцінки результативності діяльності; аналітичну функцію; інформаційну; прогнозування.

На психолого-педагогічній діагностиці ґрунтується організація взаємодії з батьками, визначаються перспективи розвитку дитини. Проблема норми і відхилення від норми (або аномалії) є

міждисциплінарною проблемою. Питання про аномалії в розвитку людини може розглядатися тільки в контексті знання про нормальні параметри психічного та фізичного розвитку.

Розрізняють провідний дефект та ускладнюючий дефект, первинні і вторинні порушення розвитку. Наприклад, дитина з ДЦП (провідний дефект) має проблеми із зором, слухом, порушенням просторового уявлення (ускладнюючий дефект). Вторинні відхилення бувають наслідком недостатності чи відсутності ранніх лікувально-корекційних та педагогічних заходів.

4. Здійснення психолого-педагогічної корекційної роботи. На основі даних діагностичного обстеження складається програма корекційної роботи з конкретною сім'єю, яка включає психологічну адаптацію, надання потрібної інформації, корекційні заходи щодо поліпшення емоційного, психологічного, фізичного стану членів родини.

Структура корекційної програми включає мету (наприклад, підвищення соціальної адаптивності родини); завдання (конкретизація мети); критерії добору в корекційну групу (настановча діагностика); напрями корекційної роботи, етапи програми; організацію занять; перелік вправ, заходів, що використовуються на кожному етапі; критерії ефективності програми.

Корекційне втручання у внутрішній світ родини без її бажання та усвідомлення проблем можливе лише на початку реабілітаційного процесу. Потреба в корекційній роботі виникає у випадках невідомості механізмів психологічного саморегулювання або заблокованості внаслідок стресу. Завдання фахівця – знайти нерозкриті ресурси родини і допомогти використати їх з метою стабілізації внутрішньосімейного середовища.

5. Навчання батьків навичкам побутової реабілітації дітей. Для виховання й соціалізації дитини важливим є розвиток в неї навичок самообслуговування. Здатність до самообслуговування включає: задоволення фізіологічних потреб; дотримання особистої гігієни; вдягання, роздягання; прийом їжі; виконання звичайних побутових обов'язків тощо. Здійснення соціально-побутової

реабілітації має починатися з побутової орієнтації та підвищення мотивації дитини з ОП до навчання. Фахівець повинен враховувати характер дефекту, адекватно оцінювати можливості дитини.

Існує багато різних пристосувань, пристроїв для полегшення самообслуговування інвалідів, і завданням соціального педагога є надання батькам інформації про їх призначення, спосіб використання, доцільність в окремих випадках.

Велике значення для дитини з ОП має розвиток ігрових навичок. Як і здорова дитина, дитина з обмеженнями раннього і дошкільного віку пізнає світ через гру. На першому етапі ігрові дії носять наслідувальний характер. На другому етапі гра в більшому ступені відповідає реальності, більш чітко розділяються функції, спостерігається логічна послідовність дій. На третьому етапі дії стають більш різноманітними, починає використовуватися специфічна рольова розмова. На четвертому етапі зміст гри включає виконання дій, що відбивають відношення з іншими людьми, ролі яких виконують інші учасники. Характерна чітка послідовність ігрових дій, які відтворюють реальну послідовну логіку подій.

6. Організація консультацій для родичів дітей з ОП з юридичних, правових, психолого-педагогічних питань включає консультування соціальним педагогом, юристом, соціальним працівником, психологом тощо. Метою таких консультацій є надання батькам дітей з ОП інформації про їх права, права їхньої дитини, про можливості захисту цих прав, про перспективи дитини у навчанні і розвитку та ін. Консультації з питань психолого-педагогічного характеру організуються з урахуванням проблем та інтересів, актуальних для конкретних сімей.

7. Прогнозування та планування соціально-педагогічної допомоги забезпечує досягнення оптимального результату спільної діяльності та дозволяє коректувати роботу з сім'єю в процесі взаємодії. У цілому значимість прогнозу в тому, що він розкриває майбутні взаємозв'язки явищ об'єктивної реальності, збільшує різноманітність, вибір варіантів розвитку об'єкта та є початком схеми "прогноз – програма – планування". Ефективність прогнозування

полягає в тому, що в результаті даного процесу формується найбільш достовірний прогноз. Прогнози бувають короткострокові, довгострокові, і їх форма обирається залежно від завдань соціально-педагогічної діяльності.

8. Допомога батькам у розвитку потенційних творчих можливостей дітей з ОП – особливий вид діяльності соціального педагога. У психології існує три підходи щодо природи творчості: генетичний (наслідування здібностей); середовищний (головним є фактор впливу зовнішнього середовища); генотип-середовищна взаємодія (виділяються різні типи адаптації індивіда до середовища залежно від наслідувальних рис).

Характерні риси творчої діяльності дитини можуть проявлятися у грі, образотворчому мистецтві, конструюванні тощо. Основний шлях формування креативності у дітей – створення дорослими доступних проблемних ситуацій та постановка творчих завдань, з одного боку, і формування загальної евристичної структури досвіду дитини та її способів діяльності, які сприяють самостійному пошуку в оточуючій дійсності проблемних ситуацій та проблемних завдань – з іншого.

Існує багато методик розвитку здібностей, які обираються залежно від віку дитини, інтересів, схильностей і відповідно меті, яку переслідують дорослі при роботі з дитиною. Розвиток креативності у дітей з ОП – процес складний та особливо важливий, оскільки дитина, яка позбавлена можливості проявити себе у спілкуванні з однолітками, у повноцінному навчанні – у творчості знаходить спосіб самовираження, що дозволяє їй зберегти цілісність особистості, дає можливість розвиватися нетрадиційним шляхом.

Процес розкриття творчого потенціалу дитини з ОП допомагає процесам компенсації. Відомо, що недолік (фізичний або психічний) може компенсуватися за рахунок збережених функцій організму. Так, у людини з порушенням зору, при належному вихованні і розвитку загострюється слух; сліпі та глухі люди мають велику тактильну чутливість. При цілеспрямованому творчому розвитку компенсаторних механізмів дитина з ОП може досягнути значних результатів у художній, літературній, музикальній та інших видах

діяльності. Розвиток здібностей зумовлюється діяльністю і мотивацією.

9. Допомога в організації культурно-дозвілєвої діяльності дітей з ОП відіграє суттєву роль у загальному розвитку дитини і сприяє укріпленню інституту сім'ї. Головною метою культурно-дозвілєвої діяльності є підвищення загальної культури людей (моральної, естетичної, професійної, правової, психологічної, екологічної, фізичної). Організація культурного дозвілля сім'ї, яка виховує дитину з ОП, набуває особливого значення внаслідок її ізоляції, відсторонення від суспільного життя. Звичайні засоби в роботі з такими родинами стають непридатними, через те що дитина з вадами розвитку, в силу об'єктивних причин, не завжди може брати участь у тих чи інших культурних заходах. Інколи родина не вважає за потрібне культурно-дозвілєве виховання своєї дитини, спрямовуючи всі сили на лікування і забезпечення догляду. Важливим завданням соціального педагога є розвиток і підвищення мотивації батьків дитини з ОП до культурно-дозвілєвої діяльності. Відомо, що спільне дозвілля відіграє позитивну роль в укріпленні сімейних зв'язків, сприяє сімейному благополуччю.

Особливе значення для сімей, які виховують дитину з ОП, мають фізкультура і спорт. Допомога в організації спортивних заходів є одним із шляхів залучення людей з ОП у соціальне життя та професійну діяльність і створення сприятливих умов для їх фізичної, психологічної та соціальної реабілітації.

10. Здійснення профорієнтаційної роботи серед молоді з ОП – стає суттєвою допомогою батькам, які у певний період разом з дитиною стоять перед визначенням майбутнього. Цей процес зумовлюється такими чинниками: соціальне становище і матеріальний стан сім'ї; рівень освіти батьків; рівень конкуренції на ринку праці; особисті інтереси, бажання, можливості.

Складність вибору професії для людини з вадами розвитку полягає в невеликому переліку доступних спеціальностей, низькій затребуваності в суспільстві, відсутності інформації про види і форми

професійної освіти інвалідів, відсутності коштів на навчання у престижних освітніх закладах.

11. Координація роботи з різними соціальними інститутами, що опікуються проблемами сімей дітей з ОП у суспільстві, складає важливу частину загальної реабілітації родини. Допомогати сім'ї, яка виховує дитину з ОП, мають фахівці різних галузей: психологи, педагоги, юристи, лікарі тощо. Доцільним є «ведення» родини одним фахівцем (соціальним педагогом), який координує діяльність інших, таким чином оптимізуючи процес реабілітації. Робота соціального педагога як координатора дій інших фахівців полягає у своєчасному виявленні конкретної проблеми сім'ї і залученні до її вирішення потрібного фахівця.

12. Запобігання явищам дезадаптації в сімейному середовищі дитини з ОП – завдання соціального педагога, яке є актуальним у будь-який період життя родини. Кожен період життєвого циклу родини характеризується тими чи іншими труднощами, які можуть стати причиною дезадаптації родини. Знання особливостей різних фаз сімейного життя дає змогу попередити виникнення певних проблем у родині. Запобігання явищам дезадаптації ефективніше за подальшу корекцію, нормалізацію життєдіяльності родини.

13. Формування у суспільстві адекватного позитивного ставлення до людей з ОП та їх сімей – важливе завдання соціального педагога, практичне втілення якого відбувається шляхом співпраці з ЗМІ, залучення волонтерів до роботи з сім'ями, які виховують дітей з ОП, створення умов для інтеграції дітей з ОП у дитячі угруповання, організації спільних заходів для сімей дітей з ОП і сімей зі здоровими дітьми тощо. Соціальна інтеграція інвалідів – активне включення осіб з обмеженими можливостями здоров'я в різні сфери діяльності і життя суспільства.

Включення людей з ОП та їх сімей у життя соціуму можливе за умови, що інтеграція стане частиною світогляду суспільства взагалі. Сутністю цього явища має стати переконаність у тому, що «люди з обмеженими можливостями життєдіяльності і працездатності не пристосовуються до правил та умов суспільства, а включаються в

його життя на своїх власних умовах, які суспільство розуміє і враховує».

Алгоритм роботи соціального педагога з сім'єю дитини з ОП.

Вивчення сім'ї:

- склад, структура, тип сім'ї (повна/неповна, молода, багатодітна тощо);
- житлово-побутові умови;
- матеріальна забезпеченість;
- виховний потенціал;
- характер взаємин в родині, розподіл сімейних ролей;
- статус сім'ї;
- ставлення до дитини з ОП з боку інших членів родини, позиція дитини з ОП в сім'ї;
- батьківський тип виховання;
- визначення проблемного поля сім'ї та чинників, які можуть провокувати різні види неблагополуччя в родині.

Вивчення сім'ї розпочинається і супроводжується заповненням анкети, що містить такі розділи:

- прізвища, імена, вік, адреси;
- детальна інформація про дитину, чинники ризику, діагнози (основний та вторинні);
- інформація про членів сім'ї;
- важливі зв'язки сім'ї, її соціальна сітка;
- дохід сім'ї, фінансові проблеми;
- житлові умови;
- внутрисімейні стосунки;
- здоров'я інших членів родини.

Крім того, вивчення сім'ї передбачає:

- ведення робочого *щоденника*, де фіксуються всі плани, зустрічі, звернення тощо;
- складання *актів* обстеження побутових умов життя родини;
- ведення соціального *паспорту* родини.

Ефективність соціально-педагогічної взаємодії з сім'ями дітей з ОП забезпечується використанням різних форм, методів, прийомів та технологій роботи.

Умовно їх поділяють на групи/блоки (за С.П. Архиповою):

Організаційні форми та методи:

- організація планування роботи, визначення цілей і завдань;
- організація посередницької роботи/допомоги (співпраця з представниками суміжних галузей);
- організація надання допомоги (грошова, натуральна, спонсорська тощо);
- організація допомоги у використанні існуючих ресурсів: соціальне навчання;
- організація контролю і звітності та інспектування;
- «Сімейні лекторії», «Сімейні прогулянки».

Психолого-педагогічні форми та методи:

1. соціальне навчання (лекція, бесіда, вправа, виховна ситуація);
2. рекомендації до навчання (інструктаж, реклама, демонстрація тощо);
3. підтримка (консультації, переконання, тренінг, створення ситуації успіху тощо);
4. попередження конфліктів.

Розрізняють кризовоінтервентну та проблемно-орієнтовану моделі соціально-педагогічної допомоги сім'ям, які виховують дитину з ОП.

Сутність **кризовоінтервентної** моделі полягає у наданні допомоги безпосередньо у кризових ситуаціях, що періодично виникають у родині і обумовлені змінами у життєвому циклі або іншими травмуючими обставинами. При цьому використовуються як внутрішні ресурси родини, так і зовнішні форми допомоги. Незалежно від того, які проблеми привели до кризової ситуації, задача соціального педагога – шляхом надання безпосередньої емоційної підтримки пом'якшити вплив стресової події і мобілізувати зусилля родини на подолання кризи. Допомога в даній ситуації має

бути не стільки психологічно глибокою, скільки комплексною і широкою за охопленням проблем і учасників подій

Проблемно-орієнтована модель спрямована на рішення конкретних практичних задач, заявлених і визнаних родиною, тобто в центрі цієї моделі знаходиться вимога, щоб фахівці концентрували зусилля на тій проблемі, яку усвідомила родина і над якою вона готова працювати. Проблемно-орієнтована модель ґрунтується на тому, що у певних умовах більшість проблем люди можуть вирішити, або хоча б зменшити їхню гостроту, самостійно.

Окремо виділяємо такі форми роботи з сім'ями дітей з ОП як патронаж і клубна робота.

Патронаж дає можливість діагностичного спостереження за сім'єю в природних умовах. Крім того, батькам дитини з ОП часто притаманна низька активність та мотивація щодо співпраці з соціальним працівником, і патронаж іноді стає єдиною прийнятною формою роботи з такою сім'єю; по-третє, зайнятість доглядом за дитиною часто не дозволяє батькам брати участь в інших заходах, що сприяють реабілітації сім'ї, і в цьому випадку патронаж виступає як альтернатива іншим формам роботи.

Соціально-педагогічний патронаж найчастіше являє собою складову системи довгострокових заходів комплексної реабілітаційної допомоги, орієнтованих на сім'ю дитини з ОП. Патронаж припускає єдність діагностики, інформації і допомоги у виборі освіти, проектування індивідуальних реабілітаційних програм, первинної допомоги в реалізації планів.

Патронаж проводиться з такими цілями:

- адаптаційно-реабілітаційні: надання конкретної освітньої, психологічної, посередницької допомоги;
- діагностичні: ознайомлення з умовами життя, вивчення можливих чинників ризику (медичних, соціальних, побутових), дослідження існуючих проблемних ситуацій;
- контрольні: оцінка стану родини і дитини, динаміка проблем (якщо контакт із родиною повторний); аналіз ходу реабілітаційних заходів, виконання батьками рекомендацій та ін.

Із запланованою періодичністю проводяться патронажі родин, що мають конкретні проблеми. Наприклад, неодноразово відвідуються родини, що виховують дітей з ОП перших років життя, з метою допомоги перебороти психотравмуючу ситуацію народження хворої дитини, вчасно вирішити низку соціально-правових питань (оформлення інвалідності та ін.), освоїти необхідні навички з догляду і розвитку дитини. Регулярні патронажі проводяться у неблагополучних родинах, постійне спостереження за якими певною мірою дисциплінуватиме їх, а також дозволить вчасно виявляти і протидіяти виникаючим кризовим ситуаціям.

Клубна робота як форма роботи з батьками дітей з ОП є достатньо ефективною, адже здійснюється на основі отримання досвіду у процесі спілкування та дискусій з людьми, які опинилися в подібній життєвій ситуації. Дієвість її полягає й у тому, що самі учасники є організаторами занять. Це сприяє вихованню відповідальності, формуванню толерантності, вмінню коректно висловлювати свою позицію, позбавленню «утриманських» настроїв.

До переваг клубної роботи можна віднести:

- створення атмосфери відкритого відповідального співробітництва;
- організація активної інтелектуальної діяльності батьків
- створення умов щодо усвідомлення та позитивного сприйняття різних точок зору, формування поваги до поглядів інших, вільний обмін досвідом щодо виховання дитини з ОП

На базі клубу можливе впровадження широкого спектру інших форм та методів роботи (школи батьків, лекторій, тренінги, ігрові методики тощо).

2.7. Технології соціально педагогічної роботи з важковиховуваними дітьми

У поняття «педагогічна занедбаність» прийнято вміщувати зміст понять «важковиховуваний» і «соціально занедбаний». Проте ці поняття не рівнозначні. Як зазначають психологи і педагоги,

важковиховуваність передбачає, перш за все, протистояння дитини цілеспрямованому педагогічному впливу, викликаному досить різноманітними причинами, включаючи педагогічні прорахунки вчителів, батьків, дефекти психічного і соціального розвитку, особливості характеру, темпераменту, інші особистісні характеристики підлітків.

У результаті можна назвати три істотні ознаки складових змісту поняття «важкі діти». Перша: такі діти досить часто характеризуються відхиленням від норм поведінки, друга: порушення поведінки таких дітей важко піддаються виправленню, третя: ці діти особливо потребують індивідуального підходу з боку педагогів, вихователів та уваги однолітків.

Важковиховуваність в основному проявляється у формі різного роду конфліктів підлітка з його найближчим оточенням.

Зовнішньо важковиховуваний підліток характеризується неповноцінним і викривленим ставленням до дійсності. Досить часто такій дитині буває важко не лише з іншими, але й з самою собою. Внутрішній конфлікт із власним «Я» є ще однією істотною ознакою важковиховуваності.

Істотний вплив на особистість важковиховуваного підлітка мають соціально-економічні умови. Важкий економічний стан країни, руйнування минулого світогляду, не сформованість нового, відсутність належних знань і умінь жити і працювати в умовах конкуренції – все це призвело наше суспільство до серйозних труднощів і внутрішніх конфліктів. І саме в 90-ті роки ХХ-го століття проявилися негативні ознаки соціалізації молоді, які, на думку А.І.Ковальова, були такими:

1. Трансформація основних інститутів соціалізації, викликана докорінними змінами типу самої соціальності як сукупності відносин.
2. Деформація ціннісно-нормативного механізму соціальної регуляції. Розширення можливості варіативних норм і варіабельності поведінки людини в суспільстві.
3. Розпад системи соціального контролю радянського зразка,

- руйнування системи соціальних санкцій. Нова система соціального контролю і соціальних санкцій лише формується.
4. Дисбаланс організованих і стихійних каналів соціалізації на користь стихійності, проникнення стихії в організовані канали.
 5. Зміна співвідношення громадських і особистих інтересів у процесі соціалізації у бік розширення автономії особистості, яка формується.

Труднощі даного періоду досить помітно відбиваються на основному розвитку підлітка – формуванні свідомості, самооцінки, уявлення про себе як суб'єкта діяльності і спілкування.

Самосвідомість, яка формується у підлітковому віці, включає в сукупності три сторони: самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення до себе як суб'єкта і саморегуляцію, яка формується на основі перших двох.

Узагальнені результати пізнання себе й емоційно-ціннісне ставлення до себе закріплюються у відповідній самооцінці. Основними характеристиками самооцінки є міра адекватності, стійкості, значущості. Адекватна і значуща самооцінка викликає почуття впевненості, врівноваженості, емоційної комфортності, сприяє бажанню займатися самовдосконаленням.

Проблемні підлітки, зазвичай, не володіють такою самооцінкою. В результаті несприятливих умов виховання у них формується занижена самооцінка, яка викликає гострі переживання, несміливість, невпевненість, почуття неповноцінності, незадоволення своїм становищем у колективі. За умови незначущої самооцінки, навіть якщо вона адекватна, спостерігається байдуже, пасивне ставлення до своїх достоїнств і недоліків. У «важких» підлітків, звичайно, моральна свідомість знаходиться на низькому рівні. Вони неправильно розуміють смисл багатьох моральних понять. Загострена соціальна ситуація сприяє знеціненню ними таких моральних категорій, як скромність, працелюбство та ін. Важливою особливістю підліткового віку є прагнення до ідеалу.

Велике значення у підлітковому віці має спілкування. Саме спілкування допомагає знайти місце в групі, великому чи малому колективі, ствердитися серед однолітків, завоювати якнайшвидше статус дорослої людини, домогтися незалежності. Ця установка у важковиховуваних підлітків часто реалізується негативним шляхом.

Різноманітні чинники, які впливають на появу важковиховуваних підлітків, можна розділити на дві великі групи: психобіологічні передумови і чинники соціального плану.

До першої групи відносяться умови, пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями розвитку дітей підліткового віку. Це в першу чергу кризові явища, які притаманні для психофізіологічного розвитку у підлітковому віці, що обумовлюють відому важковиховуваність. Значна частина дітей, які переживають критичні періоди свого розвитку, виявляють важковиховуваність.

На основі аналізу психологічної, медичної, педагогічної літератури про підлітковий вік до вікових психофізіологічних передумов важковиховуваності й асоціальної поведінки можна віднести такі явища в організмі, психіці і взаємостосунках підлітка:

1. Прискорення і нерівномірний розвиток організму підлітка у період статевого дозрівання.

2. Зміни в характері взаємовідносин з дорослими відображаються у підвищеній конфліктності підлітків, що у свою чергу пояснюється новоутвореннями підліткового віку: «почуття дорослості», звільнення від впливу дорослих.

Зміни в характері взаємовідносин з ровесниками як представниками своєї, так і протилежної статі, що обумовлено активним формуванням потреби спілкування з ровесниками.

Однією з передумов появи важковиховуваності є така психологічна особливість, як відставання у плані розумового розвитку, олігофренія, обумовлена, як відомо, органічними ускладненнями вродженого, спадкового характеру, та різні фізичні вади (дефект мовлення, зовнішня непривабливість, наслідки конституційно-соматичного плану), які можуть негативно проявляти

себе через систему міжособистісних взаємин підлітка в дитячому колективі.

Крім того, важковихованість підлітків значною мірою може обумовлюватися кризовим характером психофізіологічного розвитку перехідного віку дітей, коли відбуваються бурхливі зміни як в організмі і психіці, так і в стосунках підлітків з оточенням: дорослими, однолітками, представниками протилежної статі.

Психобіологічні рівні значно впливають на появу важковихованості, але діють вони не безпосередньо, а опосередковано через фактори соціального характеру.

Негативні явища, які існують у суспільстві, діють на (особистість через найближче оточення: сім'ю, колектив ровісників, коло друзів, засоби масової інформації, вулицю. Особливо сильно сприяють появі важковихованості чинники, пов'язані з негативним впливом неблагополучної сім'ї.

Саме сім'я повинна розглядатися як фактор, який визначає психофізичну повноцінність чи недостатність дитини, яка значною мірою може відобразитись на її навчанні і ми хованні. Неблагополучна сім'я може справляти безпосередній руйнівний вплив на формування особистості, перешкоджати її нормальному розвитку.

На думку вчених, існує кілька помилок сімейного виховання і неблагополучних сімей, де часто появляються важковиховані діти. Вони різні, але швидше нагадують аморальну сім'ю, в якій батьки ведуть розбещений спосіб життя, п'ють, мають безпосередній криміногенний вплив на дітей;

- конфліктна сім'я, де конфлікти між батьками глибоко травмують психіку дітей, роблять їх невіршоваженими, збудливими, грубими;

- асоціальна сім'я, особливістю якої є антигромадська спрямованість, що проявляється в наживі, егоїзмі, аполітизмі. Переконання батьків засвоюються дітьми і проявляються в їхній асоціальній поведінці або у відвертому лицемірстві;

- педагогічно неспроможна сім'я, в якій при відносно сприятливих особистих взаємовідносинах між подружжям не досить правильно налагоджуються їхні взаємовідносини з дітьми, виробляється помилковий педагогічний стиль у вигляді надмірної опіки, авторитаризації, потурання тощо.

У зв'язку з цим доцільно розглядати найбільш типові позиції важких підлітків у сім'ї:

1. Позиція «покинутої дитини». Найчастіше це відбувається в асоціальних сім'ях. Діти в таких сім'ях належать самим собі, їхня поведінка не контролюється. Такі підлітки легко потрапляють під вплив вуличних компаній, починають вживати алкоголь, токсичні і наркотичні речовини. До речі, саме у таких сім'ях у підлітків найчастіше формується занижена самооцінка, у багатьох із них відсутній моральний ідеал. На становлення особистості такого підлітка особливий вплив має вулична неформальна група.

2. Схожа на попередню позиція «відчуження підлітка», яке з'являється у тих сім'ях, де батьки захоплені лише власними проблемами, немає взаєморозуміння, духовної близькості з дітьми. У підлітків даної позиції самооцінка формується по-різному, залежно від того, чий вплив на них буде сильнішим: вплив педагога, однокласників, підлітків з вуличного угруповання.

3. «Суперечлива позиція» часто зустрічається в конфліктних сім'ях, де неузгоджені педагогічні вимоги окремих членів сім'ї, де наявні часті конфлікти між батьками. Оскільки підліткам доводиться пристосовуватися до різних вимог батьків, у них розвиваються такі якості, як брехливість і лицемірство. Це заважає підлітку виробляти правильну, стійку позицію, позбавляє його моральних еталонів. Самооцінка у таких підлітків часто суперечлива, нестійка, процес формування моральних ідеалів досить ускладнюється.

4. Позиція «пригніченості дитини» зустрічається в сім'ях, де поведінка підлітка занадто контролюється, де дітей фізично карають. Позиція батьків у таких сім'ях авторитарна. До підлітків ставляться завищені вимоги, а позитивні сторони не помічаються. Самооцінка таких підлітків часто буває заниженою або має конфліктний прояв. У

деяких підлітків даній позиції формується ідеал сильної особистості, здатної протиставити себе іншим.

5. Позиція «заголубленої дитини» зустрічається в сім'ях, де з дитини роблять «ідола». Матеріальний достаток у поєднанні з духовною убогістю, відсутність вимог до сина чи дочки часто сприяють формуванню таких якостей, як бездушність, споживацтво, цинізм. Завищені домагання призводять до конфліктів з оточенням і з самим собою, оскільки відсутні реальні можливості і здібності для досягнення поставленої мети.

У будь-якій із названих позицій підліток відчуває дефіцит глибокого, змістовного спілкування з батьками. Типовим недоліком шкільного виховання є відсутність статево-рольового виховання школярів. Акцентована увага педагогів (якими в основному є жінки) на вихованні акуратності, терпіння, слухняності, більш притаманних дівчаткам, викликають протест з боку хлопчиків і частково виключають їх з громадського життя школи. А з другого боку, відсутність статево-рольового виховання разом з емансипацією проявляється в чоловічому характері спілкування у дівчат-підлітків. Розвиток у них чоловічої мотивації і форм оведінки призводить до приниження жіночої ролі, що є характерним для важковиховуваних дівчаток. До помилок шкільного виховання можна віднести домінування словесних методів, недостатнє використання виховних можливостей дитячого колективу, відсутність тісних контактів з сім'єю і громадськістю, пасивність школярів в організації дозвілля в позанавчальний час, безініціативність у роботі з морально неблагополучними сім'ями.

Ще однією передумовою важковиховуваності є негативні джерела інформації. Дуже часто підлітки одержують інформацію, необхідну для самосвідомості, із найбільш легкодоступних джерел і засобів масової інформації, продукції відеоринку. В таких джерелах якраз досить точно і яскраво демонструється логіка становлення негативних типів особистості.

Виділяють декілька основних напрямків педагогічної діяльності щодо профілактики запобігання соціально-негативних форм девіантної поведінки дітей та підлітків.

Один з найбільш важливих напрямків у справі профілактики формування соціально-негативних форм девіантної поведінки дітей та підлітків є підвищення ролі сім'ї.

Перш за все необхідно вирішити проблему підготовки майбутніх батьків до сімейного життя та виховання власних дітей. У цілому підготовка молоді до сімейного життя та виховання власних дітей включає вивчення таких розділів:

- основи взаємовідносин у сім'ї;
- внутрішньо-сімейні конфлікти, причини їх виникнення, можливості попередження та шляхи подолання;
- основи ведення сімейного господарства, економіка сім'ї;
- основи сімейного виховання на різних етапах вікового розвитку дитини, підлітка.

По-друге, створення сприятливих моральних умов у сім'ї і у внутрішньо сімейних взаємовідносинах.

Умови в сім'ї – це те середовище, де перш за все формуються основи світогляду підростаючої людини. З раннього дитинства саме в сім'ї, в тих умовах, в яких вона живе, розвивається і виховується, дитина засвоює те, якими повинні бути стосунки між людьми, знайомиться з основами культури спілкування і поведінки, проведення вільного часу.

По-третє, попередження помилок у сімейному вихованні. До найбільш характерних з них можна віднести:

- антипедагогічна поведінка батьків як приклад для наслідування (характерний прояв поведінки батьків через так звані «хибні авторитети» описав А.С.Макаренко);
- втрата зв'язків між батьками та дітьми (це значно знижує можливості доцільного педагогічного впливу батьків на дітей, особливо в підлітковому віці, коли це найбільш важливо);

- типові помилки, які робляться батьками в процесі виховання: поблажливий тон; «наша дитина завжди права»;
- демонстративність – активне ствердження достоїнств своєї дитини у її присутності; педантична підозрілість;
- жорстоко-авторитарний стиль; байдужість; виховання по типу «кумир сім'ї»; непослідовність тощо.

По-четверте, формування у дитини твердих моральних орієнтирів, моральної позиції. Мова йде про формування головного стрижня, який визначає подальшу позицію людини у оцінюванні себе, оточуючих людей, подій, які відбуваються, власних дій та вчинків, а також активність і спрямованість зусиль у роботі над собою.

По-п'яте, виховання з раннього дитинства вольових якостей і почуття власної гідності, що дозволить сформувати у людини морально-вольові якості. Вольові якості – це тон інструментарій, який дозволить людині самореалізувати, відстояти власну позицію, зберегти власне «Я».

По-шосте, неприпустимість насилля над дитиною, яке пригнічує волю, або, навпаки, формує культ сили, що стимулює виховання агресивності до слабких, немічних.

Спеціалісти-психологи рекомендують вихователям у процесі застосування примусу у вихованні враховувати наступне:

- не застосовувати фізичні покарання до дітей молодше 3-х років, так як це впливає на прояв їх активності;
- утримуватися від покарання дітей і особливо підлітків у присутності однолітків. Прилюдне приниження пригнічує волю, травмує психіку;
- карати із застосуванням сили за будь-яку провину дівчат старше 10 років і хлопчиків старше 14 років;
- не карати дитину холоднокровно, безжално.

Слід пам'ятати, що на виховання дитини негативно впливає також, постійна погроза батьків покаранням, вважаючи, що цього достатньо. Дитина у такому випадку звикає до погроз і не реагує на

них. Застосовуючи покарання, важливо ні в якому разі не допускати приниження гідності дитини.

По-сьоме, недопущення залучення дітей та підлітків до вживання алкогольних напоїв, паління, гри у азартні ігри. В процесі виховання з раннього дитинства поступово та переконливо дитині пояснюють спочатку у сім'ї, а потім у школі згубність алкоголю і наркотичних засобів. Але найбільш дієвим засобом виховання є власний приклад батьків, старших братів та сестер, старших товаришів.

По-восьме, стимулювання дитини до самовиховання і навчання її методиці роботи над собою. Важливу виховну роль у попередженні і подоланні девіантної поведінки дітей та підлітків відіграють освітні заклади. Вчитель, вихователь освітнього закладу має можливість впливати на вихованця не тільки безпосередньо, але й опосередковано: через навчальний предмет, який викладається, колектив класу, товаришів, мікрогрупу. Шляхами підвищення виховної ролі освітнього закладу є:

- підвищення якості підготовки викладацького складу, формування у нього високої педагогічної культури;
- створення найбільш сприятливої обстановки в умовах освітнього закладу для педагогічної діяльності;
- стимулювання викладацького складу до самовдосконалення, підвищення своєї педагогічної майстерності та педагогічної культури;
- ефективна діяльність при освітніх закладах соціальної служби, яка сприяла б індивідуалізації роботи з дітьми та підлітками девіантної поведінки, надавала допомогу вчителям та батькам у роботі з ними;
- розвиток системи позанавчальної виховної роботи з дітьми та підлітками в умовах освітнього закладу.
- необхідно також налагоджувати доцільну взаємодію сім'ї та школи; сім'ї, школи і адміністративних органів за місцем проживання з метою попередження і подолання девіантної поведінки дітей та підлітків. З цією метою практикується:

- організація методичних семінарів при школах для батьків (батьківський лекторій, батьківський семінар);
- підвищення ролі батьківських комітетів у житті школи, дошкільного закладу, посилення зв'язків батьків та вчителів;
- створення піклувальних батьківських організацій при освітньому закладі;
- залучення до активної участі батьків у заходах класу, школи;
- відвідування вчителями дітей вдома (прояв зацікавленого турбування тим, як живуть учні);
- допомога і підтримка батьків у виховній роботі з боку вчителя, соціального педагога школи.

Значний вплив на розвиток, виховання дитини виявляють ті люди, які безпосередньо взаємодіють з нею. У зв'язку з ним найбільш ефективним є управління доцільним впливом на коло спілкування та взаємодії дитини у процесі її розвитку і виховання. Нажаль, не кожне оточення у виховному плані має позитивний характер. Це свідчить про те, що від батьків, соціальних педагогів, вихователів вимагається володіння мистецтвом керувати виховними впливами на дитину і підлітка через тих людей, що їх оточують. ті групи і колективи, в які вони включені.

Важлива роль відводиться також розвитку позашкільної системи консультування та допомоги сім'ям і дітям у подоланні девіантної поведінки. В наш час створюються як державні, так і недержавні центри по роботі з сім'єю. У таких центрах працюють кваліфіковані спеціалісти, які готові провести діагностику і надати рекомендації для роботи з дітьми у домашніх умовах, або рекомендувати спеціалізовані центри по роботі з дітьми девіантної поведінки. їх цікавлять переважно питання дезадаптації дітей у школі, в середовищі спілкування, особистісні проблеми дітей і підлітків, взаємовідносини з ними, порушення взаєморозуміння, конфліктність та ін. Нажаль не всі центри мають можливість створити відділення денного перебування, що вирішило б багато проблем у спільній роботі з батьками та дітьми.

Аналіз причин девіантної поведінки дітей і підлітків та можливості її профілактики і попередження вказує на те, що необхідно створення розгалуженої системи центрів, які змогли б предметно займатися диференційованими групами молоді.

Наразі в Україні здійснюється розвиток мережі центрів щодо подолання соціально-педагогічних проблем дітей, підлітків, юнацтва; педагогічної корекції, педагогічної реабілітації; медико-соціально-педагогічних щодо подолання дитячого та юнацького алкоголізму, наркоманії; а також реабілітації жертв насилля; соціальної віктимології. Для перевиховання і виправлення використовують різні можливості у роботі з дітьми та підлітками, в тому числі трудо-терапія, освітній процес, виховний вплив колективу, індивідуальна робота та ін. Спеціалізовані заклади для неповнолітніх, які потребують соціальної реабілітації, покликані надавати допомогу тій категорії дітей та підлітків, які раніше не користувались увагою влади.

Завданнями закладів для дезадаптованих дітей та підлітків є:

- профілактика бездоглядності, бродяжництва, дезадаптації;
- психолого-медична допомога дітям, які потрапили через батьків або у зв'язку з екстремальною ситуацією (в тому числі у зв'язку з фізичним або психічним насиллям та з небезпечними для життя і здоров'я умовами проживання) у безвихідний стан;
- формування у дітей та підлітків позитивного досвіду соціальної поведінки, навичок спілкування та взаємодії з оточуючими;
- виконання піклувальних функцій по відношенню до тих, хто залишився без батьківської уваги, засобів існування;
- психологічна та педагогічна підтримка, яка сприяє ліквідації кризових станів особистості;
- сприяння поверненню у сім'ю;
- забезпечення можливостями отримання освіти;
- турбота про подальший благоустрій, місце проживання.

Іншими словами, основна мета діяльності подібних закладів - соціальний захист і підтримка дітей, які цього потребують, їх реабілітація та допомога у життєвому визначенні. Створення спеціалізованого закладу для дітей та підлітків здійснює реальну

можливість надання їм екстренної допомоги. Спеціалісти подібних закладів виділяють три основних заклади у роботі з дітьми:

- діагностична робота;
- реабілітація, програма якої базується на даних, які отримані після всебічної діагностики;
- постреабілітаційний захист дитини.

Перш за все в системі соціально-реабілітаційних служб для неповнолітніх створюються соціальні притулки для дітей та підлітків. Склад неповнолітніх у соціальних притулках досить складний у соціальному та педагогічному плані і відрізняється від вихованців дитячих будинків або шкіл-інтернатів, оскільки:

- переважна більшість дітей вже прилучилися до паління, систематичного вживання алкоголю;
- переважна більшість знаходиться у кризовому або граничному з ним стані внаслідок соціально-психологічної депривації у сім'ї, фізичного або сексуального насилля, шкільної дезадаптації;
- майже у всіх дітей виявляють різноманітні хронічні захворювання;
- багато дітей ніде і ніколи не навчалися, у них не сформовані (або втрачені) елементарні соціальні та побутові навички, не сформований (або втрачений) досвід життя у сім'ї;
- у багатьох дітей спостерігається затримка психічного розвитку.

В спеціалізовані заклади для неповнолітніх, які потребують соціальної реабілітації, приймаються неповнолітні на підставах:

- особистого звернення;
- направлення органів, які здійснюють соціальний захист населення;
- постанови комісії у справах дітей;
- заяви батьків, клопотання органів освіти, охорони здоров'я, опіки та піклування, органів внутрішніх справ;
- постанови або визначення суду, прокурора або слідчих органів, якщо батьки або особи, що їх замінюють, засуджені або

знаходяться під вартою. Індивідуальна програма реабілітації дитини створюється на основі вивчення особистості і аналізу всієї доступної інформації, яка обумовлює не тільки проведення загальних оздоровчих заходів, але й лікування хронічних захворювань, які має дитина на момент направлення в притулок.

Велике значення в реабілітації підлітка мають психологічна діагностика та корекція. Працівникам притулків доводиться мати справу з двома головними психологічними проблемами: відставання дитини в психічному розвитку та подолання наслідків її психічної депривації. Реабілітація проводиться індивідуально для кожної дитини. Спеціалісти використовують два способи психологічної реабілітації: групову та індивідуальну. Найголовніший шлях реабілітації дітей, які мають сто відсоткову шкільну дезадаптацію - організація в умовах притулку систематичного виховного та навчального процесу, усунення педагогічної занедбаності, яка має місце, корекція порушення поведінки.

У процесі реабілітації підлітків значні труднощі виникають у зв'язку з їх небажанням навчатися. Одним з труднощів при реабілітації підлітка - його небажання навчатися. Багато підлітків ніколи не вчилися в школі або мають перерву в навчанні терміном від одного року до п'яти років, вони недостатньо володіють навичками розумової діяльності. Саме тому процес навчання в соціальних притулках повинен бути організований суто на індивідуальній основі. Підлітки повинні пройти етап, який передує поверненню до школи. Сьогодні в притулках декілька варіантів навчання: загальноосвітня денна і вечірня школи, ПТУ, класи вирівнювання та, так звана, домашня школа, яка є найбільш оптимальною для більшості вихованців притулку.

Але навіть найкращий притулок - це лише тимчасове місце перебування підлітка, тому одне з головних завдань соціальної допомоги підлітку - влаштування його подальшої долі. Ідеальним варіантом є повернення дитини до рідної сім'ї, але це можливо лише при відповідній роботі з батьками та дітьми.

Якщо повернення дитини в сім'ю неможливо, використовують інші шляхи. До недавнього часу законодавством передбачались тільки такі форми життєвлаштування дітей, як усиновлення, опіка (піклування) або державні сирітські заклади, куди в більшості випадків направляються діти.

Але є і інших способів соціальної допомоги дезадаптованим підліткам, який практикується багатьма закладами – створення дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей. Найкращим варіантом на першому етапі реабілітації дитини, на нашу думку, є фостерні сім'ї. Спеціалісти вважають, що в ідеальному варіанті кожний вихованець притулку повинен пройти через домашню групу, оскільки це один із реальних і ефективних шляхів його реабілітації, при якому відновлюються втрачені ним соціальні, моральні та духовні зв'язки з оточуючим світом. Перебуваючи в сім'ї, дитина залишається під опікою держави до тих пір, поки сім'я оформлює піклування або усиновлення, але навіть, якщо усиновлення не відбувається, життя в здоровому сімейному оточенні в домашній групі постає для дитини важливою умовою соціальної реабілітації.

Прикладом ще одного закладу в системі соціально-реабілітаційних служб для неповнолітніх є соціально-реабілітаційний центр, головними напрямками діяльності якого є:

- профілактика бездоглядності неповнолітніх, допомога в ліквідації складної ситуації в сім'ї дитини;
- забезпечення неповнолітніх тимчасовим проживанням на повному державному забезпеченні і здійснення спільно органами опіки і піклування оптимальних форм життєвлаштування;
- забезпечення доступної і своєчасної кваліфікованої соціальної, правової, психолого-медико-педагогічної допомоги дітям, які мають різні форми дезадаптації, на основі індивідуальних програм соціальної реабілітації, які включають у себе професійно-трудова, навчально-пізнавальний, соціокультурний, фізкультурно-оздоровчий компоненти.

Центри педагогічної корекції. Вони працюють з дітьми раннього віку. Рання педагогічна корекція дитини сприяє її найбільш повному розвитку, а в подальшому її нормальній адаптації у суспільстві, попередженню розвитку, який відхиляється від норми. Для ефективної роботи такого центру необхідно:

- власне наявність центру, що працює за відповідними напрямками в залежності від проблем дітей;
- спеціально підготовлені спеціалісти широкого профілю: медичного, психологічного і педагогічного напрямків;
- технічне оснащення діагностичного центру і педагогічних кабінетів;
- широка інформація вчителів, соціальних служб, сімей, педіатрів про центри педагогічної корекції та їх можливості;
- взаємозв'язок центрів педагогічної корекції зі спеціальними дитячими садками і школами щодо взаємодії та сприянню своєчасній адаптації дітей, що проходять або пройшли педагогічну корекцію.

Центри педагогічної реабілітації. Вони можуть бути орієнтовані для роботи з різними категоріями людей, які потребують педагогічної реабілітації - відновлення втраченого досвіду спілкування, поведінки, професійної діяльності. Предметом особливої уваги є реабілітація дезадаптованих дітей та підлітків внаслідок труднощів у навчанні, проблем, які виникають у взаємовідносинах з однолітками. Особливої уваги потребують педагогічні проблеми у роботі з жертвами насилля. Число постраждалих людей збільшується, і тому зростає необхідність розвитку спеціальної реабілітаційної роботи з такою категорією дітей. Це, в свою чергу, потребує спеціальних теоретичних розробок і практичного досвіду роботи з різними категоріями жертв насилля. Посилюється алкоголізація і наркотизація молоді. Даний факт також потребує відкриття спеціальних центрів медико-соціально-педагогічного характеру. У подібних центрах потрібні комплексні зусилля лікарів, психологів та соціальних педагогів. Корисним у

роботі з наркоманами може виявитись відповідний зарубіжний досвід.

Сучасна практика свідчить про необхідність створення спеціальних реабілітаційних центрів для адаптації осіб, які звільнилися після завершення терміну перебування у спеціальних освітніх закладах, у пенітенціарних закладах. В умовах адаптації у спеціальному реабілітаційному центрі спеціалісти змогли б забезпечити кваліфіковану допомогу такому підлітку у цей виключно складний критичний період, допомогли б відновити впевненість у собі, знайти сферу самореалізації і таким чином отримати можливість нормальної життєдіяльності за місцем проживання або у іншому місці.

Використання позитивних можливостей засобів масової інформації та захист дітей і підлітків від їх негативного впливу.

Відома велика роль засобів масової інформації (ЗМІ) у формуванні світогляду дітей та підлітків. Сучасні ЗМІ несуть виключно різноманітну, багатопланову інформацію без врахування особливостей аудиторії.

Дослідження вітчизняних та зарубіжних спеціалістів свідчать про згубний вплив на молодь інформаційної та відео продукції, яка пропагує насилля, вільний секс, ідеї легкого бізнесу. Це поступово формує образ дій у людей, які не мають твердих моральних основ.

Слід, однак, відмітити, що щоденно по телебаченню пропонується і багато корисної інформації для розвитку дітей і підлітків, безумовно, є цікаві, повчальні відеозаписи. В цих умовах різко зростає роль батьків у керівництві процесом спілкування дитини з телебаченням. Не можна обминути увагою і різнопланову друковану продукцію, яка також може активно використовуватись як у вихованні, так і сприяти викривленню духовних поглядів і інтересів дітей та підлітків. Даний факт диктує необхідність підвищення ролі сім'ї і школи у спрямованому використанні друкованої продукції щодо різностороннього виховання підростаючого покоління та захисту його від низькопробної, аморальної, не відповідної віку і рівню духовного розвитку.

Залучення дітей та підлітків до участі у позитивних громадських центрах, організаціях (спортивних, культурно-дозвіллевих, туристичних, театральних тощо).

Вони залучають молодь у позашкільний час і своєю діяльністю активно сприяють розвитку у них здорових інтересів. Діяльність їх охоплює різні категорії молоді, у тому числі і відхиленої поведінки. Важливо підкреслити роль і значення діяльності в цьому напрямку громадських організацій. У більшості випадків такі організації створюються молодими людьми, які найкраще можуть організувати просоціальну діяльність дітей та молоді.

Активізація самовиховання, діяльності щодо виправлення та подолання негативних якостей і звичок, допомога молодій людині у роботі над собою.

Слід підкреслити, що активізація самовиховання молоді - справа не тільки сім'ї, але й виховних закладів, соціальних педагогів спеціалізованих центрів по педагогічній корекції, педагогічній реабілітації, перевихованню і виправленню. Включення об'єкта соціальної педагогіки у цілеспрямовану роботу над собою характеризує дієвість педагогічного середовища, у якому він знаходиться, педагогічну діяльність вихователя, який з ним працює. У цьому випадку об'єкт соціального виховання стає суб'єктом самовдосконалення. Особливо важливим виступає здатність людини керувати собою в критичних ситуаціях у плані взаємодії з іншими людьми. Таким чином кожне з наведених напрямків має свій потенціал у розв'язанні проблеми попередження та подолання соціально-негативної поведінки молоді. Успіх у цій справі багато в чому залежить від того, в якій мірі всі визначені напрямки знайдуть можливості реалізації на практиці. Необхідно створення системи, що охоплює сім'ю, навчально-виховні заклади, адміністративні органи, державні і недержавні центри, орієнтовані на турботу про дітей, на їх виховання, попередження та подолання відхиленої поведінки.

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ФАХІВЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ У РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТАХ

3.1. Робота соціального педагога в загальноосвітній школі

Соціальні педагоги та практичні психологи навчальних закладів є головною ланкою в структурі психологічної служби освіти в Україні, їхня діяльність регламентується Положенням про психологічну службу та іншими нормативно-правовими документами психологічної служби системи освіти.

Донедавна в загальноосвітніх навчальних закладах функції соціального педагога певною мірою виконували класні керівники, вихователі груп продовженого дня, організатори дитячих колективів, тренери та керівники гуртків, заступники директорів з навчально-виховної та виховної роботи.

Листом Міністерства освіти і науки України від 15.06.2004 р. № 1/9 - 324 *«Про внесення змін і доповнень до нормативів чисельності практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів»* визначено, що з 2004-2005 навчального року в штатні розписи закладів освіти вводяться ставки практичних психологів і соціальних педагогів із розрахунку 1 ставка на 700 учнів міської школи.

Якщо практичні психологи за п'ятнадцять років існування служби вже накопичили певний досвід, то соціальні педагоги відчувають нагальну потребу в окресленні своїх функцій та змісту роботи, у навчально-методичному забезпеченні своєї діяльності в закладі освіти, тому предметом нашої уваги є особливості роботи соціального педагога в загальноосвітній школі.

Соціальний педагог – це фахівець із виховної роботи з дітьми, підлітками, молоддю, дорослими, який покликаний створювати сприятливі соціальні, навчально-виховні умови для розвитку й соціалізації особистості; це спеціаліст, який зайнятий у сфері соціально-педагогічної роботи або освітньо-виховної діяльності; він організовує взаємодію освітніх та позашкільних закладів та установ,

сім'ї, громадськості з метою створення в соціальному середовищі умов для соціальної адаптації та благополуччя в мікросоціумі дітей та молоді, їх всебічного розвитку

Мета соціально-педагогічної роботи в навчальному закладі – сприяння успішному вирішенню учнями власних проблем. Засоби досягнення цієї мети – вивільнення і розвиток ресурсів учня і його соціального оточення, забезпечення необхідних соціальних змін, навчання, виховання та самовиховання особистості.

Від традиційних сфер діяльності, які пов'язані з аналізом та вирішенням проблем людей (психологія, соціологія, педагогіка тощо), соціально-педагогічна робота відрізняється перш за все своїм інтегральним характером. Соціальний педагог сприймає учня як цілісного індивіда, поєднуючи різні сторони його особистості, в той час як суміжні спеціалісти підходять до вирішення проблем однобоко, однак цілісне бачення учня дозволяє вчасно прийти йому на допомогу.

Важливою особливістю соціально-педагогічної роботи в загальноосвітній школі, на відміну від суміжних сфер діяльності, є її *посередницький характер*, до того ж цей елемент виступає не як периферійний, а як центральний.

Соціальний педагог виступає посередником між учнем і соціумом. За умови більш детального аналізу посередництва можна виділити декілька напрямів його здійснення:

- між учнем і різноманітними структурами й установами;
- між учнем та вчителями і вихователями;
- між дитиною та батьками;
- між учнем та іншими спеціалістами, які залучаються до вирішення виховних та навчальних проблем учня (тренери, керівники гуртків тощо);
- між учнем та різними групами ровесників, молодіжними групами тощо.

Ефективне здійснення соціальним педагогом посередницької функції можливе в разі дотримання таких умов:

- розуміння соціальним педагогом проблем учня, його здатності перейматися змістом проблеми дитини;
- адекватного представлення (презентації) і вираження (репрезентації) проблем учня;
- наявності знань про існування соціальних ресурсів різних закладів та установ, що займаються проблемами дітей та молоді;
- наявності знань про інструментальні можливості суміжних професій, представники яких залучаються до вирішення проблем учня;
- уміння забезпечувати порозуміння різних спеціалістів та їх ефективне співробітництво;
- довіри до соціального педагога учня і тих людей, з якими у нього виникли проблеми (що досягається завдяки професіоналізму і бездоганній роботі соціального педагога).

Основними функціями соціального педагога у навчальних закладах є:

- діагностична – вивчення та оцінювання особливостей діяльності особистості, мікроколективу (класу чи референтної групи), шкільного колективу загалом, неформальних молодіжних об'єднань; спрямованості впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивних сил у мікрорайоні та джерел негативного впливу на дітей та підлітків;
- прогностична – прогнозування на основі спостережень та досліджень посилення негативних чи позитивних чинників соціальної ситуації, що впливає на розвиток особистості чи групи; прогнозування і програмування процесів соціального розвитку мікрорайону і конкретного мікро-соціуму, діяльності тих інститутів, які беруть участь у соціальному формуванні особистості;
- консультативна – надання порад, рекомендацій учням, батькам, вчителям та іншим особам, які звертаються до соціального педагога;

- захисна – забезпечення дотримання норм охорони та захисту прав дітей і підлітків, представлення їхніх інтересів у різноманітних інстанціях (службі у справах неповнолітніх, міліції, суді тощо);
- організаторська – забезпечення змістовного дозвілля дітей та підлітків у школі та соціальному середовищі, залучення сім'ї та представників громадськості до соціально-педагогічного процесу в навчальному закладі;
- попереджувально-профілактична та соціально-терапевтична – передбачення і приведення до дії механізмів запобігання й подолання негативних впливів у соціально-правовому, юридичному та психологічному плані; організація соціотерапевтичної допомоги, забезпечення захисту прав учня у суспільстві, допомога підліткам і молоді у період соціального і професійного визначення.

Специфіка функцій соціального педагога потребує безперервного самовдосконалення, широкої поінформованості, обізнаності, ерудиції, глибоких спеціальних знань. Він *мусить бути цікавим для оточення*. Соціальний педагог сприяє педагогізації середовища, активізує соціально-культурні та соціально-педагогічні функції суспільства, сім'ї, кожної конкретної особистості.

На відміну від звичайного педагога у навчальному закладі, в роботі соціального педагога першорядну роль відіграє не навчальна, а, передусім, *виховна функція*, функція соціальної допомоги і захисту. Соціальні педагоги покликані сприяти саморозвитку особистості.

На основі цих функцій виокремлюють такі основні напрями професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах:

- вивчення соціально-психологічних особливостей особистості та соціально-педагогічного впливу мікросередовища на вихованців шляхом спостереження, бесід, опитування експертів, інтерв'ювання, тестування, аналізу документів; організація соціально-педагогічної взаємодії з особистістю, яка потребує допомоги, що забезпечується підтримкою дітей із проблемних сімей, спонуканням особистості до

самоорганізації та самостійності, сприянням особистості у вирішенні її проблем; співпраця з сім'єю, школою та громадою;

- соціально-психологічна допомога та підтримка особистості у кризових ситуаціях здійснюється шляхом з'ясування проблеми, обговорення шляхів її вирішення, розробки плану дій, допомоги в організації виходу з проблеми, координації зусиль найближчого оточення особистості, створення груп підтримки тощо;

- корекція стосунків, способів соціальної дії, посередництво у творчому розвитку особи і групи можуть бути реалізовані при моделюванні ситуацій, які сприятимуть оволодінню підлітками новим досвідом, допомозі у розблокуванні позитивних емоцій, створенні ситуації успіху, зміні уявлень вихованця про своє «Я», підтримці ініціатив окремого учня чи групи, створенні умов для творчості.

Відповідно до напрямків діяльності соціального педагога *розрізняють такі основні види професійної діяльності:*

- правоохоронна (пропедевтика правопорушень, соціальна підтримка різних категорій населення, соціально-реабілітаційна діяльність);
- психологічна (консультативно-посередницька, охорона здоров'я і пропаганда здорового способу життя, медико-реабілітаційна допомога);
- культурно-дозвільна (організація діяльності дітей, молоді, сімейно-сусідських осередків, культурно-освітня робота за місцем проживання, організація фізкультурно-оздоровчого та культурного відпочинку, соціальна анімація).

Таким чином, соціальний педагог у навчальному закладі має доволі широкий діапазон обов'язків. Учня та їхнім батькам він надає такі види соціальних послуг:

- допомагає в адаптації дітей при вступі до школи, в переході з одного ступеня навчального закладу до іншої та при випуску з навчального закладу;
- попереджує конфлікти, які можуть виникнути в учнівському колективі; допомагає у вирішенні конфліктних ситуацій на

- ранній стадії та запобігає розвитку більш складніших проблем; допомагає учням у формуванні навичок вирішення та подолання кризових станів; відпрацьовує соціальні навички;
- виступає посередником між навчальним закладом та сім'єю: допомагає батькам і вчителям зрозуміти інтереси і потреби дітей в отриманні освіти і віднайти способи їх задоволення в навчальному закладі; допомагає визначати індивідуальні навчальні програми для дітей, які цього потребують (наприклад, навчання вдома);
 - виступає посередником між батьками і вчительським колективом, спонукає батьків до активної участі в житті навчального закладу, доводить до відома адміністрації та педколективу необхідну інформацію про становище в сім'ях учнів, які потребують соціально-педагогічної підтримки;
 - слідкує за відвідуванням учнями навчального закладу, допомагає їм у подоланні причин, що призводять до пропусків занять;
 - попереджує і понижує негативний вплив факторів ризику на дітей;
 - разом із педколективом навчального закладу соціальний педагог бере участь у педрадах, батьківських зборах та інших нарадах, що стосуються соціально-педагогічного життя навчального закладу;
 - проводить консультації з вчителями та іншими працівниками навчального закладу з різних соціально-педагогічних проблем з метою сприяння покращенню умов життя та навчання учнів;
 - організовує співпрацю з учителями та іншими спеціалістами школи (психолог, дефектолог, лікар) при розробці індивідуальної стратегії і тактики допомоги дезадаптованим учням;
 - надає допомогу в оцінці та аналізі дисциплінарних порушень учнів тощо.

До посадових обов'язків соціального педагога входять також турбота про дітей, які за певних причин не відвідують школу; надання допомоги та підтримки батькам при переведенні дитини в інший навчальний заклад; захист прав дітей, які є представниками

національних меншин; виявлення дітей, які незаконно зайняті на роботі в навчальний час і вирішення питання їхньої освіти; сприяння дітям та батькам в отриманні гарантованих їм пільг; організація різноманітних благодійних акцій тощо.

Сьогоднішні учні стикаються з багатьма соціальними, економічними, особистісними проблемами, які часто негативно впливають на процес їхнього соціального і громадянського становлення. Колектив навчального закладу повинен комплексно вирішувати проблеми учня. Роль соціального педагога у цій справі досить вагома.

Напрямки роботи та обов'язки соціального педагога

Провідним у діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи є **діагностичний напрям роботи**. *Соціальний педагог діагностує розвиток особистості дитини, підлітка, молодої людини як клієнта в соціальному середовищі, особливості впливу цього середовища на їх соціалізацію, їхні позитивні можливості, негативні впливи, а потім проектує діяльність усіх суб'єктів соціального виховання.*

Соціальний педагог *користується різноманітними видами діагностики*, пристосовуючи їх до власної мети, і повинен володіти методами соціологічного, педагогічного, психологічного і частково медичного дослідження. Метою психодіагностики є встановлення психологічного діагнозу як висновку про актуальний стан психічних особливостей особистості та прогнозування їх подальшого розвитку.

Метою соціальної діагностики є встановлення соціального діагнозу, тобто науково обґрунтованого висновку про стан соціального здоров'я досліджуваного.

Педагогічна діагностика - це вивчення особистості дитини, підлітка, молодої людини та дитячого, молодіжного колективів з метою забезпечення індивідуального і диференційованого підходу в процесі навчання і виховання для більш ефективної реалізації його основних функцій.

Соціальний педагог повинен пам'ятати про те, що вивчення особистості повинно бути спрямоване не стільки на викриття

недоліків, скільки на пошук резервів особистості, її нерозкритих можливостей і потенціалів.

Соціально-педагогічна діагностика за змістом і кінцевою метою є педагогічною, а за методикою проведення має багато спільного з психологічними і соціальними дослідженнями.

Процес соціально-педагогічної діагностики має таку структуру.

1. Констатація певного неблагополуччя в діяльності і поведінці учня.
2. Усвідомлення можливих причин неблагополуччя, аналіз особливостей випадку.
3. Висунення робочої гіпотези шляхом аналізу сукупності виявлених даних.
4. Збір додаткової інформації, необхідної для перевірки гіпотези.
5. Перевірка робочої гіпотези шляхом аналізу сукупності даних.
6. Повторення процедури, якщо гіпотеза не підтвердилася.

Одним із напрямків роботи соціального педагога загальноосвітньої школи є корекційно-розвиваюча робота. Корекція – здійснення психолого-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку, поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи. Важливим є залучення учнів до корекційно-розвиваючих програм, різноманітної творчої діяльності - образотворчої, ігрової, трудової. Дуже важливо, щоб корекція мала випереджуючий характер. Вона повинна мати за мету не вдосконалення того, що вже є, а активне формування того, що має бути досягнуте в майбутній перспективі відповідно до законів та вимог вікового розвитку та становлення індивідуальності. Цінність такого підходу в тому, що він дає можливість учневі відчутти себе перспективним у діяльності, що для нього є найбільш важливою .

У рамках діяльності психологічної служби загальноосвітньої школи до обов'язків соціального педагога належить і здійснення консультативної діяльності. Консультування – професійна допомога клієнту (учням, учителям, адміністрації, батькам, іншим особам, які займаються вихованням дитини) у пошуку розв'язання проблемної

ситуації. Консультативна робота - це надання порад, рекомендацій учням, батькам, вчителям та іншим особам, які звертаються до соціального педагога.

Консультації можуть бути індивідуальними та груповими; разовими, короткочасними (2-4 рази), тривалими; просвітницько-рекомендаційними, діагностичними, психологічними, педагогічними, правовими тощо.

Соціальний педагог школи виконує й організаторську роботу – забезпечує змістовне дозвілля дітей та підлітків у школі та соціальному середовищі, залучає сім'ї та представників громадськості до соціально-педагогічного процесу.

Важливим напрямом роботи соціального педагога у психологічній службі загальноосвітньої школи є соціально-профілактична (превентивна) діяльність.

Соціально-педагогічна профілактика — це система заходів соціального виховання, спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку дітей і підлітків, які сприяють прояву різних видів їхньої активності (бесіди, тренінги, марафони, дебати, рольові ігри тощо). Соціально-педагогічна профілактика спрямована на зміну різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів і умов соціального виховання або перебудову їх взаємодії.

У процесі соціальної профілактики соціальний педагог може спрямовувати свою діяльність на виховний мікросоціум учня (педагоги, батьки, група ровесників), змінюючи характер їхнього ставлення до дитини і впливу на неї. Він також може впливати на її уявлення про оточуючих і на взаємини між ними, а також на переживання, що супроводжують їх, та змінювати ці переживання. З метою профілактики відхилень поведінки соціальний педагог заводить картотеку «важких» підлітків, у якій відображені їхні особливості, що вимагають індивідуальної роботи.

Надзвичайно важливе значення має робота соціального педагога у здійсненні профілактики негативних явищ в учнівському середовищі - правопорушень, наркоманії, алкоголізму, вилучення учнівської молоді з незаконних форм праці, пропаганді здорового

способу життя, навчання толерантності, навичкам безпечної поведінки та ін.

Важливим напрямом діяльності соціального педагога є соціально-педагогічне забезпечення профільного навчання, професійної орієнтації. Соціальний педагог може проводити профорієнтаційні бесіди і консультування учнів і батьків, супроводжувати дітей, які вже вибрали певний профіль навчання, проводити бесіди й оглядові екскурсії з питань профорієнтації з урахуванням ситуації на місцевому ринку праці.

До виключної компетентності соціального педагога належить складання і ведення соціального паспорту школи, класу, учнівських колективів, індивідуальних карток дітей та сімей, що потребують особливої психолого-педагогічної уваги. До цієї категорії належать: діти, схильні до правопорушень, які перебувають на обліку служби у справах неповнолітніх, кримінально-виконавчої інспекції тощо, діти з неповних і неблагополучних сімей, діти-сироти або діти і сім'ї, які потребують особливої уваги за висновками психолога або класного керівника.

Таким чином, основним змістом діяльності соціального педагога закладу освіти є забезпечення процесу соціалізації учнів у навчально-виховній діяльності, захист їхнього психічного, фізичного, соціального і духовного здоров'я, сприяння педагогічно доцільному і безконфліктному входженню молодої людини у світ дорослих, підготовка до самостійного життя в суспільстві, попередження і педагогічна корекція вад та відхилень у соціальному розвитку особистості.

Місце та роль соціального педагога в соціально-педагогічному просторі школи визначаються його місцією бути гарантом прав та інтересів дітей, їхнього розвитку згідно з власною внутрішньоінтенційною спрямованістю, комфортних умов для життєдіяльності.

Рамки його діяльності виходять за межі освітнього закладу, включаючи в себе соціум різних рівнів: сім'ю, вулицю, мікрорайон, державні заклади та установи.

Завдання соціального педагога – допомога загальноосвітньому закладу в а) формуванні в учнів комплексу знань, навичок та вмінь, необхідних для: самопізнання, доцільного розвитку власної інтенційної спрямованості, засвоєння норм соціальної поведінки, гармонізації внутрішньоособистісних та загальносупільних інтересів, уміння вибудовувати загальноприйнятливий стиль своїх стосунків із навколишніми; б) соціально-педагогічній корекції поведінки вихованців, доцільній вибірковості їхніх соціальних зв'язків; в) соціально-педагогічній профілактиці девіантної поведінки підлітків; г) координації взаємодії різноманітних соціальних інститутів у ході розв'язання найгостріших соціальних проблем; г) можливій реабілітації несприятливого соціалізуючого середовища.

Спираючись на індивідуальну концепцію соціально-педагогічної діяльності навчального закладу, результати вивчення сприятливих і несприятливих можливостей для соціально-педагогічної діяльності в мікрорайоні школи, узагальнені дані соціальної паспортизації класів, накреслити головні орієнтири соціально-педагогічної діяльності упродовж року.

В орієнтованих напрямках діяльності визначити конкретні соціально-педагогічні заходи, терміни їхнього проведення, основних організаторів та відповідальних, систему контролю і корекції.

Річна циклограма діяльності соціального педагога може мати приблизно таке спрямування:

Серпень: формування цілей і завдань соціально-педагогічної діяльності; дослідження соціуму: виявлення фактів позитивного і негативного впливу на соціалізацію учнів; планування складу допоміжних соціально-педагогічних сил.

Вересень: організація діяльності творчої групи з метою розробки індивідуальної соціально-педагогічної концепції загальноосвітнього закладу; вивчення соціально-культурних умов сімей, у яких проживають учні; проведення інструктивних нарад з класоводами, вихователями, класними керівниками стосовно узагальнення зібраних даних та оформлення соціальних паспортів класів; формування проблемного поля на основі даних соціальної паспортизації класів;

планування соціально-педагогічної діяльності в межах проблемного поля; здійснення соціально-педагогічної підтримки учнів, які вперше прибули для навчання в нових для них класних колективах; надання допомоги в адаптації до нових умов навчання учням п'ятих класів; первинне налагодження зв'язків з батьками та громадськістю мікрорайону школи.

Жовтень: організація діагностування культурного рівня мікрорайону школи з виділенням соціального, економічного, політичного, демографічного, етнічного та релігійного аспектів. Організація соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на подолання несприятливого соціалізуючого впливу певних сторін життя мікрорайону; участь в організації та проведенні спільного засідання батьківського комітету навчального закладу, дирекції, вихователів, класоводів та класних керівників (кураторів у гімназіях) з метою надання матеріальної допомоги учням, які проживають у малозабезпечених сім'ях, сиротам і напівсиротам; попередня підготовка матеріалів засідання на основі соціальної паспортизації класі та представлених відповідними комісіями (у складі не менше трьох чоловік, як правило, класовода чи класного керівника, представника батьківського комітету, депутата місцевої ради) актів обстеження матеріально-побутових умов життя сімей, у яких проживають учні, претенденти на матеріальну допомогу; надання методичної допомоги громадським інструкторам із складу колишніх учнів школи у налагодженні корисного дозвілля школярів за місцем їх проживання.

Листопад: організація діяльності спортивно-екологічного молодіжного товариства «Чистий, чиста, чисте»; проведення санітарних рейдів у межах мікрорайону; визначення на основі діагностичних методів ступеня задоволення учнів станом середовища загальноосвітнього закладу; спрямування діяльності на його корекцію; здійснення соціально-педагогічної корекційної, реабілітаційної, соціально-профілактичної, просвітницької, організаційно-масової соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на посилення соціалізуючого впливу школи.

Грудень: соціально-профілактична та соціально-корекційна робота з батьками в неблагополучних сім'ях на основі координації соціально-педагогічного впливу школи, місцевих органів влади, громадських організацій, представників виробничих колективів, правових та судових органів, медичних закладів, служб у справах неповнолітніх, сім'ї та молоді, авторитетних у мікрорайоні людей; підготовка відповідних матеріалів та участь у засіданні опорних пунктів школи, громадськості та міліції; здійснення профілактичних та організаційних заходів із підготовки до святкування новорічних і різдвяних свят

Січень: соціально-педагогічний патронаж на період різдвяних свят та канікул; вивчення можливостей використання культурно-виховного простору школи з метою створення умов для внутрішньоінтенційного розвитку учнів; подальше здійснення системно-функціонального підходу до соціально-педагогічної діяльності із залученням до неї всіх допоміжних сил – суб'єктів цієї діяльності.

Лютий: фахово-орієнтаційна діагностика випускників – представників групи соціального ризику та обдарованих юнаків і дівчат; планування та проведення індивідуальної і групової роботи з ними з метою формування відповідних рефлексів цілі та свободи.

Березень: прогнозування працевлаштування випускників, віднесених до групи соціального ризику; попереднє знайомство з особливостями навчання в навчальних закладах, які вони обрали. Психолого-педагогічна підготовка їх до навчання в цих закладах.

Квітень: здійснення соціально-педагогічної профілактичної роботи з метою запобігання проявам відмови від пізнавально-пошукової діяльності та, у зв'язку з цим, передчасного інтелектуального «старіння» підлітків; організація занять «школи творчості»; ознайомлення юнаків та дівчат із відомими методиками, стратегіями і тактиками творчої діяльності; проведення занять з метою демонстрації прикладів використання їх у різноманітних галузях людської діяльності.

Травень: організація та проведення тижня боротьби зі шкідливими звичками та пропаганди найпопулярніших оздоровчих систем; профілактичні заходи з метою запобігання вживанню наркотичних речовин та небезпеки ВІЛ / інфекції; формування у дітей групи ризику уявлення про людину, не лише у світлі науки, а й у світлі мистецтва, релігії, філософії, інтуїції; прогнозування організації літнього відпочинку дітей групи ризику.

Червень: зустріч із дітьми-шестирічками та їхніми батьками; профілактичні заходи щодо подолання так званих шкільних страхів шестирічок; заходи, спрямовані на пом'якшення вікових криз семи та п'ятнадцяти років; надання консультативної та практичної допомоги в працевлаштуванні випускників; організація літнього відпочинку дітей групи соціального ризику; підбиття підсумків соціально-педагогічної діяльності та визначення напрямів подальшої її організації.

Соціальний паспорт класу

Для ширшого бачення проблемного поля соціально-педагогічної діяльності в школі доцільно провести соціальну паспортизацію класів, до якої бажано залучити класоводів, вихователів, класних керівників. В основу її можна покласти методичні рекомендації керівника Центру соціальної педагогіки Інституту підвищення кваліфікації і перепідготовки працівників народної освіти Московської області І.Дементьєва, попередньо пристосовавши їх до різновікових груп учнів.

Передусім, необхідно зібрати інформацію не лише про особистісні характеристики учня, а й соціально значимі характеристики інших членів сім'ї та умов її проживання. Збір такої інформації можна провести на основі запропонованої матриці, яка одночасно слугує інструментом для вирахування узагальненого показника рівня соціального благополуччя дитини.

Матрицю заповнює соціальний педагог, класовод, вихователь чи класний керівник. На основі зібраних даних про школяра виявляються ті вихованці, яких можна віднести до групи ризику і які потребують індивідуальної роботи з профілактичною метою. Згодом

остаточні дані матриці заносяться у соціальний паспорт класу, оформлений на основі списку його учнів.

У діяльності соціального педагога школи нерідко виникає необхідність співпраці з громадськістю села, селища чи певного мікрорайону міста та представником силових структур. Це буває у тих випадках, коли необхідно з педагогічно доцільною метою втрутитися у стосунки між батьками у неблагополучній сім'ї, або відповідним чином вплинути на обох.

3.2. Діяльність фахівця соціальної сфери у Центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді – спеціальні заклади, що проводять соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. Основними завданнями районного та міського центру є:

- проведення соціально-профілактичної роботи, спрямованої на запобігання потраплянню в складні життєві обставини сімей, дітей та молоді;
- виявлення сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги;
- здійснення соціального супроводу сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, надання їм соціальних послуг за результатами проведеної оцінки потреб їх у таких послугах;
- організація здійснення наставництва над дитиною, яка проживає у закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей;
- забезпечення взаємодії із структурними підрозділами місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, а також залучення потенціалу територіальної громади до проведення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю.

Районний та міський центр:

1) здійснює заходи щодо: виявлення та обліку сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги; контролю у межах повноважень за цільовим використанням державної допомоги при народженні дитини; соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа з метою підготовки до самостійного життя, організації здійснення наставництва; соціального супроводження прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу, а також соціального супроводу дітей, які перебувають під опікою, піклуванням, за поданням служби у справах дітей; інформування населення про соціальні послуги, які надаються відповідно до законодавства;

2) проводить оцінку потреб сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, у тому числі сімей учасників антитерористичної операції та внутрішньо переміщених осіб, визначає соціальні послуги та методи соціальної роботи, забезпечує психологічну підтримку;

3) надає сім'ям, дітям і молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, в тому числі сім'ям учасників антитерористичної операції та внутрішньо переміщеним особам, соціальні послуги з:

- соціального супроводу;
- консультування;
- соціальної профілактики.

За результатами оцінки потреб центр надає послуги з: соціальної інтеграції та реінтеграції;

- соціальної адаптації;
- соціального супроводу сімей, в яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування;
- кризового та екстреного втручання;
- представництва інтересів;
- посередництва (медіації);

4) забезпечує соціальний патронаж молодих осіб, які відбули покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк, а також звільнених від подальшого відбування зазначених видів покарань на підставах, передбачених законом, за повідомленням структурного підрозділу з питань соціального захисту населення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради;

5) складає план реабілітації особи, яка постраждала від торгівлі людьми;

6) впроваджує новітні соціальні технології, спрямовані на недопущення, мінімізацію чи подолання складних життєвих обставин (у тому числі щодо патронату над дитиною);

7) узагальнює на місцевому рівні статистичні дані та готує інформаційно-аналітичні матеріали стосовно проведеної соціальної роботи, які подає регіональному центру та органу, який його утворив;

8) співпрацює з місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, навчальними закладами, закладами охорони здоров'я, територіальними структурними підрозділами Національної поліції.

3.3. Технології організації молодіжного дозвілля

В Україні усталеним є поняття «культурно-дозвіллева гра», що вказує на використання людиною свого вільного часу для розвитку своїх творчих здібностей, культури, вмінь і навичок. Натомість у зарубіжних країнах «культурно дозвіллева сфера» набула інших назв: «індустрія дозвілля», «дозвіллево-рекреаційна сфера» (США, Великобританія), «сфера вільного часу» (Німеччина), «анімація» (Італія, Туреччина, Франція). Такі назви утвердилися не випадково – вони історично зумовлені і залежать від соціальної, політичної, культурної, економічної політики конкретної країни.

Загалом, у європейському суспільстві, починаючи з другої половини ХХ-го століття, сформувалися концепції, що розглядають дозвілля як складову часового простору, як вид людської

життєдіяльності, як психологічний стан людини, як ознаку цілісного способу життя.

Дозвілля як складова часового простору (кількісна концепція дозвілля) передбачає розподіл бюджету часу людини на робочий та неробочий. Відповідно до цієї концепції, дозвілля ототожнюється з позаробочим часом, вивчається як вільний час людини і набуває характерних ознак вільного часу людини в цілому; розглядається як істотна складова вільного часу, що звільняє людину від усіх побутових, робочих та сімейних обов'язків, має рекреаційне та розважальне наповнення. Відповідно до кількісної концепції, дозвіллевий час використовується людиною за її власним бажанням.

Дозвілля як окремий вид життєдіяльності людини розглядає дозвілля як діяльність (творчу, конструктивну або ж безцілну та асоціальну). Дозвіллева діяльність відрізняється від інших видів життєдіяльності людини тим, що здійснюється відповідно до потреб індивіда, з метою отримання задоволення. З точки зору прибічників діяльнісної концепції, роль дозвілля полягає у відновленні психічних та фізичних сил людини, підвищенні її освітнього та духовного рівня, здійсненні лише тих занять у вільний час, що відповідають потребам та бажанням людини і приносять їй задоволення у процесі самої діяльності.

Дозвілля як психологічний стан людини розглядається крізь емоційне сприйняття людиною дозвіллевих занять. Згідно з цією концепцією, дозвіллевими вважаються лише ті види діяльності, що сприймаються людиною позитивно. Дозвілля є істотною складовою емоційної сфери життя, а тому залежить від якості цього життя, рівня його задоволення, дозвіллевих можливостей та пропозицій, їх доступності.

Інтеграційною вважається концепція цілісного способу життя. Її сутність полягає в тому, що всі сфери людського життя мають дозвіллевий потенціал, тобто, можливості для творчості, саморозвитку та самовдосконалення мають різні види людської життєдіяльності (сім'я, навчання, робота, релігія тощо).

Дозвілля характеризується специфічними ознаками, пріоритетними серед яких слід назвати:

- свободу вибору дозвіллевої діяльності, свободу від обов'язків;
- добровільну участь у дозвіллевій діяльності;
- бажання отримати радість та задоволення;
- самодостатність та самоцінність;
- компенсаційність дозвілля.

Головними ознаками дозвілля вважають *свободу від обов'язків та добровільність участі*. Фундаментальними мішками дозвілля вважаються також: *отримання задоволення, розваги та відпочинок, урізноманітнення життя*.

Вперше відпочинок, розваги та розвиток особистості як пріоритетні функції дозвілля були визначені французьким вченим Дюмазедьє Ж. на IV Міжнародному соціологічному конгресі в Мілані 1959 року. Людина обирає конкретний вид дозвіллевої діяльності з різних причин: прагне набути досвіду, поспілкуватися з друзями, поглибити свої знання, принести користь суспільству, зміцнити здоров'я, розвинути вміння та здібності. Аналіз змісту дозвілля як соціально-культурного явища в контексті людської життєдіяльності дозволяє розглядати його за основними параметрами:

1. Сімейний параметр охоплює широке коло людських потреб, зокрема, виховання дітей, облаштування сімейного життя, участь у різноманітних формах «колективного побуту» (як святково-обрядового, так і утилітарного). Такі аспекти дозвіллевої діяльності, як сімейно-побутові установки чи інтереси вказують на зростаючу потребу родини як мікросоціуму піднести власні культурні стандарти до певного рівня.

2. Освітній параметр характеризує дозвіллеву діяльність як об'єктивно необхідну й усвідомлену потребу багатьох людей здобути знання та набути вмінь для успішної виробничої діяльності, для підвищення виробничої культури (суб'єктивний аспект) та культури виробництва (об'єктивний аспект). Це спричинено, передусім, глобальною інтенсифікацією виробництва та жорсткою конкуренцією на ринку праці.

3. Політичні інтереси людини виявляються в її бажанні долучитися до політичного життя, до певної політичної діяльності, що виражається в намаганні брати участь у політичних заходах, заняттях, акціях, публічно висловлювати свою громадянську позицію, активно формувати громадську думку, бути причетним до вирішення партійних чи загальнонаціональних проблем, не стояти осторонь життя країни, етносу, нації.

4. Моральний параметр дозвілля відтворює відповідну установку на задоволення морально-етичних потреб особистості у процесі дозвіллевих заходів. Необхідно підкреслити специфіку даного параметру, який не має такої чіткої визначеності як політичний чи сімейний.

5. Естетичні параметри виражають потребу особистості в естетичних переживаннях, в естетичній практиці. Головною особливістю естетичних концепцій дозвілля є його змістове наповнення. Дозвілля розглядається як сфера розвитку особистісної та соціальної культури, формування громадянської позиції, розкриття духовного потенціалу людини, відродження та збереження національних традицій, культурної спадщини народу.

6. Науково-технічні параметри дозвіллевої діяльності є наслідком науково-технічної революції і пов'язані здебільшого з гострими потребами людей у природничонауковій інформації, у знаннях з технологій, технічної організації виробництва. Дозвіллева практика останніх десятиліть свідчить про значне зростання потреб у знаннях з екології, н гармонізації відносин людини і природи.

7. Спортивні параметри подібні до попередніх (науково-технічних та естетичних) і свідчать про глибоке усвідомлення людиною своєї незахищеності у жорсткому світі. Дозвілля вивчається як засіб оздоровлення, зміцнення здоров'я, адаптації людини до змінюваних соціальних та природних умов, зменшення психологічної напруги особистості.

8. Соціальні параметри дозвілля виявляються у потребі людини пристосовуватись не тільки до природного гніту, а власне, й до суспільства. Саме дозвілля багатьма практиками та керівниками

визначається як основний фактор «соціального зв'язку» між різноманітними соціальними інститутами: сім'єю, роботою, навчальними закладами, мистецькими установами.

9. Економічні параметри дозвілля передбачають поєднання інтересів дозвіллевої та економічної сфер. Дозвілляу дослідженнях кінця ХХ ст. розглядається як один з головних елементів довгострокової економічної стратегії. З'явилися нові форми кооперації між дозвіллевою сферою й економікою. Це виявляється у відкритті в дозвіллевих тиладах прибуткових творчих майстерень, у наданні ко мерційних послуг, виконанні дозвіллевих заходів на замовлення, у створенні великої кількості робочих місць шляхом відкриття дозвіллевих центрів з їх розгалуженою інфраструктурою.

Головними соціальними функціями дозвілля є рекреаційна, комунікативна, соціальна, творча, ціннісно-орієнтаційна, пізнавальна та виховна.

Рекреаційна функція спрямована на зняття виробничої перевтоми, психологічної перенапруги, відтворення фізичних, інтелектуальних, емоційних сил людини; на зміцнення здоров'я шляхом здійснення дозвіллевим об'єднанням ігрових, оздоровчих, розважальних, спортивних, туристично-екскурсійних програм, проведення вечорів відпочинку, видовищних заходів, театралізованих вистав, масових свят. Рекреаційна функція є однією з провідних для сучасних дозвіллевих закладів, її мета - сприяти відпочинку, неформальному спілкуванню.

Комунікативна функція дозволяє розширити можливості для спілкування, подолання самотності, знаходження нових друзів. Вона яскраво виявляється в таких формах дозвілля, як диспути, дискусії, вечори відпочинку, конференції, конкурсні та розважальні програми, просвітницькі акції тощо.

Соціальна функція дозвілля сприяє тому, щоб кожна особистість мала власну гідність, могла знайти зміст свого існування, сприяє інтеграції людини в суспільство, задовольняє можливість самоідентифікації, дозволяє відчути свою приналежність до певної спільноти. Вона поєднує в собі, на нашу думку, функції адаптації,

соціалізації, психологічної профілактики і пов'язана з соціально-культурними, рекреаційними, дозвіллевими проектами для інвалідів, осіб похилого віку, представників етноменшин, «важких» підлітків.

Творча функція спрямована на створення умов для вияву й розвитку творчого потенціалу особистості за межами професійно-трудової та сімейно-побутової діяльності шляхом участі особистості у виставках, творчих вечорах, у різноманітних гуртках, хобі-групах, у роботі майстерень, літературних, музичних, народознавчих віталень, художніх салонів.

Ціннісно-орієнтаційна функція полягає у формуванні системи ціннісних уявлень та орієнтацій особистості, мотивів, ідеалів, переконань, життєвої позиції і виявляється у ставленні індивіда до навколишнього середовища, до інших людей, до самого себе. Сприймаючи певні події, факти, предмети, наукові концепції, поведінку інших людей, навколишній світ, людина завжди оцінює та формує певне ставлення до них.

У своїй пізнавальній функції дозвілля постає складовим компонентом неперервної освіти, підкреслюючи важливість самовдосконалення й самоосвіти, духовного збагачення особистості. Пізнавальна функція дозволяє задовольнити потреби в додатковій інформації, в поширенні та набутті нових знань.

Функції дозвілля визначають його рівні:

- *пасивний відпочинок* як найпростіший рівень дозвілля, що не має перспективних цілей, дозволяє звільнитися від виробничої перевтоми, побути у спокої, психологічно розслабитися; пасивне дозвілля є складовою життя людини;

- *розважальне дозвілля* включає прогулянки, спортивні та видовищні шоу, відвідування театрів, ігри, рекреаційні заходи і сприяє емоційній та фізичній розрядці; розважальне дозвілля вимагає від людини певної підготовки, вольових зусиль, застосування фізичних та психічних сил;

- *пізнавальне дозвілля* передбачає активну участь людини у дозвіллевій діяльності, спілкування в хобі-групах, з однодумцями,

формує світогляд людини, розвиває її внутрішній світ, соціальні зв'язки та творчі уподобання;

- *творче дозвілля* характеризується духовною насиченістю, соціальною активністю, сприяє культурному збагаченню) створенню нових духовних цінностей.

Закономірності дозвілля полягають у тому, що:

- дозвіллева діяльність здійснюється у вільний для людини час, надає свободу вибору дозвіллевих занять та участі в них, зміст дозвіллевої діяльності нерегламентований і не запрограмований;

-багатоманітність видів дозвіллевої діяльності, синтетичність та великий діапазон, дозволяють інтегрувати різні види дозвіллевої діяльності, створюють підвищені (порівняно з іншими складовими соціально-культурної діяльності) можливості для вияву й розвитку творчого потенціалу людини, залучення до кращих досягнень світової культури;

- міжособистісне культурне спілкування на дозвіллі посилює привабливість дозвіллевої діяльності для людини і відкриває можливості для розвитку культури особистості;

- самодіяльна й ініціативна основа дозвіллевої діяльності передбачає активну участь особистості в дозвіллевих заходах; якщо зміст дозвіллевої діяльності неадекватний інтересам та потребам особистості, можливості дозвілля лишаються нереалізованими і не впливають на творче розкриття особистості;

- дозвілля створює умови для духовного розвитку особистості, обміну, засвоєння та створення нових духовних цінностей;

- дозвілля є засобом соціалізації особистості; завдяки участі у дозвіллевій діяльності особистість засвоює досвід суспільства, його цінності, накопичує соціальні знання та норми поведінки.

Принципи дозвілля становлять теоретичні, соціальні, культурні, політичні, організаційні засади, на яких ґрунтується дозвіллева діяльність. Вчені визначають такі загальні принципи дозвіллевої діяльності:

- *цілеспрямована, системна організація дозвіллевої діяльності* з метою раціонального використання вільного часу, розвитку

соціальної активності та індивідуальної ініціативи людини, позбавлення її від асоціальної поведінки;

– **добровільність** як певна незалежність дозвілля, відсутність регламентації з боку держави та інших структур, вільний вибір людиною дозвіллевих занять;

– **диференціація** як врахування особливостей різних верств населення, умов праці, професійних інтересів, вікової специфіки, статевих ознак, рівня духовного розвитку особистості;

– **доступність та якісність дозвіллевих послуг** як задоволення потреб і запитів клієнтів дозвіллевого закладу, систематичне вивчення їхніх бажань, прогнозування розвитку дозвіллевої сфери;

– **відповідність дозвіллевих послуг місцевим умовам** - соціально-демографічним, економічним, культурно-освітнім, політичним, практичній діяльності людини.

Провідним у дозвіллевій діяльності вважається **принцип інтересу**, що означає врахування інтересів особистості, сприяє не лише їх задоволенню, а й пробудженню нових потреб і запитів, формує нові духовні цінності. Принцип інтересу передбачає відповідність дозвіллевого заняття нахилам та уподобанням особистості.

Принципи та функції дозвіллевої діяльності постійно змінюються, що пояснюється змінами та розвитком суспільного життя. Особливо це стосується положень та завдань, пов'язаних з ідеологією та культурною політикою конкретної держави.

Педагогіка дозвілля спрямовує свою увагу на ту складову загальної педагогічної науки, що допомагає забезпечити безпосередню реалізацію педагогічних основ та положень у практичній життєдіяльності людини. Педагогічний процес у сфері дозвілля становить цілеспрямовану організацію дозвіллевої діяльності та її систематичне удосконалення з урахуванням характерних ознак та потреб особистості. Він значно ускладнюється через величезні соціальні та психологічні навантаження на людину, знижений рівень загальної культури в суспільстві, інформаційні стреси.

Найзагальнішими вихідними положеннями педагогіки дозвілля є: принципи інтересу, єдності рекреації (відпочинку і відновлення сил) і пізнання, спільності діяльності. Найважливіший принцип педагогіки дозвілля - принцип інтересу. Це зумовлено тим, що дозвіллева діяльність диктується особистими потребами людини, а інтерес виступає як її домінуючий мотив. Дозвіллева активність або пасивність людини повною мірою визначається лише наявністю або відсутністю інтересу до неї. Тому спонукання людини до певного виду дозвіллевої діяльності, як і включення в неї, повинно виходити з урахування її інтересів, оскільки неврахований інтерес - це незадоволена потреба.

Принцип єдності рекреації і пізнання. Пізнання - це залучення людини до культури. Особистість живе і діє в умовах культури, культура наповнює собою особистість. Культура як творча й освітня діяльність звільняє людину від монотонного слідування біологічним інстинктам, багаторазово збагачує набір видів поведінки та діяльності, духовний світ людини. Засвоєння культури вимагає від людини активних зусиль, напруги, спроможності до самоосвіти, саморозвитку.

Принцип спільності діяльності. Дозвіллева діяльність як і будь-який інший вид діяльності може здійснюватися людиною як індивідуально, так і разом з іншими людьми. Але «разом» не означає «спільно». Спільність діяльності така взаємодія, у процесі якої люди знаходяться у певних стосунках взаємної залежності і взаємної відповідальності. Така залежність виникає тоді, коли успіх одного з учасників дозвіллевого заходу визначає успішність дозвіллевої діяльності інших, а невдача одного впливає на результат іншого. Ці умови повною мірою виявляють себе в педагогічно організованій дозвіллевій діяльності.

В сучасному суспільстві не знаходить реального підтвердження думка про те, що формування особистості є справою лише педагогічних закладів. Актуальним сьогодні є розвиток дозвіллевих центрів, що охоплюють різні вікові категорії населення, різні

суспільні структури (сім'ю, вулицю, любительські об'єднання, підліткові групи).

Зміст виховання особистості у дозвілєвій сфері залежить від орієнтації людини у вільний час. На характер проведення людиною свого часу впливає багато чинників, найголовнішими серед них є соціальне становище, національні традиції, психічні та фізіологічні зміни, ціннісні орієнтації, притаманні конкретному віковому стану.

Виховання гармонійної особистості передбачає цілісний підхід до дитини, що полягає у створенні спільними зусиллями викладачів, батьків, вихователів гуманного педагогічного середовища для кожної дитини. Натомість, життя сучасної людини з самого дитинства характеризується гострими суперечностями та вкрай суперечливими цінностями, що пропонуються дитині школою, сім'єю, вулицею, засобами масової інформації. І саме дозвілєва діяльність як педагогічний процес здатна усунути бар'єри між школою, сім'єю та внутрішнім життям дитини.

Стрижнем розвитку творчого потенціалу дитини є *сімейне дозвілля*, що характеризується емоційною, естетичною, пізнавальною, культурною спрямованістю. Воно формує й розкриває індивідуальні творчі здібності дитини, згуртовує батьків та дітей, зацікавлює батьків внутрішнім світом дитини, зменшує або й зовсім усуває негативні соціальні впливи на дитину. Саме дозвілля, завдяки своїй дієвості стає чинником розвитку людини, яка є головним суб'єктом дозвілєвої організації, планування та здійснення дозвілля. Дозвілля, на відміну від навчальної діяльності, не має жорстко регламентованих складових, тому інтенсивний розвиток самодіяльності, ініціативи і творчості спостерігається саме у вільний час людини; а будь-яке дозвілєве заняття реалізується не з позиції «повинен», а з позицій «маю право» та «хочу». Тому взаємодія особистості, сім'ї, навчальних закладів, дозвілєвої сфери є об'єктивним, складним процесом, який вимагає педагогічно цілеспрямованої організації у процесі дозвілля.

У підлітка найгостріше виявляється потреба у вільній самореалізації, адже саме в цей час школа починає сприйматись ним

як регламентована, навчальна діяльність, з'являється почуття дорослості, яке впливає на зміст життєдіяльності підлітка та водночас підліток відчуває себе залежним від свого оточення батьків, вчителів, родичів і намагається звільнитись від цього шляхом утвердження свого «Я» саме у сфері дозвілля.

Пріоритетними видами дозвілля у цей час є спілкування зі своїми ровесниками, спортивні ігри, прикладна творчість, розважальні заходи. Проаналізувавши позашкільні підліткові дозвіллі утворення зарубіжні вчені підкреслюють, що вони не ідентичні шкільним колективам і відрізняються за своїм складом, різномірною культурою підлітків, різним соціальним та матеріальним становищем їхніх батьків. У таких позашкільних дозвіллевих спільнотах, відбувається соціалізація особистості, набуваються навички спілкування та соціальної взаємодії, формуються відчуття команди та вміння відстоювати свою позицію і узгоджувати її з іншими точками зору. На відміну від навчальних установ, дозвіллі об'єднання характеризуються ширшими можливостями педагогічно врегульованого міжособистісного спілкування.

Важливу роль відіграє дозвілля й у юнацькому віці, стаючи пріоритетною сферою життя молоді людини, сферою її соціалізації. Увага юнаків та дівчат зосереджується на питаннях свого місця та ролі в суспільстві, міжособистісному спілкуванні, на мріях і роздумах про майбутнє. Перевага надається професійному вибору, задоволенню індивідуальних потреб та інтересів, рекреації.

Для ефективного та всебічного розвитку підлітка важливо органічно розвивати такі життєві сфери, як виробничу (навчальну), сімейну, дозвіллеву та спілкування. Якщо ж хоча б одна із них зазнає обмежень, людина відчуває дисгармонію, невпевненість, вона занижує самооцінку («У мене нічого не вийде», «Я поганий товариш», «Я дуже погано працюю»). Важливе значення має й педагогічно цілеспрямована організація дозвілля, що дозволить ефективно використати виховний потенціал. Натомість «стихийність» дозвіллевої діяльності призведе до примітивних і деструктивних форм проведення людиною свого вільного часу.

Дозвілля володіє й потужними можливостями залучення молодії людини до самостійної освітньої підготовки. Уміння, навички та прийоми самоосвіти як цілеспрямованої, систематичної, самокерованої пізнавальної діяльності, метою якої є поглиблення освіти людини, соціально-ціннісні мотиви неперервної освіти бажано набувати у молодому віці. Дозвіллевї заняття сприяють ненав'язливому розвитку творчого мислення, вмінню критично мислити та об'єктивно сприймати інформацію, самостійно створювати та застосовувати на практиці нові знання.

Особливе виділення у методиці організації дозвіллевої діяльності такої вікової групи як підлітки зумовлено тим, що цей вік є тим періодом у житті людини, від якого значною мірою залежить його соціалізація, формування ціннісних орієнтацій, моральних принципів, становлення як цілісної і самоцінної особистості.

Незважаючи на те, що в 12-15 років складаються певні моральні уявлення і ціннісні орієнтації, вони ще недостатньо стійкі і піддаються корекції. Така корекція може відбуватися як у бік соціально значущий, так і асоціальний.

Гострота проблеми підліткового дозвілля посилюється ще і тим, що сучасна школа втрачає вплив на цю частину життєдіяльності підлітка. Зорієнтована насамперед на те, щоб дати знання, школа, за виразом західного теоретика педагогіки Р.Вінкеля, перетворилася на «безперспективну пустелю, в якій стало безглуздо жити».

Позбавлені змістовної спільної дозвіллевої діяльності, підлітки заміняють її діяльністю соціально марною, асоціальною. Найбільшу кількість правопорушень підлітки вчиняють за місцем проживання або неподалік близькості від нього. Пояснюється це тим, що підлітки групуються в центрі свого повсякденного життя і намагаються уникати інші райони, тому що там існують свої групи.

Згідно з численними дослідженнями, свою безцілну поведінку підлітки вважають наслідком того, що їм нікуди прикласти свої сили, що мало або зовсім відсутні умови для змістовного проведення дозвілля, що вони самі робили б що-небудь корисне і цікаве, але не знають як. Навіть у тому випадку, коли за місцем проживання або в

мікрорайоні є якісь спортивні секції, значна частина підлітків туди не ходить, тому що керівники не вважають своєю функцією залучення у сферу педагогічно організованої дозвіллевої діяльності підлітків, у яких немає чітко вираженого інтересу або захоплення. Крім того, вони вимагають від бажаючих відвідувати секцію або гурток працьовитості, завзятості, дисципліни, якою більшість підлітків не володіє.

З огляду на таку ситуацію слід визначити *основні чинники*, врахування яких дозволяє педагогічно організувати і спрямувати дозвіллеву діяльність підлітків. Підліток – це самоцінна особистість зі своїми поглядами й інтересами, які варто поважати, з якими варто рахуватися.

1. Педагогам і батькам слід відмовитися від звички реагувати на будь-які прохання підлітка про свободу, обмежувати її лише тому, що способи її реалізації не відповідають їхньому досвіду.

2. Не варто нав'язувати предмет, форми, способи проведення дозвілля. Альберт Ейнштейн відзначив, що було б великою помилкою думати, що почуття обов'язку й примуси можуть сприяти знаходженню радості в тому, щоб дивитися і шукати. Навіть хижак утратив би апетит до їжі, якби спробувати за допомогою палиці змусити його їсти і, головне, якщо примусово запропонована їжа обрана не ним.

4. Підліток прагне реалізувати свою дозвіллеву діяльність у групі. Поза групою він не мислить своє існування. Відсутність дозвільної спільності у підлітка явище ненормальне. Воно свідчить про втрати сімейного виховання.

5. Індивідуальна виховна робота педагога з підлітком у сфері дозвілля практично безперспективна. Вона зведеться або до наставлянь і моралей, або до нав'язування якогось предмета дозвіллевій діяльності. І в тому, і в іншому випадку всі зусилля педагога будуть марні.

Виходячи з перерахованих чинників, педагогічна організація дозвіллевої діяльності підлітків повинна, по-перше, бути зорієнтована на групові форми роботи. При цьому така організація

найефективніша, коли підліткова щільність функціонує в єдності навчальної і дозвіллевої діяльності, що забезпечує цілісність впливу, єдність у формуванні життєвих принципів і ціннісних орієнтацій. На це особливо вказував А.С.Макаренко, який писав про те, що існує в закладах інтернатного типу можна досягти повної гармонії між школою, відпочинком, культурною роботою, можна досягти того, що називається єдиним педагогічним процесом. Обґрунтованість такого підходу до виховної роботи підтверджена не тільки досвідом самого А.С.Макаренка, а й інших видатних педагогів. Досить згадати «Будинок сиріт» Януша Корчака або Павлишську школу В.Сухомлинського.

Звичайна загальноосвітня школа так само дозволяє здійснити єдиний педагогічний процес, але тільки за умови достатньо організованої й розвинутої дозвіллевої діяльності підлітків на своїй базі. Безумовно, основою цієї діяльності буде гурткова робота, яка враховує, що підліток ще не визначився у своїх інтересах і охоче втягується у різноманітні види діяльності.

Щоб підліток міг знайти той інтерес, що буде домінувати, йому потрібно надати можливість змінити предмет дозвіллевої діяльності без дорікань у розкиданні, у відсутності цілеспрямованості, в неорганізованості і ін. У цьому відношенні показовим є досвід гурткової роботи А.С.Макаренка. Вона саме і будувалася на створенні умов для різноманітної і спільної діяльності.

Сучасні умови дозволяють не тільки використовувати цей досвід, а і значно збагатити його новим змістом. Наприклад, наявність комп'ютерної техніки і портативна розмножувальна апаратура дають можливість змінити характер літературного гуртка шляхом самостійного видання літературних творів, випуском шкільної багатотиражки, що зумовить необхідність опанування комп'ютерним набором і версткою, стимулюватиме створення шкільного видавництва та редакції. На відміну від барвистих стінних газет, що випускаються до святкових дат і більше схожі на декоративні плакати, шкільна багатотиражка буде дійсно справжньою газетою. Участь у ній стане престижною, так як юний автор матиме «по-

справжньому» опублікованими свої дописи, вірші, статті, малюнки. Таке використання комп'ютера виявиться більш привабливим, ніж безкінечна гра на ньому. Серйозність дозвіллевих занять створює умови для притягнення до участі у них учнів старших класів, у яких традиційні гурткові форми роботи не викликають інтересу, за винятком спортивних секцій та дискотек.

Згідно з дослідженнями, майже 16% старшокласників прагне оберігати молодших, займатися з ними різноманітними справами. Залучення цієї частини старших учнів створює позитивний вплив не тільки на організаційну структуру дозвіллевої діяльності, але й на моральний образ учасників. Коли старші добровільно беруть на себе якусь справу, тим самим вони з власної волі переймають на себе велику відповідальність за неї. Щодо підлітків, то увійшовши в педагогічно організовану групу, вони вже стають членами об'єднання, що має цілі та предмет діяльності, правила існування, які зумовлюють і впливають на їхню поведінку. Якою б не була за предметом педагогічно організована дозвіллева діяльність підлітка, вона приводить до розширення його соціальних ролей, в яких він виступає в якості суб'єкта власної діяльності з особистою відповідальністю за загальну справу.

Такою справою на перших етапах формування групи можуть бути походи за місто, подорожі, розбивка футбольного поля або устрій спортивних площадок, взимку -влаштування ковзанки, проведення нескладних командних ігор та ін.

Істотним консолідуючим чинником для підлітка є зовнішні елементи формалізації: назва об'єднання, його символіка, ритуали, статут, знаки відзнаки, форма та ін. При цьому група повинна бути не просто об'єднанням, а *командою, загonom, орденом* обов'язково з оригінальною назвою. Вибір такої назви повинен здійснюватися самими підлітками і прийнятий загальними зборами. Тут варто тільки лише підказати, що назва – це не просто звучне й красиве на перший погляд поняття. За кожним поняттям криється певний зміст, у даному випадку – зміст діяльності групи, її спрямованість, предмет діяльності. Чим чіткіше виражений взаємозв'язок між назвою і

змістом діяльності об'єднання, тим динамічніше відбувається процес її формалізації.

Прикладом психологічно і педагогічно обґрунтованої організації дозвілєвої діяльності підлітків може бути скаутський рух, що уже багато років існує в усьому світі.

Практика свідчить про те, що великі можливості для стимулювання активності підлітків у сфері дозвілля створюють ігрові ситуації. Гра як педагогічна ситуація – це свобода емоційних проявів, психологічне розкріпачення учасників, що робить духовну цінність засобом спілкування, єднання і зближення. Відтворюючи соціальні відношення між людьми поза умовами безпосередньої утилітарної діяльності, гра повною мірою відповідає сутності й специфіці діяльності дозвілєвої.

Сутність гри полягає в тому, що вона не звичайне, реальне життя, а є умовність, вихід у сферу діяльності цілком специфічного характеру. Гра – це вільний прояв людської діяльності. Вона ніколи не нав'язується і не може бути нав'язана фізично або морально.

Ігри можуть бути індивідуальні та командні, змагальні і рольові. Кожна гра має свої правила й умови, між якими є істотні розбіжності. Правила завжди чітко окреслені, незмінні і дотримуються у грі. Проте правила змагальної гри, через її специфіку, повинні відповідати ряду вимог.

Вимога перша. Правила мають бути прості. Особливо важливо дотримуватися цієї вимоги в масовій дозвілєвій діяльності, коли учасники заздалегідь не підготовлені, їхній склад випадковий. Складні правила доводиться довго пояснювати, розтлумачувати, а людина, що відпочиває, не схильна «завантажувати» себе складною і можливо непотрібною інформацією. У результаті втрачається інтерес.

Вимога друга. До гри слід залучати всіх. Не повинно бути ситуацій, коли частину учасників залучено в процес гри, а інші – пасивні спостерігачі. Така ситуація, наприклад, виникає тоді, коли при командній грі учасники одержують індивідуальні завдання або коли проводиться конкурс, що вимагає від учасників певних

здібностей – заспівати, зіграти, намалювати тощо. Той, хто такими здібностями не володіє, виконувати завдання не зможе.

Третя вимога. Гра повинна бути цікава для всіх. Ця вимога тісно пов'язана з наступною.

Четверта вимога. Гра повинна бути доступною для всіх учасників. Найбільше цієї вимоги варто дотримуватися при організації і проведенні рухливих ігор, побудованих на спритності, швидкості фізичній реакції, докладанні фізичних зусиль.

Вимога п'ята. Завдання, що містяться у грі, повинні бути однаковими або рівними за змістом і складністю для всіх. Цим чинникам має відповідати не тільки завдання, а і спосіб залучення до його виконання - жереб, вибір конверта із завданням за принципом витягування квитка на іспити тощо.

Актуальність дозвіллевої діяльності особливо підвищується під час шкільних канікул. Канікули у сфері дозвілля повинні бути насиченими заходами різнопланового характеру для повноцінного відпочинку школярів. Форми роботи у цей період можуть бути найрізноманітнішими. В період осінніх, зимових і весняних канікул можуть бути запропоновані такі види дозвіллевих заходів: творчі тижні (літературні, музичні, театральні, кінотижні); конкурсно-ігрові програми; рекреативний відпочинок (туристичні походи); екскурсійна робота (відвідування музеїв, пам'яток історії та архітектури тощо); влаштування концертів, виставок фестивалів самодіяльних колективів.

Під час літніх канікул головна увага організатора звертається на сезонні особливості відпочинку: екскурсійні по дорожжю та туризм, організація дитячих ігрових майданчиків і підліткових клубів за інтересами тощо.

3.4. Соціально-педагогічна робота в закладах інтернатного типу

Державна система опіки та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування являє собою систему різних типів установ, таких як будинки дитини, дошкільні дитячі будинки, школи-

інтернати, інтернатні установи змішаного типу, спеціальні школи-інтернати для дітей з відхиленнями у розвитку, притулки.

Типи установ:

Загальноосвітня санаторна школа-інтернат – це загальноосвітній навчальний заклад 1-2, 1-3 ступенів з відповідним медичним профілем, який забезпечує реалізацію права дітей, які потребують тривалого лікування і реабілітації, на загальну середню освіту.

Головним завданням санаторної школи-інтернату є відновлення і зміцнення здоров'я дітей в об'єднанні з загальноосвітньої підготовкою, наданням їм кваліфікованої медико-педагогічної допомоги, їх самовизначення. Відповідно профілю захворювання в Україні функціонують такі санаторні школи-інтернати: для дітей з психоневрологічними захворюваннями, хворих на сколіоз, із захворюваннями серцево-судинної системи, з хронічними неспецифічними захворюваннями органів дихання, з хронічними неспецифічними захворюваннями органів травлення, хворих на цукровий діабет, з малими і неактивними (фаза згасання) формами туберкульозу.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, перебувають у санаторній школі-інтернаті на повному державному утриманні відповідно встановленим нормам.

Дитячий будинок сімейного типу – це окрема сім'я, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особистості, яка не перебуває у шлюбі. Така сім'я бере на виховання і спільне проживання не менше 5 дітей-сиріт, або дітей позбавлених батьківського піклування.

Будинок дитини – дитяча установа для утримання та виховання дітей віком від 1 місяця до 3 років, від яких відмовилися батьки в пологовому будинку чи покинули їх напризволяще. Ці будинки знаходяться у відомстві Міністерства охорони здоров'я.

Дитячий будинок – державний виховний заклад для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Існує 3 типи дитячих будинків: дошкільні – для дітей 3-7 років; шкільні – для дітей 7-17 років; змішаного типу для дітей дошкільного та шкільного віку.

Школа-інтернат для дітей-сиріт – державний виховний заклад для дітей-сиріт, дітей з неповних сімей, а також дітей, які потребують допомоги від держави внаслідок хвороби батьків, втрати з ними зв'язку, позбавлення батьківських прав, в якому діти можуть виховуватися та навчатися від 3 до 17 років.

Спеціальна школа-інтернат для дітей з відхиленнями у розвитку – це загальноосвітній навчальний заклад 1-2, 1-3 ступенів з відповідним медичним профілем, який забезпечує реалізацію права дітей, які потребують тривалого лікування і реабілітації, на загальну середню освіту.

Притулок – соціальна установа, в якому дитина може перебувати цілодобово, забезпечується харчуванням і необхідною допомогою. Вид допомоги залежить від типу притулку.

Притулок загального типу (відкритий) заснований на принципі добровільності. Дитина сама визначає час свого приходу, а також строки свого перебування в притулку. Склад і вік дітей, що знаходяться в притулку загального типу, набір консультацій (за бажанням дитини) та тип професійного навчання визначаються організаторами конкретного притулку.

Притулок діагностичного типу називають місце цілодобового перебування дітей з діагностичними цілями. Такий притулок в основному розрахований на дітей, які нещодавно залишилися без піклування батьків, з кризових сімей, на дітей, що тікають з інтернатних установ. Основним завданням притулку цього типу є діагностика ситуації, в якій перебуває дитина, та визначення її подальшої долі. Тут намічають програму реабілітації і потім відправляють дитину в реабілітаційний притулок з метою подальшого повернення в сім'ю, усиновлення і т.п. У ці притулки дитину найчастіше визначають службовці органів опіки, соціальні працівники, працівники інтернатного закладу.

Новоприбулі в школу-інтернат вихованці нерідко перебувають у стані дисфорії (пригніченому стані), обумовленому різкою зміною способу життя, важкими переживаннями, пов'язаними з вирішенням

їх долі в інстанціях, розривом раніше сформованих міжособистісних відносин.

Підвищена вразливість, психологічна напруженість, замкнутість дитини, велика ймовірність зриву в поведінці вказують на особливе значення дбайливого, тактовного ставлення до дитини з боку педагогів, персоналу, вихованців інтернату.

Серед основних методів роботи соціального педагога в установах інтернатного типу виділяють: спостереження, бесіда, анкетування, тестування, аналіз зібраних даних про дитину, метод соціометрії, заохочення, покарання, метод переконання.

Найбільш доцільним методом вивчення особистості дитини в перші тижні перебування його в інтернаті є

- спостереження,
- вивчення матеріалів особової справи,
- бесіда,
- малюнкові методики («Будинок-дерево-людина», «Неіснуюча тварина») на задану або вільну тему.

Спостереження – систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта. Спостереження, як метод пізнання, дає можливість отримати первинну інформацію про об'єкт.

Під науковим спостереженням розуміється спеціально організоване сприйняття досліджуваного об'єкта, процесу або явища в природних умовах. Соціальний педагог ставить перед собою завдання, виділяє об'єкт і розробляє схему спостереження. Результати обов'язково фіксуються, отримані дані обробляються.

Для підвищення ефективності спостереження воно повинно бути тривалим, систематичним, різнобічним, об'єктивним і масовим.

Соціального педагога в першу чергу повинні цікавити стан дитини, механізми її «психологічного захисту». У цьому зв'язку важливе спостереження за власною ініціативною поведінкою дитини, її нерегламентованими заняттями в години дозвілля, вільного спілкування. Неприпустимо, щоб дитина відчувала себе піддослідною.

Дитині можна запропонувати нескладні практичні або інтелектуальні завдання з «будівельним матеріалом», мозаїкою, конструктором, розрізаними картинками. Спостереження за ігровою діяльністю, конструктивно-інтелектуальними заняттями дають педагогу цінну інформацію про інтелектуальні проблеми, що назріли або потенційні конфлікти, незадоволені потреби, страхів. Спостереження розкривають здатність дитини планувати свою діяльність, керувати спільною діяльністю інших дітей, підкорятися діючим правилам або розпорядженням.

До традиційних методів роботи соціального педагога в закладах інтернатного типу відносяться бесіди. У бесідах, діалогах, дискусіях виявляються відносини дітей, їхні почуття і наміри, оцінки і позиції. Педагогічна бесіда як метод дослідження відрізняється цілеспрямованими спробами дослідника проникнути у внутрішній світ вихованця, виявити причини тих або інших його вчинків.

Важливо, щоб до бесіди соціальний педагог готувався. У цьому йому допоможе анкетування, складений заздалегідь запитальник або результати комісії, яка зробила висновок під час вступу дитини в дану установу. Дослідники виділяють ще метод соціометрії, при якому, для математичної обробки збираються дані бесід, анкетування, опитування і алгоритмів, оцінки кризового стану дитини.

Анкетування – метод масового збору матеріалу за допомогою спеціально розроблених опитувальників, які називаються анкетами. Анкетування дає можливість отримати інформацію про вихованця, проводиться в усній або письмовій формі. При створенні анкети або плану інтерв'ю важливо сформулювати питання так метою виявлення суттєвих ознак вихованця, щоб вони відповідали поставленим цілям.

Різновидом вибіркового анкетування є тестування, яке проводиться з метою виявлення суттєвих ознак вихованця.

Тестування – цілеспрямоване, однакове для всіх досліджуваних обстеження, що проводиться в строго контрольованих умовах, що дозволяє об'єктивно вимірювати досліджувані характеристики педагогічного процесу.

Тести складають так, щоб однозначно визначити ті чи інші особливості вихованців.

Розрізняють формальні і неформальні ситуації тестування, в ході перших передбачають отримати відповіді на стереотипні питання, другі проводять у формі бесіди на тему. Головною умовою при цьому є створення атмосфери психологічного комфорту і довіри. Тестування, на відміну від інших методів, дає можливість виявити індивідуальні характеристики вихованця.

Також застосовується метод переконання. Методом переконання педагог може досягти успіху, якщо він досить володіє правовими знаннями, аби переконати дитину в наслідках її антигромадської поведінки. За допомогою цього методу соціальний педагог може домогтися, щоб вихованець сам почав шукати шлях виходу з ситуації, що склалася.

Метод заохочення можна назвати виразом позитивної оцінки дій вихованців. Воно закріплює позитивні навички і звички. Дія заохочення заснована на створенні позитивних емоцій. Заохочуючи, соціальний педагог повинен прагнути, щоб поведінка вихованця мотивувалася і направлялася не прагненням отримати похвалу чи нагороду, а внутрішніми переконаннями, моральними мотивами .

Покарання – це метод педагогічного впливу, який повинен попереджати небажані вчинки, гальмувати їх, викликати почуття провини перед собою та іншими людьми.

Перш за все, між соціальним педагогом і вихованцем повинен бути встановлений контакт.

Соціальна групова робота – це напрям практичної діяльності, функції якої поширюються на різні галузі людської життєдіяльності. Клієнтами соціальної групової роботи є вихованці, що мають різне походження проблем.

Незважаючи на різноманіття тренінгових вправ, прийомів і технік, що використовуються в груповій роботі, прийнято виділяти кілька базових методів, а саме, групову дискусію, ситуаційно-рольові ігри, а також тренінг сензитивності, орієнтований на тренування міжособистісної чутливості і сприйняття себе як психофізичного

єдності, що включає в себе техніки невербальної взаємодії, які розвивають сприйнятливність «мови тіла», медитативні техніки та ін.

Соціальна групова робота – це метод інтерперсональної допомоги при роботі в малих групах, де використовується груповий контекст для досягнення індивідуальних групових цілей. У соціальній груповій роботі використовують розвиваючі, реабілітаційні, організаційно-реабілітаційні підходи.

Рекомендації, які наведені нижче, допоможуть поліпшити роботу соціального педагога в установах інтернатного типу для дітей-сиріт.

Соціальний педагог повинен:

- Знати історію особової справи дитини.
- Спокійно обговорювати минуле життя дитини, якщо в нього є така потреба.
- Знати деталі відносин дитини з родичами (бабусями, дідусями, тітками, дядьками, старшими братами, сестрами).
- Займатися пошуком нової родини.
- Приймати всі якості дитини, але необхідно акцентувати увагу дитини на позитивних рисах характеру, сприяти розвитку індивідуальних здібностей.
- Залучати дітей до участі у різноманітних заходах. Дуже важливо допомогти дитині бути в ситуації успіху, граючи різні соціальні ролі.
- Довіряти дітям, вірити в їх можливості. Різноманітність позитивного досвіду допоможе глибше розкрити здібності дитини, повірити у свої сили, у здатність навчатися різним видам діяльності, підвищувати самооцінку.
- Обговорювати з кожною дитиною її майбутнє доросле життя, коригувати його негативне прогнозування. Установка тільки на позитив: ти будеш прекрасним чоловіком (дружиною); бажана кількість дітей; робота, яка подобається і приносить прибуток.
- Виховувати у дітей-сиріт впевненість у своїх силах, у потребності їх у цьому світі; у здатності реалізувати свої мрії, стати компетентною особистістю в сучасному світі.

- Формувати поступні установки взаємодії з суспільством
- Знати особливості профорієнтаційної роботи з дітьми-сиротами.

Профорієнтаційна робота проводиться з 8 класу, але бесіди на цю тему можуть проводитися і раніше. Після обов'язкового діагностування здібностей з урахуванням психоемоційної сфери дитини, також необхідно враховувати сучасний стан ринку праці, наявність вакансій, передбачати заробітну плату.

- Під час бесід з дитиною необхідно використовувати емоційне забарвлення позитивних почуттів (радість, здивування, задоволення), пов'язаних з діяльністю дитини, з проявом її особистісних якостей. Головна умова для ефективної спільної роботи - щирість з боку соціального педагога. Дитина відкриється і буде згодна на співпрацю, якщо відчує, що її дійсно люблять.

- У використанні діагностичного матеріалу приділяти особливу увагу проєктивним методам. Дітям легше виразити свій внутрішній світ у творчості, ніж відповідати на запитання. Соціальному педагогу необхідно творчо підходити до тестування дітей. Використовувати методи і способи фізичного, естетичного і морального виховання, які дають можливість дітям-сиротам реалізувати свої потреби.

- Аналізуючи поведінку і вчинки вихованця, його взаємодію з навколишнім світом, особливу увагу потрібно звернути на мотиви, зовнішні обставини та стан дитини. Це допоможе встановити, що, наприклад, замкнутість, пасивність і байдужість, можуть бути наслідками пригнобленої особистості.

3.5. Принципи та зміст соціально-педагогічної діяльності в позашкільному закладі

Діяльність позашкільного закладу регламентована певним набором принципів. Соціально-педагогічний процес позашкільного закладу має місце у сфері дозвілля, тому, формулюючи його принципи, ми виходимо з найбільш Загальних положень педагогіки дозвілля. Найважливіший принцип соціально-педагогічного процесу позашкільного закладу – принцип інтересу. Цей принцип

обумовлений тим, що діяльність позашкільного закладу в значній мірі диктується особистішими потребами гуртківців, а інтерес виступає в якості її домінуючого мотиву.

Активність чи пасивність учня у позашкільній діяльності в повній мірі визначається наявністю чи відсутністю інтересу до неї. Тому спонукання людини до того чи іншого виду позашкільної діяльності, як і включення до неї, повинно виходити з урахування його інтересів, тому що не врахований інтерес – це незадовільнена потреба. Окрім цього, інтерес не тільки задовольняє потреби, але й здатний створювати їх. Те, чим раніше учень цікавився без усіякої користі (проявляв поверховий інтерес) перетворюється в об'єкт постійної діяльності, а отже в потребу (стає інтересом постійним, глибоким).

Принципом інтересу диктується розмаїття форм та методів діяльності позашкільного закладу. Інтерес для учня представляють ті форми діяльності, які дозволяють йому виступати в незвичній для нього соціальній ролі, які дають йому нову цікаву та корисну інформацію чи дозволяють отримати яскраві емоційні переживання.

Принцип інтересу потребує також врахування такого фактора, як потяг школяра до самоствердження. В педагогічному процесі позашкільного закладу задовольнити цей потяг дозволяє гра. Можливість багаторазово " виявляти кмітливість, спритність, винахідливість, нестандартність рішень, дотепність поєднують працю з творчістю. Гра, яка є яскраво вираженою розважальною формою дозвіллевої діяльності в педагогічному процесі позашкільного закладу, має суттєве пізнавальне та соціальне значення. Під час гри учень часто сприймає нову інформацію від партнерів чи втілену у правилах гри або в її матеріалах, вступає в нові взаємовідносини. Такий процес пізнання в повній мірі відповідає наступному принципу діяльності позашкільного закладу – принципу єдності реакрації та пізнання.

Пізнання – це залучення людини до культури. Без такого залучення неможлива соціалізація особистості. Особистість живе та діє в культурному середовищі і переймає, засвоює досягнення культури. Опанування культури як творчої та просвітньої діяльності, звільняє

людину від монотонної залежності від біологічних інстинктів, багаторазово збагачуючи набір видів поведінки та діяльності, духовний світ людини. Засвоєння культури потребує від людини активних зусиль, напруження, здібності до самоосвіти та саморозвитку. Однак, більшість сучасних дітей та підлітків не бажає та не вміє використовувати притаманні їм можливості для оволодіння культурою та віддають перевагу пасивним розважальним враженням. Постійна потреба у зміні вражень знижує пізнавальну активність та зменшує духовну незалежність. Така дозвіллева діяльність завжди шаблонна, стереотипна, має ознаки конформізму, спрямована не на пізнання та розвиток, а на розваги, які потребують мінімального духовного напруження.

Все це обумовлює одне з важливіших завдань позашкільної педагогіки -пошук таких шляхів, таких форм, засобів та методів, які дозволяють поєднати соціальне пізнання та розвагу, наповнюючи останнє змістом та сутністю. Одним з найбільш дієвих шляхів вирішення цього завдання є перенесення центру уваги з емоційних характеристик предмета діяльності учнів на змістовні та сутнісні. Увага в першу чергу зосереджується та підтримується новітністю повідомлень, що надходять до дитини. Але треба враховувати, що поняття новітності в даному випадку не абсолютне. Для того, щоб повідомлення викликало у дитини інтерес, для того, щоб він мав можливість почерпнути з нього яку-небудь інформацію, він повинен мати уявлення про ту область, до якої відноситься повідомлення, мати відомості про неї. Зв'язка новітності та незвичайності являє собою основний інструмент, за допомогою якого створюється механізм залучення дитини до процесу соціального пізнання.

В повній мірі принцип єдності реакрації та пізнання реалізується у тих формах, які являють собою джерела масового розповсюдження інформації. Серед них – телебачення, радіо, преса, популярні лекції, зустрічі з цікавими людьми, вони можуть бути використані в педагогічному процесі позашкільного закладу. Але всі вони мають вади, бо носять випадковий, не систематичний характер, їх функцією є привернення уваги юнака, дитини до діяльності позашкільного закладу.

З найбільшою повнотою принцип єдності рекреації та пізнання реалізується в процесі групової діяльності. Групові форми діяльності учнів здійснюються довготривало, систематично з цілеспрямованим інтересом та сильною мотивацією. Вони ставлять до дитини більш високі вимоги, є активними формами використання вільного часу та грають суттєву роль у творчому розвитку особистості.

Такі форми діяльності гуртківців пов'язані з наступним принципом організації педагогічного процесу позашкільного закладу – принципом спільної діяльності. Спільна діяльність передбачає таку взаємодію, в процесі якої люди знаходяться у відношеннях взаємної залежності та відповідальності. Така залежність виникає тоді, коли успіх одного з членів гуртка визначає успішність дозвілєвої діяльності інших та невдача одного впливає на результат іншого. Ці умови в повній мірі знаходять вияв в педагогічне організованій діяльності позашкільних закладів, які функціонують на основі яскраво вираженої предметної діяльності на рівні творчості та переходу до неї. Тут відбувається процес отримання знань про предмет діяльності, про способи та прийоми її здійснення, здобуття навичок методичного керівництва, виправлення та оцінка самостійних спроб здійснення, отримання навичок здобувати зворотній зв'язок про результати діяльності та використання її для керівництва діяльністю, формування діяльнісних відносин між членами об'єднання, які беруть участь в спільній діяльності та специфічному емоційному кліматі. Задовольняються різноманітні потреби осіб в спільній діяльності, що в свою чергу стимулює і формує мотивацію до неї. Спільна діяльність формує ціннісно-орієнтаційну єдність фупи, породжує традиції, організаційну структуру, емоційну ідентифікацію та веде до підвищення рівня дозвілєвої діяльності гуртківців, реалізуючи втілений в ній виховний потенціал.

В.І. Сущенко виділяє такі принципи позашкільного педагогічного процесу, як його індивідуалізація, добровільність, пріоритет виховання, співтворчість, єдність розвитку та саморозвитку, емоційна привабливість спілкування. Науковець стверджує, що позашкільний педагогічний процес рівнозначний терміну соціально-творчий процес. Він повинен будуватися на законах творчої суспільної поведінки та

вивченні внутрішнього світу дитини, його структура повністю залежить від складу його учасників та характеру взаємовідносин між ними. Такий підхід до організації позашкільного педагогічного процесу можна вважати гуманним. В добровільній захоплюючій діяльності відбувається поступове просування в естетичній і в моральній та в соціально-трудовай сферах, які можна назвати внутрішнім резервом гармонійного розвитку дитини та колективу.

У практичній діяльності педагоги-позашкільники конкретизують загальні принципи. Наприклад, педколектив Центру позашкільної освіти діє за принципами реалізації програма «Освіта» («Україна XXI століття») і на їхній основі створив свої принципи позашкільної освіти і виховання, що суттєво змінюють педагогічні пріоритети. Серед них є такі принципи:

- людина здатна користуватися лише тими знаннями, вміннями, навичками, які здобуті особистим практичним досвідом. Психологічно обумовлені методи позашкільного навчання і виховання забезпечують випереджаючи навчання, культурний розвиток особистості, її адаптацію до соціальних цінностей та норм;

- особистість, суспільство і держава – рівноправні суб'єкти системи партнерства учнів і педагогів;

- гуманізація позашкільної освіти полягає в утвердженні тези: дитина – то є найвища соціальна цінність. Вона потребує задоволення своїх різноманітних вимог, найповнішого розкриття і реалізації задатків і здібностей, гармонії стосунків з навколишнім середовищем, суспільством, природою;

- національна спрямованість позашкільної освіти – у її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереженні і збагаченні культури українського народу.

Вище приведені принципи діяльності педагогів-позашкільників відповідають соціально-педагогічній спрямованості позашкільних закладів, сприяють соціальної адаптації та розвитку особистості дитини.

Конкретизація загальних принципів може проводитися й на рівні учнів. Розробка системи принципів роботи дозвільного колективу на рівні учнів є важливим соціально-виховним засобом, спрямованим на

зміцнення колективу, формування в ньому позитивних традицій спілкування та діяльності

Усі розглянуті принципи, що визначають окремі сторони соціально-педагогічного процесу позашкільного закладу, що взаємопов'язані та у своїй сукупності обумовлюють зміст, методи та форми діяльності позашкільного закладу.

Педагогічний процес позашкільного закладу має складну психологічну природу, його особливістю є наявність глибоких емоційно-інтелектуальних компонентів соціально-пізнавального інтересу, що стимулюють всі без винятку психічні процеси: творчі здібності, уяву, мислення, чутливість, уважність до людських взаємовідносин та ін. Тому кажучи про зміст педагогічного процесу позашкільного закладу, слід вивчити зміст, характер, стійкість пізнавальних інтересів дітей. Ці показники можуть бути використані під час планування змісту низки гуртків, масових заходів.

Відбір змісту діяльності позашкільного закладу має ряд етапів. Перший з них, коли більшість дітей ще не проявляє певної зацікавленості до будь-якої галузі знань, і педагогу необхідно викликати початковий інтерес до однієї з них, навчити активному спілкуванню, само прояву. Другий, коли у підлітка є інтерес до відповідної області знань, навички, спілкування, самопрояву, але вони не стійкі і мета педагога закріпити їх. І третій, коли у школяра вже спостерігається яскраво виражений соціально-пізнавальний інтерес, високий рівень цілеспрямованої активності і педагогу необхідно закріпляти, заглиблювати, зв'язувати з вибором майбутньої професії, створювати умови для самовираження дитини, демонстрування нею соціальних зразків поведінки.

3.6. Робота соціального працівника в закладах пенітенціарної системи

У пенітенціарних установах для неповнолітніх злочинців найважливіші функції соціальних працівників полягають у тому, щоб:

1. Разом із психологом, педагогічним колективом і адміністрацією установи скласти план навчання і роботи на період

позбавлення волі: тобто доцільно організувати процес навчання і перевиховання неповнолітнього з боку дотримання єдності педагогічних вимог;

2. Допомогти засудженим підліткам подолати психологічну кризу у зв'язку із знаходженням під арештом: шляхом проведення діагностування психічних станів підлітків проводити психопрофілактичну, психоконсультативну та психокорекційну роботу по подоланню негативних наслідків перебування у ВК;

3. Сприяти в адаптації їх до середовища ВТК: допомогти підлітку якомога швидше і «безболісніше» пристосуватись до умов ВК, розкрити основні правила і умови знаходження в установі, а також допомогти в налагодженні стосунків з оточуючими;

4. Допомогти організувати вільний час і продовжити навчання : соціальний педагог повинен стежити, щоб підлітки проводили змістовне дозвілля, а також безпосередньо приймати участь в його організації;

5. Захищати права засуджених: проводити інформаційно-просвітницькі заходи, запрошувати юриста;

6. Допомогати порадою батькам і родичам ув'язненого у вирішенні проблем пов'язаних з позбавленням його волі: проводити тренінги з батьками, роз'яснювальну та ін. роботу;

7. Підготувати ув'язненого до виходу на свободу: діагностувати ступінь ефективності ресоціалізації, скласти план соціального супроводу неповнолітнього після виходу на волю [16;146].

Можна зробити невеликий висновок про те, що функції пенітенціарного соціального працівника дуже різноманітні, починаючи від правового консультування до психологічної допомоги засудженим і персоналу. І кожна функція несе в собі допомогу ув'язненому зробити свій вибір в сторону свідомого правильного вибору чесного життя.

У теорії соціальної педагогіки прийнято виділяти два основні аспекти соціальної роботи в пенітенціарній сфері: правовий і психологічний. Розглянемо кожен з них.

Однією з функцій соціального працівника в пенітенціарній сфері для неповнолітніх є правова підтримка засуджених. Це в першу чергу:

- Надання інформації неповнолітнім засудженим про їх права і обов'язки;
- Захист прав ув'язнених;
- Надання консультацій з правових питань;
- Нагляд за дотриманням прав ув'язнених як адміністрацією і педагогічним колективом, так і іншими ув'язненими.
- Проведення бесід і лекцій стосовно правового виховання ;
- Консультації юриста.

Також соціальний працівник може здійснювати зв'язок між батьками та родичами ув'язненого і самим ув'язненим, стежити за безперешкодним

відправленням кореспонденції засудженому і ним самим, допомагати засудженому в регулюванні фінансових питань, а також питань пов'язаних з відправленням релігійного вірування засудженого.

У діяльності соціального педагога в установах позбавлення волі для неповнолітніх, надзвичайно важливо проводити роботу по діагностиці і подоланню психологічних відхилень пов'язаних із перебуванням неповнолітніх в даних закладах.

Підліток, який вперше в перше потрапив у виправно-трудова установу, отримує важку психологічну травму. Також у формуванні невротичних розладів у підлітків, що знаходяться в місцях позбавлення волі, лежить багатofакторна обумовленість, у якій біологічні, соціальні і психологічні фактори представлені в нерозривному комплексі, що визначає специфіку патогенезу та синдромогенезу психічних розладів у неповнолітніх ув'язнених.

Основу патогенетичного конфлікту підлітків, які знаходяться в місцях позбавлення волі, складають такі особистісні риси як підвищена збудливість і неврівноваженість, конфліктність у відносинах, уразливість і злопам'ятність, лабільність емоцій, демонстративність

емоційних виявлень, схильність до афектів, що визначають профілі по шкалах СМОЛ - психопатії, істерії, депресії, іпохондрії, параної (більш характерно для хлопчиків) і психастенії (більш характерно для дівчаток). При цьому закріплюючими і підтримуючими розвиток невротичних розладів є фактори соціальної ізоляції, різка зміна життєвого стереотипу, психічна депривація, тверда регламентація поведінки, замкнута система спілкування, розрив устояних особистісних зв'язків, нездоланий особистісний конфлікт по відношенню до

Функції соціального працівника полягають в діагностиці особи засудженого за допомогою різних психологічних методик, висновки про особу на основі отриманих даних і розробка спільно з адміністрацією ВК програм перевиховання, виправлення і способів спілкування із засудженим.

Також соціальні працівники винні організувати вільний час засуджених. На нашу думку найправильніше описує завдання виховної дії під час дозвілля Р.Й. Шнайдер, Він говорить про те, що: «завдання виховної дії під час дозвілля зводяться до того, щоб створити в пенітенціарних установах благополучну соціальну атмосферу і викликати потяг до осмисленого проведення дозвілля після виходу на свободу. Вільний час у в'язниці не повинен залишатися «об'єктом його вбивства» або використовуватися для підготовки, планування, обговорення дій до нових злочинів. Воно повинне служити тому, щоб підвищувати культурний рівень засуджених. Відомо, що успішна культурна орієнтація ув'язнених зменшує потяг до рецидиву. Правильно організоване дозвілля сприяє хорошему відпочинку, відновленню фізичних і психічних сил людини.

Також соціальні працівники повинні проводити роботу по адаптації особистості підлітка, сприяти формуванню у нього максимально можливої активної життєвої позиції, роз'яснювати його права і обов'язки, готувати засуджених до виходу на свободу, стимулювати до активного, адекватного погляду на світ; складати програми психологічних аутотренінгів. У своїй діяльності соціальний працівник повинен орієнтуватися на те, щоб система

ізоляції не зруйнувала соціально корисних зв'язків дітей, і сприяти зміцненню їх сімейних і споріднених стосунків.

Основою підходу соціальних працівників до психологічної взаємодії з засудженими повинні стати індивідуалізація підходу і комплексність або системність, що припускає комплексний підхід і поєднує в собі різні методики по відношенню до неповнолітнього.

Системний підхід вивчення особистості – це система здійснюваних соціально-педагогічних, психологічних мір направлених на отримання всесторонньо повного аналізу відомостей які характеризують особу засудженого з метою найбільш ефективного застосування методів, прийомів і засобів переконання, виправлення, перевиховання і допомоги засудженому, а також прогнозування його поведінки.

Основними напрямками психологічної пенітенціарної соціальної роботи повинні стати:

1) Вивчення особистості засудженого і становлення його «злочинної кар'єри».

2) Розробка індивідуальних програм дії і допомоги засудженим.

3) Соціально-психологічна допомога в адаптації до середовища пенітенціарних установ.

5) Соціально-психологічна і професійна допомога в підготовці виходу з місць позбавлення волі.

На думку вітчизняних кримінологів (Кудрявцев Ст. Н., Антонян Ю.М. і ін.) вивчення особистості передбачає отримання інформації про її потреби і інтереси, ціннісних орієнтаціях, ступені і якості соціалізації індивіда, особливостях його реагування на ті або інші обставини, мотивах реалізованих в інших вчинках, типологічній психологічній характеристиці в цілому.

В узагальненому вигляді дані необхідні для вивчення особистості можуть включати в себе:

1) Рік, місце народження і проживання, освіту, склад сім'ї і інші соціально-демографічні дані.

2) Індивідуальні (інтелектуальні, вольові, емоційні) особливості особи, риси характеру, тип темпераменту, стан здоров'я, фізичного розвитку і інші індивідуальні якості.

3) Умови виховання в сім'ї, заняття, освіта, і поведінка батьків, їх відношення до дітей, взаємини в сім'ї, житлові і матеріальні умови.

4) Умови і результати навчання в школі, інших учбових закладах, особливості трудової діяльності, характер впливу шкільного колективу.

5) Основні потреби, інтереси, звички, погляди, схильності, життєві цілі і ціннісні орієнтації суб'єкта.

6) Відношення до праці, навчання, суспільних обов'язків, інших людей, сім'ї, до самого себе.

7) Поведінка в школі, на виробництві, в суспільних місцях, в побуті, дані про залучення до суспільної, дисциплінарної, адміністративної, кримінальної відповідальності.

У висновок можна сказати, що ці два аспекти роботи соціального педагога є дуже важливими і потребують від нього наявність багатьох знань і умінь у цих двох галузях. Правовий аспект діяльності соціальних працівників припускає виконання ними функцій спостерігачів, «адвокатів», адміністраторів, контролерів і соціальних посередників. Для дотримання цього аспекту соціальний педагог повинен володіти нормативно-правовою базою, добре володіти знаннями як по законодавству України, так і по міжнародному.

Психологічний аспект роботи соціального педагога для кращого виконання поставлених цілей діяльності бажано проводити або спільно з психологом пенітенціарної установи, або координувати свою діяльність разом з ним.

3. Основні методи роботи соціального педагога з неповнолітніми в умовах позбавлення волі

Соціальний педагог у своїй роботі використовує різноманітні методи роботи з неповнолітніми засудженими, але у їх основі лежить єдина мета – ресоціалізація та реабілітація підлітка для повернення його в суспільство. Тому усі методи соціальної

роботи лежать на основі процесу перевиховання і, звичайно, застосуванні методів перевиховання у роботі із засудженими.

Методи перевиховання – це сукупність певних способів педагогічної діяльності, спрямованої на вирішення корекційно-виховного завдання. Оскільки виховний процес є спільною діяльністю вихователів і вихованців, важливо підкреслити, що методи перевиховання є сукупністю способів саме спільної їх діяльності.

У пенітенціарній педагогіці під методами перевиховання розуміється сукупність способів безпосереднього або опосередкованого педагогічного впливу на розум, почуття та волю, поведінку засудженого з метою формування і корекції його свідомості та досвіду поведінки, позитивних особистісних рис і якостей.

В процесі перевиховання ув'язненого необхідно формувати його моральну та правову свідомість, духовні потреби, прагнення до соціально значущої діяльності, виробляти практичні вміння, навички та звички, спонукати докладати вольових зусиль, накопичувати просоціальний досвід поведінки, підкріплювати позитивні дії, вчинки та гальмувати негативні, виявляти, аналізувати та оцінювати результати виховних впливів.

Розвиток і вдосконалення зазначених сфер особистості засудженого вимагає відповідних засобів педагогічного впливу. Тому всі методи умовно об'єднуються в чотири основні групи.

1. Методи формування і корекції свідомості особистості, її поглядів, переконань, переживань, світогляду – це переконання, приклад, психолого-педагогічний вибух.

2. Методи формування і корекції досвіду поведінки – привчання, вправи, доручення, вимоги, контроль.

3. Методи додаткової мотивації і стимулювання поведінки – змагання, критика, покарання, заохочення, довіра.

4. Методи виявлення результатів перевиховання – спостереження, природний експеримент, аналіз продуктів діяльності, узагальнення незалежних характеристик, анкетування, аналіз документації, спеціальні психодіагностичні методики.

Кожен метод виховного впливу розподіляється на складові елементи, які називаються прийомами, тобто прийом – це елемент методу, застосування конкретного способу в специфічній ситуації для вирішення окремого завдання.

Розглянемо окремі методи, починаючи з методів формування і корекції свідомості.

Переконання як метод впливу на свідомість засудженого має на меті сформувати у особистості систему світоглядних, морально-правових, професійних, естетичних та інших цілей і цінностей, маючи на увазі, щоб вони були не лише зрозумілими і засвоєними засудженими, а глибоко сприйнятими ними як особистісні, власні цінності. Лише на цій основі вони зможуть стати мотивами вчинків і діяльності, внутрішніми регуляторами соціальної поведінки.

Застосовуючи метод переконання, слід звертати увагу на такі моменти, як активізація самостійного мислення співрозмовника, спростування помилкових позицій, псевдо-авторитетів, конкретний наочний показ негативних наслідків для особистості та її референтної групи певної поведінки, її психологічної недоцільності та ін.

Педагогічні умови ефективного застосування методу переконання:

- особистий авторитет співробітників серед ув'язнених;
- особиста переконаність вихователя в тому, в чому він має переконати ув'язненого;
- володіння вихователем методикою переконання, вміння доводити свою правоту, слухати іншу людину (методика активного вислуховування), загальна і конкретна (фахова) ерудиція, такі особистісні якості, як тактовність, витримка, терплячість і наполегливість;
- взаємна довіра співбесідників, психологічний контакт між ними;
- вміння врахувати конкретний емоційний стан засудженого, його індивідуальні особливості;
- відвертість розмови, правдивість тих фактів та аргументів, які використовуються з метою переконання.

Приклад – це метод, який сприяє впливу на свідомість і поведінку засудженого через конкретизацію та наслідування. Приклади можуть бути різних видів: конкретний життєвий, конкретний літературний, збірний, узагальнений. Найбільш впливово діє на засуджених конкретний життєвий приклад, близький до їхнього досвіду, особистісно цікавий і значущий. Умови ефективного застосування:

- усвідомлення вихованцем особистісної цінності прикладу для нього;
- наявність громадської думки, яка підтримує цей приклад;
- доступність прикладу для наслідування;
- прийняття важливості самовдосконалення;
- "людяність прикладу", його життєвість, наявність в ньому тих людських слабостей, які він зміг перебороти;
- застосування різноманітних прикладів позитивної спрямованості.

До групи методів формування і корекції свідомості належить і такий складний спосіб зміни поведінки засудженого, який Л.С. Макаренко назвав «психолого-педагогічним вибухом». Це – миттєве зняття накопиченого особистістю опору під впливом вихователя чи колективу, яке переростає в якісно нові прояви особистості. А.С. Макаренко описав його застосування в практиці своєї роботи як особливий шлях впливу на засудженого, дуже сильний, гострий, що вимагає обережності та майстерності.

Фізіологічний механізм «вибуху» полягає в тому, що сильне враження, потрясіння викликає в корі головного мозку нове, надсильне збудження, яке гальмує нервові зв'язки, що раніше склалися і тепер вже невідповідають новим умовам. Тим самим відбувається зміна свідомості та поведінки людини. Ув'язнений у цей момент кається в своїй минулій поведінці, повний рішучості змінити її, легко дає обіцянку жити по-новому. Поки домінує збудження, викликане моральним потрясінням, він успішно здійснює своє прагнення. Проте, якщо не підтримувати це збудження, то воно з часом слабшає, нові зв'язки, які не закріпилися, згасають, а старі, навпаки, розгальмовуються і знову проявляються. Виникає важкий

стан боротьби мотивів, боротьби нового, ще слабкого, з відмираючим старим. Тому остаточне закріплення нової поведінки можливе лише за умови тривалих і систематичних вправлянь в новій формі поведінки, при підтримці її ззовні. Обов'язковими є несподіваність, раптовість дії, сильне емоційне враження, яке викликає гострі переживання, обов'язкове знецінення попередньої позиції, істотна перевага запропонованих ув'язненому нових стосунків та позицій.

Характеристика методів формування і корекції досвіду поведінки:

Метод привчання, як правило, застосовується з метою формування у ув'язнених навичок соціально-нормативної поведінки: дотримання вимог внутрішнього розпорядку, належного зовнішнього вигляду, особистої гігієни, правил культури спілкування між собою та з іншими, проведення дозвілля, трудової діяльності тощо.

Метод вправ застосовується з метою спеціального відпрацювання способів поведінки в конкретно заданих умовах, різноманітних ситуаціях, а також з метою розвитку вмінь вольової саморегуляції поведінки (самозаспокоєння, володіння собою тощо, що особливо важливо для засуджених холеричного типу темпераменту, акцентуованих осіб).

Метод вимог – спонукає до діяльності, викликає позитивні або гальмує певні негативні дії, вчинки. Вимоги допомагають підтримувати дисципліну та порядок серед ув'язнених.

Доручення – метод, який передбачає постановку завдань ув'язненому чи групі, виконання яких вимагає від вихованців саме таких якостей, які треба формувати, удосконалювати, корегувати. [21;520]. Різні методи використовуються і для додаткової стимуляції і мотивації поведінки.

Так, змагання – це така організація діяльності засуджених, яка враховує психічні механізми змагальності, потреби людини у самоствердженні, перемозі.

Про використанні змагання, як методу стимулювання діяльності особистості або спільноти, важливо звернути увагу на виявлення того

позитивного досвіду, який допомагає перемагати кращим, і на розповсюдження цього досвіду, орієнтацію шефства над тими, хто відстає, на профілактику таких негативних явищ, як «колективний егоїзм», «змагальний фанатизм». Метод критики реалізується через застосування прийомів, які безпосередньо, прямо дають оцінку діям і вчинкам вихованців, або виражають непряме, опосередковане ставлення до них (скажімо, натяком, іронією, через приклад тощо).

Сутність примусу як метод стимулювання поведінки в педагогічному плані проявляється в таких ситуаціях, коли ув'язнений змушений супроти своєї волі та бажання скоритися і діяти згідно з поставленими вимогами. Цей метод застосовується до осіб, котрі розуміють, як потрібно себе поводити, але не бажають виконувати вимоги щодо такої поведінки внаслідок негативної спрямованості особистості. Даний метод виражається в певних обмеженнях свободи, позбавленні пільг, покладенні на засудженого додаткових обов'язків, а також у загрозі такими обмеженнями. Примус здійснюється у вигляді: осудження, попередження, догани, стягнення, покарання.

Доцільно застосовувати моральний примус авторитетом вихователя, значення якого визначається силою особистого авторитету співробітника. Якщо серед засуджених існує думка, що вихователь суворий, але справедливий, то його вимоги виконуватимуться, хоча б і примусово, але, принаймні, без конфліктів. Попередження про притягнення до дисциплінарної відповідальності має за мету не допустити негативних дій з боку ув'язненого чи припинити негідну поведінку під загрозою застосування стягнення, що неминуче призведе до посилення кари та нових моральних переживань. До цього прийому примусу недоцільно вдаватися часто, інакше ув'язнені психологічно звикають до погрози покарання і надалі не реагують на неї.

Мета покарання виражає негативну оцінку поведінки та вчинків засудженого. Великий вклад у розвиток технології застосування цього методу вніс А.С. Макаренко. Він писав, що «покарання має бути визнане таким же природним, простим та логічним засобом, як і будь-який інший засіб».

Основні завдання покарання – викликати почуття вини, муки совісті, ганьби, каяття по скоєному, роздуми, загострення самокритики, припинити порушення та негативні вчинки, виховати у ув'язнених внутрішню стриманість і самоконтроль.

Покарання має дуже складну психологічну природу впливу па особистість, тому його застосування вимагає значного педагогічного такту та майстерності вихователя. Важливо чітко дотримуватися таких педагогічних вимог до використання методу покарання:

- обґрунтованість та своєчасність;
- урахування індивідуальних особливостей особистості та ступеня каяття;
- виявлення мотивів, обставин, причин та умов порушення;
- поєднання вимогливості до особистості з повагою до неї;
- відповідність ступеня кари важкості скоєного вчинку;
- усвідомленість справедливості покарання як обґрунтованого засобу впливу;
- урахування громадської думки.

Вихователь, який має повноваження користуватися цим методом, повинен звертатися до покарання як до крайнього засобу, коли інші виховні впливи на вихованця не призвели до позитивних наслідків.

Кожне покарання має бути обґрунтованим і відповідати ступеню вини й важкості скоєного вчинку.

Техніку накладення стягнення широко застосовував у своїй практиці А.С. Макаренко і називав його «відкладеною бесідою». Цінність цього прийому полягає в тому, що порушнику надається певний час для заспокоєння, об'єктивної оцінки скоєного вчинку, внутрішньої підготовки до сприйняття покарання та навіть каяття. А у вихователя з'являється можливість ретельніше підготуватися до такої бесіди та з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості і переконливіше здійснити виховний вплив на неї. І у випадку відвертого каяття ефективним буде прийом пом'якшення покарання або навіть відміна його, що має сприйматися

неповнолітнім як своєрідна довіра і в цілому стимулювати його подальшу поведінку.

До групи методів стимулювання діяльності та поведінки входить і заохочення, яке виражається в оцінці та схваленні вихователем, колективом співробітників чи засуджених позитивних вчинків та дій. Заохочення спрямоване на закріплення позитивних і гальмування негативних актів поведінки, на спонукання вихованців до активності в різних сферах діяльності. Заохочення дозволяє закріпити ці зміни, надає особистості впевненість у собі, піднімає її в очах інших, формує почуття власної гідності, спонукає до подальших позитивних дій.

Для ефективного використання методу заохочення в пенітенціарних установах слід дотримуватися таких основних педагогічних вимог:

1. Справедливість та заслуженість заохочення, коли воно застосовується як оцінка дій і вчинків засудженого, що свідчать про його активну участь у праці, громадському житті, організації дозвільних заходів, зміцненні дисципліни, про прояв корисної ініціативи тощо.

2. Точний облік зробленого вихованцем; заохочення за своїм характером має відповідати його заслугам, зусиллям у праці, громадській діяльності тощо.

3. Урахування особистісних якостей неповнолітнього; з комплексу засобів заохочення варто в кожному випадку застосовувати такий, котрий найбільше відповідає індивідуально-психологічним особливостям особистості, очікуваній реакції її та інших.

4. Своєчасність та оперативність заохочення.

5. Гласність, привселюдність заохочення; його дієвість зростає, коли заохочення популяризується засобами наочної агітації, усної пропаганди.

6. Дотримування почуття міри. Якщо заохочення застосовуються досить часто, за незначні дії та вчинки, то вони перестають виступати стимулом, який активізує зусилля неповнолітнього, до них звикають.

7. Потрібно вміло поєднувати моральне і матеріальне заохочення.

8.Слід піклуватися про педагогічну спрямованість заохочення, його виховний та стимулюючий вплив на особистість і групу.

9.Послідовність, тобто використання всіх різноманітних засобів заохочення – від найпростішої похвали до пом'якшення умов утримання та дострокового звільнення з ВТК.

10.Узгодженість заохочення з думкою колективу засуджених у ВТК. Виховне значення цього методу значно зростає, якщо ініціатива про заохочення йде від самих засуджених.

11.Створення ув'язненим спеціальних умов для прояву позитивних якостей та переживання радощів похвали за соціально-корисні дії та вчинки.

Особливий вид заохочення – «авансоване». Воно застосовується до неповнолітніх, які внутрішньо готові до певних позитивних дій та вчинків, але внаслідок якихось причин (сумніви, невпевненість) утримуються від їх здійснення. У цьому випадку «авансоване» заохочення виконує роль пускового механізму позитивних поведінкових вчинків.

Сильним мотиваційним, стимулюючим засобом впливу па особистість є метод довіри. Суть цього методу полягає в виявленні вихователем у неповнолітнього якоїсь позитивної якості та дорученні йому діяльності, в якій ця якість повинна проявитися. Сила методу полягає в чому, що довіра викликає у засудженого зворотну реакцію у вигляді певних моральних обов'язків перед особою, що виявила цю довіру. Виправдана довіра дає емоційне задоволення, дозволяє відчувати значущість своєї особистості.

Пенітенціарні працівники повинні пам'ятати, що застосування цього методу визначається знанням індивідуально-психологічних особливостей ув'язнених, і має бути у кожному випадку продуманим, обґрунтованим. Причому, довіряючи неповнолітньому, слід перевіряти та контролювати його дії.

Призначення методів вивчення результатів виховання полягає в отриманні зворотної інформації про результативність виховних впливів вихователів на ув'язнених, в здійсненні періодичних «зрізів» рівня їх виправлення.

Спостереження як спеціально організоване, цілеспрямоване, плано-мірне та систематичне сприйняття поведінки ув'язнених у природних умовах їхнього життя та діяльності дозволяє фіксувати, аналізувати, узагальнювати прояви особистості, її зміни в різних ситуаціях, контролювати хід накопичення позитивного досвіду поведінки.

Індивідуальні бесіди надають співробітникам та соціальним працівникам можливість виявляти зміни в поглядах і переконаннях ув'язненого, його життєвих планах, прагненнях, системі цінностей і моральних установках, рівень сформованості правосвідомості і в цілому відстежувати хід коригування спрямованості особистості внаслідок педагогічних впливів.

Аналіз продуктів діяльності (наприклад, кількісних та якісних показників трудової та навчальної діяльності, виконання різних доручень, виступів на зборах, заміток до стінної газети, листування тощо) допомагає побачити відображені в них інтереси неповнолітнього, його прагнення, зміну ставлення та поведінки.

Узагальнення незалежних характеристик ґрунтується на зібранні, порівнянні відомостей про неповнолітнього від різних осіб, котрі характеризують його незалежно один від одного, що підвищує об'єктивність суджень про особливості спрямованості його особистості.

З метою вивчення результативності виховних впливів на неповнолітніх ув'язнених використовуються методи анкетування, аналізу документації, а також спеціальні психодіагностичні методики (зокрема тестування).

Достовірність узагальнюючих суджень про результати корекційно-виховного процесу з неповнолітніми ув'язненими забезпечується комплексним використанням зазначених методів цієї групи зі зрівняння матеріалів, отриманих за допомогою кожного з них.

Соціально – трудова реабілітація, як метод ресоціалізації неповнолітніх в умовах позбавлення волі.

Для подальшого процесу ресоціалізації і перевиховання неповнолітнього правопорушника реалізуються у навчально-виховній роботі, що включає в себе загальноосвітнє і професійне навчання. Тут

слід особливо зазначити, що зміна назви «виховна трудова колонія» на «соціально-виховний заклад» підкреслює при усій важливості трудової діяльності пріоритетність саме виховних заходів.

Необхідна умова для усіх вихованців – одержання ними спеціальності, при цьому повинний забезпечуватися по можливості широкий і добровільний вибір професій, враховуватися потреби регіону і ринку праці (перспектива), вік, фізичні, розумові і психічні особливості. Однак у даний час ця умова не забезпечується повною мірою, про що свідчать дані опитувань засуджених у виховних колоніях, більш 60% яким у майбутньому не збираються працювати за придбаною у колонії професією.

Дуже важливе значення має зміна відношення засуджених до праці, забезпечення вихованців роботою з високим рівнем організації і культури виробництва, технології. Необхідно домагатися проведення оплати виконаної роботи, що забезпечить зацікавленість підлітка в результатах його праці.

До числа основних засобів, що забезпечують процес виправлення злочинців, відноситься загальноосвітнє навчання. Щодо неповнолітніх засуджених необхідно відзначити особливу роль, що має даний засіб впливу. Адже у виховній колонії практично кожен засуджений проходить через освітню школу, що є одною з головних структурних елементів установи і фактично — центром проведеної в колонії виховної роботи. Дуже важливою є чітка взаємодія у виховному процесі вчителів школи, вихователів загонів і відділень, викладачів професійного училища, майстрів виробництва, тому, що в роботі з засудженими не завжди дотримується принцип єдності педагогічних вимог.

Вихід з цього положення бачиться в створенні єдиного навчально-виховного процесу, що охоплює всі служби колонії. Для сучасних виховних колоній потрібні висококваліфіковані фахівці, що знають вікову специфіку неповнолітніх, і насамперед соціальні педагоги. Виховна робота повинна проводитися диференційовано, з урахуванням ступеня моральної деформації засуджених.

Суспільний вплив – одне з умов забезпечення процесу соціалізації неповнолітніх, що відбувають покарання, прилучення їх до нормальної

людської діяльності й участі в суспільному житті, і тут відкривається найширший простір для діяльності соціального педагога.

Велике значення в організації виховного процесу здобуває колектив засуджених. Позитивний ефект, як показує практика, досягається частіше при впливі на засудженого через його первинний колектив (загін, бригаду, клас), члени якого знаходяться в постійному спілкуванні і взаємодії один з одним, повсякденно зв'язані загальними інтересами і справами, відносинами відповідальної залежності і знаходяться під постійним контролем вихователя, що знає про характер міжгрупових і міжособистісних відносин засуджених. Необхідно довіряти підліткам роль активних організаторів, а не тільки виконавців волі вихователів, використовувати різні форми колективної діяльності на основі самоврядування, творчого початку, самостійності. Перебудова моральної свідомості засудженого здійснюється в нерозривному зв'язку з формуванням позитивного досвіду життєдіяльності.

Можна зробити висновок, що при використанні усіх цих методів слід врахувати, що позитивна спрямованість процесу перевиховання можлива лише за умови налагодження довірливих відносин між підлітком і фахівцем. Підтримка такого складного психологічного стану, як вихованість, є головним завданням соціального педагога по суті на всіх етапах здійснення процесу перевиховання. Також виправний вплив на неповнолітніх злочинців варто розглядати як єдиний нерозривний процес, починаючи з моменту узяття їх під варту і закінчуючи періодом реабілітації і соціальної адаптації після звільнення. І на протязі цього процесу соціальний педагог є тією ланкою, яка підтримує зв'язки засуджених з їх батьками, педагогічним колективом, адміністрацією ВК, однолітками, сприяє налагодженню їх взаємодії та досягненню загальної мети - перевиховання неповнолітніх засуджених.

РОЗДІЛ 4. ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

4.1. Методи та технології соціальної діагностики

Діагностика (з грец. *diagnostikos* – здатність розпізнавати) – загальний спосіб одержання вичерпної інформації про об’єкт або досліджуваний процес.

Соціальна діагностика – це виявлення, позначення й вивчення причинно-наслідкових зв’язків і відношень, що породжують комплекс соціальних проблем різного рівня організації.

Соціальна діагностика – це:

1. діяльність з розпізнавання й аналізу соціальних патологій і проблем;
2. процес такого аналізу з формулюванням обґрунтованого висновку про предмет розгляду;
3. галузь соціальних наук, присвячена методам одержання знання про суспільство.

Соціальна діагностика:

- одиничне дослідження соціальної ситуації клієнта, якому соціальний педагог повинен надати допомогу;
- необхідний етап будь-якого впливу в соціально-педагогічній роботі, технологічний імператив соціального обслуговування;
- сукупність наукових методів, що обґрунтовують правильність отриманої інформації.

Соціальна діагностика передбачає збір інформації про клієнтів та умови їхньої життєдіяльності, визначення соціальних зв’язків, зумовлених умовами життя клієнтів, з метою розробки програми соціальної допомоги.

Мета соціальної діагностики – встановлення достовірності інформації про стан соціального об’єкта й оточуючого його середовища, прогнозування його можливих змін і впливу на інші соціальні об’єкти, а також вироблення рекомендацій для прийняття організаційних рішень, соціального проектування дій щодо надання соціальної допомоги.

Завдання соціальної діагностики:

- виявлення специфічних соціальних якостей, особливостей розвитку і поведінки клієнта;
- визначення рівня розвиненості різних властивостей, їхньої вираженості в кількісних і якісних показниках;
- у разі необхідності опис особливостей клієнта, які діагностуються;
- ранжирування специфічних властивостей клієнта.

Результатом соціальної діагностики є опис об'єкта в системі показників. Необхідною умовою соціальної діагностики є наявність норм, нормативів, орієнтирів сфери життєдіяльності, яка діагностується.

Соціальна діагностика здійснюється на декількох **рівнях**, що визначаються, з одного боку, засобами і методами вирішення завдань і організаційно-управлінською структурою країни, з іншого. Так виділяють:

- *загальносоціальний (державний) рівень* соціальної діагностики еквівалентний в Україні рівню державної влади; на цьому рівні вивчається стан усього суспільства або його великих соціально-демографічних груп: дітей, людей похилого віку, жінок, чоловіків, молоді й тощо для виявлення загальних тенденцій розвитку в галузі економіки, соціальної політики, духовного життя тощо;

- *регіональний (територіальний) рівень* – соціальна діагностика проводиться як силами наукових підрозділів в областях країни, так і відповідними службами при обласних адміністраціях; на рівні територіальної спільності може вивчатися, наприклад, розвиток народностей, територіальних груп, трудових колективів тощо;

- *локальний рівень* передбачає проведення соціальної діагностики, здійснюваної безпосередньо фахівцями в закладах освіти, установах соціального обслуговування населення, наприклад, стан і розвиненість інфраструктури для людей з особливими потребами;

- *індивідуальний рівень* – безпосередня робота із клієнтом, на індивідуальному рівні соціальна діагностика допомагає персоніфікувати та надає «адресність» соціальній допомозі при

виявленні проблем життєдіяльності клієнта. Головною її метою стає визначення соціальної проблеми клієнта й знаходження засобів для її розв'язання.

Соціальна діагностика досить складний й відповідальний вид діяльності, яка здійснюється за певними принципами.

Назви принципів	Зміст принципів
<i>Конфіденційності</i>	нерозголошення соціального діагнозу без персонального дозволу на це особи, яка є об'єктом дослідження (якщо це діти, то на розголошення результатів обстеження обов'язково необхідний дозвіл батьків чи осіб, які їх замінюють)
<i>Наукової обґрунтованості</i>	результати аналізу повинні бути достовірними і надійними
<i>Незавдання шкоди</i>	діагностичні результати ні в якому разі не повинні бути використані на шкоду людині, яка піддається дослідженню
<i>Об'єктивності</i>	висновки дослідження повинні робитися на основі науково обґрунтованих, об'єктивних даних і не повинні залежати від впливу зовнішніх (наприклад, бажання й переваг керівництва) і внутрішніх (власних забобонів, незнання, негативного життєвого, сімейного досвіду) факторів з боку тих, хто проводить дослідження або користується його результатами
<i>Ефективності</i>	не слід пропонувати людині такі рекомендації, які за результатами діагнозу не мають для неї користі, можуть призвести до небажаних чи непередбачуваних наслідків
<i>Верифікації соціальної інформації</i>	встановлення її достовірності, можливості перевірки за допомогою інших процедур чи інших джерел даних

Назви принципів	Зміст принципів
<i>Системності</i>	соціальні проблеми є полікаузальними, тобто їх зародження і розвиток визначається не однією причиною, а декількома, часто навіть системою причин
<i>Клієнтцентризму</i>	розгляд всіх сторін соціальної дійсності, всіх зв'язків і опосередкувань соціальної ситуації з точки зору інтересів і прав індивідуального чи групового клієнта. Соціальний працівник захищає інтереси клієнта (звичайно, якщо це не суперечить закону) і з урахуванням цієї позиції буде свою діяльність

Систему методів соціальної діагностики умовно можна поділити на дві основні групи: методи проведення діагностичного дослідження й методи аналізу діагностичної інформації.

Вимоги до методів соціальної діагностики:

- валідність, надійність, однозначність, точність;
- обраний метод має бути найпростішим з усіх можливих і найменш трудомістким з тих, що дають можливість одержати бажаний результат;
- метод повинен бути доступний не тільки для соціального педагога, а й для клієнта при мінімумі фізичних і психічних зусиль, необхідних для його використання;
- технологія застосування методів (інструкція) повинна бути чіткою й зрозумілою, повинна налаштовувати клієнта на довірливе ставлення до соціального педагога, на співробітництво.

Методи соціальної діагностики:

Групи методів	Назви методів	Зміст методу
Методи проведення діагностичного дослідження	Анкетування	метод призначений для виявлення думки значної кількості осіб за відносно короткий проміжок часу. Основним інструментом анкетування є анкета (опитувальник) – список спеціальних і певним чином згрупованих питань. За змістом й формою питань, що ставляться, анкети класифікуються на відкриті (питання ставляться у відкритій формі, що передбачають довільну відповідь), закриті (передбачені однозначні варіанти відповідей типу “так”/”ні”) і комбіновані. За способом проведення анкетування поділяють на пряме (у присутності анкетера) і заочне
	Спостереження	планомірне, цілеспрямоване, навмисне й спеціальним чином організоване сприйняття явищ, результати якого в тій або іншій формі фіксуються спостерігачем
	Бесіда	відносно вільний (неформальний) діалог між дослідником і досліджуваним (досліджуваними) на певну тему; метод одержання й корегування інформації на основі вербальної (словесної) комунікації. У бесіді можна виявити ставлення досліджуваного до людей, власної поведінки, подій; визначити культурний рівень, особливості моральної й правової свідомості, рівень розвитку інтелекту тощо. Бесіда, як правило, не обмежена в часі й не завжди “укладається” у спочатку задане русло

Групи методів	Назви методів	Зміст методу
	Аналіз документів	метою аналізу документації є збір фактів; це якісний метод дослідження, який допомагає встановити норми й цінності, властиві певному суспільству в певний історичний період, одержати відомості, необхідні для опису тих або інших соціальних структур, простежити динаміку взаємодії між різними соціальними групами й окремими людьми тощо.
	Біографічний метод	спосіб дослідження, діагностики, корекції й проектування життєвого шляху особистості. Цей метод заснований на вивченні особистості в контексті її особистої історії й перспектив розвитку її індивідуального буття й відносин з іншими людьми
	Інтерв'ю	метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди у формі “питання – відповідь”. В інтерв'ю задається темп і план розмови, інтерв'юер (той, хто опитує) більш жорстко тримається в межах питань, що обговорюються. У процесі інтерв'ю певною мірою ослаблений зворотний зв'язок – інтерв'юер зберігає нейтральну позицію, лише фіксує відповіді, висловлення й респондентові (той, кого опитують) часто важко буває зрозуміти ставлення з боку інтерв'юера до його відповідей (чи приймає він їх, чи вірить, чи поділяє такі самі погляди). Щодо техніки проведення розрізняють стандартизовані, напівстандартизовані й вільні інтерв'ю

Групи методів	Назви методів	Зміст методу
	Порівняльний аналіз	застосовується для виявлення спільного й особливого у проблемах, що вивчаються. Метод <i>порівняльного аналізу</i> проблем часто використовують, якщо залишаються нез'ясованими причини певних явищ, які встановлені під час проведення соціальної діагностики
	Контент-аналіз	систематична реєстрація одиниць змісту, що цікавлять, у документах, які потім піддаються кількісній обробці, яка полягає в підрахунку частоти появи одиниць у сукупності однорідних документів (не менше десяти) в абсолютних числах або у відсотках розподілу по документах. Метод <i>контент-аналізу</i> також побудований на порівнянні. Але в цьому випадку мова йде про проведення порівняльного підрахунку значенневих одиниць. За допомогою цього методу не тільки аналізуються події, факти й відносини, а й розкриваються установки, традиції, інтереси, орієнтації людей, виражені в неявному вигляді
	Тестування	спрямоване на одержання поглибленої інформації за допомогою питань, проєктивних малюнків, геометричних фігур й інших дослідних матеріалів, розроблених і апробованих фахівцями. Тестовий метод (з англ. test – проба, випробування, дослідження) являє собою спосіб виміру й оцінювання найбільш складних ознак, властивостей і станів особистості, які не піддаються прямому або безпосередньому спостереженню.

Групи методів	Назви методів	Зміст методу
		Тестовий метод застосовується, як правило, для стандартизованого виміру індивідуальних відмінностей людей у трьох основних сферах: в освіті для оцінювання ефективності форм навчання, а також для визначення рівня підготовленості учнів; у професійній підготовці й відборі при атестації кадрів, прийомі на роботу тощо; у соціально-психологічному консультуванні для надання індивідуальної допомоги в кризових ситуаціях, у сфері ділового спілкування тощо
Методи аналізу діагностичної інформації	Класифікація	процес групування об'єктів дослідження або спостереження відповідно до їх загальних ознак. Класифікаційними критеріями можуть бути: належність до конкретної категорії осіб, що потребують соціальної допомоги з урахуванням віку, статі, стану здоров'я тощо; характер соціального явища тощо
	Експертні методи	процедура отримання оцінки проблеми на основі групової думки фахівців (експертів). Передбачається залучення до проведення діагностичного аналізу широкого кола фахівців, включаючи аналітиків із суміжних галузей діяльності. Спільна думка має більшу точність, ніж індивідуальна думка кожного з фахівців. Результатом опитування експертів є інформація, що виражає переваги експертів і змістовне обґрунтування цих переваг

Групи методів	Назви методів	Зміст методу
	Кореляція	передбачає прояв взаємного зв'язку, взаємного впливу проявів, факторів, індивідуальних особливостей, встановлених під час проведення діагностики
	Ранжування	приписування об'єктам певних значень, завдяки яким їх можна вибудувати на порядковій шкалі від верху до низу (від більшого значення до меншого й навпаки)

Етапи соціальної діагностики:

1) початковим етапом завжди є скарга клієнта або його близьких, сусідів, заява співробітника органу охорони порядку, педагога, тобто поява соціальної проблеми, й відповідно, аналіз первинної інформації, яку фахівець отримує при першому знайомстві і яка є важливою для прийняття рішення про необхідність діагностики об'єкта;

2) далі – формулювання висновків — визначення об'єкта (що), предмета (зміст) діагностики й того, як її варто забезпечити (спосіб діагностики);

3) наступний етап – підготовка до діагностичної діяльності (технічна й методична, суб'єкта й об'єкта);

4) власне діагностика – реалізація методів і методик діагностики; збір і аналіз даних про соціальну ситуацію. На цьому етапі фахівець використовує різні діагностичні методи;

5) як правило, зібрані дані рідко бувають несуперечливими й однозначно вказують на одну соціальну патологію; у кожному конкретному випадку є набір декількох типів соціальних проблем. Тому в ході аналізу результатів діагностики фахівець не просто робить висновок про сутність і причини життєвих труднощів клієнта, а ранжує наявні проблеми, виділяючи головну, від якої залежить

розв'язання всіх інших або яка може бути вирішена на конкретному рівні можливостей чи при наявному рівні знань.

б) встановлення соціального діагнозу – чітко позначений і названий перелік проблем конкретного суб'єкта в їхньому взаємозв'язку, взаємозалежності й ієрархії.

Соціальний діагноз не може вважатися остаточним, поки фахівець працює із клієнтом. Можливо, у процесі їхньої взаємодії виявляться факти, які змусять якщо не переглянути, то скорегувати зроблений висновок. Розв'язання будь-якої проблеми може актуалізувати інші проблеми, які були замасковані або відсунуті на задній план при вирішенні проблеми, що спочатку здавалася найбільш актуальною. Тому соціальна діагностика як контроль за станом ситуації клієнта й відстеження змін у ній здійснюється протягом всієї діяльності з надання допомоги конкретному клієнтові.

При здійсненні соціальної діагностики варто враховувати:

1. Призначення технології (на що вона орієнтована). Від того, що діагностується, дуже часто залежить, як це варто зробити (найбільш доцільний спосіб) і де (у яких умовах) її проводити.

2. Суб'єкт застосування. Для реалізації будь-якої діагностичної технології необхідна спеціальна підготовка фахівця.

3. Об'єкт застосування. Методика діагностики, як правило, орієнтована на певну сферу практичного застосування.

4. Місце реалізації. Діагностичні технології використовуються, як правило, у спеціальних центрах, консультаційних пунктах.

5. Способи реалізації. Вони можуть бути більш-менш ефективними залежно від низки чинників (рівня технічної підготовленості фахівця, готовності лабораторії до діагностики й ін.). Залежно від об'єкта діагностики формується банк даних технологій, диференційованих за способами і засобами їхньої реалізації. Це можуть бути соціологічні або психологічні методики з використанням спеціальних бланків, апаратури, методів спостереження тощо.

4.2. Технології соціальної профілактики в соціально-педагогічній роботі

Профілактика (з *грец.* – попередження) – комплекс заходів щодо попередження негативних явищ і станів функціонування об'єкту діяльності та виникнення проблем. Профілактика особливо актуальна щодо соціальних проблем, запобігти яким частіше простіше, ніж подолати їх негативні наслідки.

У широкому розумінні профілактика ставить за мету підвищити якість життя, створити необхідні умови для формування властивостей, спрямованих на підтримку благополуччя особистості. Профілактика покликана сприяти доступу до необхідної інформації, забезпеченню підтримуючого та безпечного середовища, формуванню та набуттю позитивних життєвих навичок, а також відповідальної поведінки.

Соціальна профілактика (превенція) діяльність, спрямована на попередження появи та розвитку негативних соціальних явищ, соціальних проблем, в також проблем окремої особистості. Соціальна профілактика передбачає виявлення, усунення та нейтралізацію соціальних і психологічних чинників, що призводять до появи та загострення проблеми. Профілактика – один із напрямів соціально-педагогічної роботи й видів діяльності соціального педагога. Вона може бути складовим елементом роботи з окремим випадком та самостійною діяльністю.

Предметом соціально-педагогічної профілактики є:

- 1) соціально-економічні проблеми;
- 2) негативні соціальні явища (безробіття, злочинність, бездоглядність дітей, алкоголізм, наркоманія, насильство в сім'ї тощо);
- 3) соціальні хвороби (хвороби, що складають особливу соціальну небезпеку та поширення яких пов'язано із соціальними умовами й особливостями поведінки певних верств населення – туберкульоз, ВІЛ, хвороби, що передаються статевим шляхом та ін.);

4) нездоровий спосіб життя, згубні звички (алкоголізм, наркоманія, небезпечний статевий спосіб життя, ігроманія, дрономанія тощо);

5) деструктивні конфлікти (конфлікти в сім'ї, у трудовому колективі, міжгрупові, міжнаціональні);

6) особистісні проблеми, що мають широке розповсюдження й соціальні наслідки (інвалідність, самотність, психічні розлади тощо).

Мета соціальної профілактики – створення умов для уникнення чи успішного подолання суспільством проблем, для повноцінного розвитку й життєдіяльності людей, для задоволення людьми своїх потреб у такий спосіб, що не призводить до негативних наслідків.

Об'єкт соціальної профілактики – окремі особи, соціальні групи, верстви населення, які страждають або можуть постраждати від проблем та негативних явищ; особи, соціальні групи, які своїми діями, поведінкою, способом життя створюють проблеми; особи, соціальні групи та організації, від дій яких залежить подолання причин негативних явищ та їх наслідків.

Залежно від об'єкту профілактичного впливу виділяють:

- загальну профілактику (охоплює широкі верстви населення і спрямовується на подолання загальних, універсальних причин проблеми);

- спеціальну профілактику (спрямована на соціальні групи, які знаходяться в особливих умовах, що збільшує ризик виникнення та загострення проблем (групи ризику, групи соціального ризику);

- індивідуальну профілактику (спрямована на окрему особистість і має на меті подолання специфічних для неї чинників проблеми).

Залежно від того, на якому етапі розвитку проблеми та її впливу на ту чи іншу соціальну групу відбуваються профілактичні заходи, виділяють кілька видів профілактики.

Первинна профілактика – комплекс соціальних, просвітницьких і медико-психологічних заходів, спрямованих на попередження виникнення проблеми.

Завдання первинної профілактики:

- формування морально-психологічної стійкості особистості як основи здорового способу життя; уявлень про значущість власного життя, звичок відповідальної поведінки; «імунітету до негативного впливу пронаркотичної інформації» та соціального середовища;

- створення умов для самореалізації та самоствердження особистості шляхом її залучення до соціально корисної діяльності;

- інформування про природу наркогенних речовин, біохімічні механізми їх впливу на організм тощо.

- формування навичок індивідуальної поведінки та прийняття рішень у ситуаціях ризику, коли можливі зловживання наркотичними речовинами.

Вторинна профілактика – діяльність, спрямована на попередження загострення проблеми та її наслідків серед осіб, що відчули на собі її негативний вплив (наприклад, серед осіб, котрі відрізняються девіантною, адиктивною поведінкою і яким властиві певні захворювання. У вторинній профілактиці застосовується стратегія та програми “зменшення шкоди”, які передбачають роботу в середовищі осіб, що відчули на собі негативний вплив наркотиків, алкоголю тощо.

Третинна профілактика – робота фахівців, спрямована на попередження рецидивів проблеми чи негативного явища в осіб, які постраждали і проходять реабілітацію (наприклад, лікуються від алкозалежності, наркозалежності, відбули покарання за скоєний злочин).

Соціальна профілактика здійснюється на макрорівні (суспільство загалом, окремий регіон, макросередовище), мікрорівні (у певній організації, робота з сім'єю, з оточенням) та на рівні особистості (окремий індивід, індивідуальний рівень). На макрорівні соціальна профілактика реалізується у вигляді комплексних профілактичних програм міжнародного, національного, регіонального рівнів; кампаній у засобах масової інформації, масових заходів; координованої дії цілої мережі установ та громадських організацій.

На мікрорівні профілактика здійснюється у вигляді спеціальних програм, заходів та окремих дій у межах організації, установи, за місцем проживання.

Індивідуальний рівень профілактики – це робота з окремою особою, яка проводиться спеціалістами або волонтерами.

Суб'єкти соціальної профілактики – спеціально створені організації, фахівці, соціальні установи (заклади освіти, охорони здоров'я, соціального обслуговування та ін.), окремі особи, зацікавлені у попередженні й подоланні проблеми.

Стратегії профілактики – це загальні підходи до визначення основних цілей профілактики певної проблеми, шляхів її подолання. Виокремлюють стратегію боротьби (усунення негативних явищ, проблеми, її ризиків та наслідків) та стратегію нормалізації (обмеження ризику негативного явища або проблеми). У першому випадку проблема однозначно вважається негативною і неприпустимою. У другому – негативне явище (проблема) визначається як небажане, але припустиме, тому профілактика спрямована на обмеження його наслідків.

Ефективність соціальної профілактики залежить від глибокого аналізу чинників, що призводять до виникнення й загострення проблеми. Причини будь-якої соціальної проблеми лежать у протиріччі між умовами життєдіяльності та можливостями індивіда, соціальної групи, суспільства. Соціальні умови не дозволяють, заважають індивіду задовольнити свої потреби, а індивід через власні якості не здатний задовольнити свої потреби в конкретних умовах існування або змінити їх. До того ж негативні соціальні умови впливають на адаптаційні можливості людини, заважають її особистісному розвитку. У той же час людина (соціальна група) своїми діями може погіршувати умови власної життєдіяльності.

Тому профілактика будь-якої проблеми повинна бути спрямована як на соціальне середовище, в якому вона виникає, так і на особистість, яка від цієї проблеми страждає. Профілактика має вплинути як на соціальні, так і на особистісні чинники проблеми. Чинниками, що породжують та впливають на проблему, можуть бути:

природні та соціальні умови (стан економіки, законодавство, суспільна мораль, соціальна інфраструктура), особливості мікросередовища (соціальний статус, матеріальний стан, особливості культури родини, особливості оточення тощо), індивідуальні особливості людини (стан здоров'я, темперамент, інтелект, емоційно-вольова сфера, обізнаність із проблемою тощо).

Завдання соціальної профілактики:

- 1) Визначити причини і чинники проблеми (негативного явища).
- 2) Запобігти негативному впливу середовища, що породжує проблему чи знижує адаптивні можливості людини; усунути, нейтралізувати дію негативних чинників проблеми або компенсувати їх вплив.
- 3) Збільшити можливості для задоволення потреб, подолання проблем, повноцінної діяльності (підвищити соціальні ресурси).
- 4) Подолати особистісні чинники, що сприяють виникненню або загостренню проблем, заважають їх вирішенню.
- 5) Підвищити особистісні ресурси, здатність особистості адекватно реагувати на проблеми, вирішувати їх та задовольняти власні потреби.
- 6) Організувати взаємодію суб'єктів вирішення проблеми, а також діяльність, спрямовану на попередження виникнення проблем та їх розв'язання.

Напрями профілактичної роботи:

1. Встановлення причин проблеми, діагностика стану її розвитку, чинників, що впливають на загострення проблеми, моніторинг проблеми, аналіз ефективності профілактичних заходів.
2. Планування, організація й координація профілактичної роботи (розробка концепції профілактики, плану профілактичних заходів, організація співпраці зацікавлених установ та фахівців).
3. Попередження негативної дії об'єктивних чинників, вплив на об'єктивні причини і чинники проблеми (усунення, нейтралізація, запобігання, компенсація наслідків).

4. Попередження негативного впливу соціального оточення (запобігання поширенню негативних цінностей, зразків поведінки, захист від шкідливих дій інших осіб).

5. Збільшення ресурсів середовища.

6. Формування адекватного уявлення про проблему та ставлення до неї (формування свідомого ставлення людей до проблеми, її причин та наслідків), позитивних соціальних цінностей.

7. Виявлення та корекція особистісних якостей, що знижують адаптивні можливості людини.

Розвиток якостей, що збільшують адаптивні можливості людини.

Показники ефективності профілактичної діяльності:

- зниження рівня поширеності проблеми;
- об'єктивні зміни в поведінці людей стосовно проблеми;
- зміна уявлень представників цільових груп щодо проблеми та ставлення до неї;
- поліпшення самопочуття представників цільової групи, позитивні зміни в їх фізичному, психічному стані, підвищення їх соціальної активності.

Основними формами організації профілактичної діяльності соціального педагога є профілактичні заходи й профілактичні програми.

Профілактичний захід – спеціально організована взаємодія виконавців профілактичної роботи і представників цільової групи, спрямована на попередження соціальної проблеми та подолання окремих її чинників (масові акції, інформаційно-просвітницькі та навчальні заходи, заходи з поширення науково-популярної літератури та соціальної реклами. Профілактичні заходи можуть бути елементом профілактичної програми.

Профілактична програма – спеціально розроблена система заходів, спрямованих на попередження конкретної соціальної проблеми або кількох проблем, пов'язаних між собою. Профілактична програма реалізується на певній території, у певних установах і має чітко визначений термін. Профілактичні програми можуть передбачати, як окремі заходи, так і довготривалі

профілактичні інтервенції (навчальні курси, кампанії соціальної реклами, постійні рубрики у ЗМІ, діяльність консультативних пунктів тощо).

Як правило, програмою передбачаються дії у різних напрямках профілактики та залучення до її реалізації фахівців різних спеціальностей; співпраця різних установ, зацікавлених у попередженні проблеми, що дозволяє у повному обсязі реалізувати технологію комплексної соціальної профілактики.

У соціально-педагогічній літературі визначено найпоширеніші організаційні форми соціально-педагогічної роботи за напрямом соціальної профілактики, зокрема:

- анімаційні (фестивалі, концерти, марафони, форуми, змагання, конкурси);
- інформаційні (зібрання, прес-конференції, презентації, виставки);
- навчальні (бесіди, тренінги, лекції, практикуми, заняття);
- методичні (семінари, круглі столи);
- дослідницькі (опитування, анкетування, тестування).

У роботі соціального педагога особлива увага приділяється негативним явищам у підлітково-молодіжному середовищі, тому, природно, що первинна профілактика виступає провідним напрямом соціально-педагогічної роботи. Існують різноманітні підходи до організації первинної профілактичної роботи з підлітками. Найчастіше в науковій літературі описуються сім основних типів профілактичних програм, а на практиці використовуються різні їх поєднання.

Основні підходи до профілактики:

Надання інформації – найбільш розповсюджений підхід. Його суть полягає в наданні дітям і дорослим фактичних відомостей про природу, шляхи поширення, наслідки негативного явища (ВІЛ/СНІДу, інформації про психоактивні речовини й наслідки їх уживання тощо). Згідно з цим підходом підвищення рівня знань досить ефективно сприяє відмові від наркотиків і ризикованої поведінки серед підлітків та молоді.

Емоційне (або афективне) навчання базується на припущенні, що залежність від наркотиків частіше розвивається в людей, які мають труднощі у вираженні своїх емоцій. Такі люди низько оцінюються однолітками, тому прагнуть за будь-яких умов увійти до групи й бути прийнятими нею. Зміст програм, орієнтованих на цей підхід, зводиться до надання допомоги у подоланні «емоційної глухоти та німоти», підвищенні рівня самооцінки людини.

Апеляція до цінностей та знань ґрунтується на теоріях про зміну поведінки та використовує методи поведінкової терапії. Розробляються програми життєвих навичок, котрі фокусуються на підвищенні в підлітка стійкості до негативних соціальних впливів. Традиційно ці програми охоплюють дві сфери: *інформаційну* та *соціальну*. Інформаційний компонент полягає в наданні достовірної, всеохоплюючої інформації; соціальний – у розробці програм самовдосконалення, навчанні стратегіям прийняття, стійкості до впливу оточення.

Виховання протидії фокусується на набутті соціальних навичок, зокрема, таких, як уміння чинити опір негативному впливу однолітків.

Надання альтернативи передбачає необхідність розвитку альтернативних соціальних програм, в яких молоді люди могли б реалізувати прагнення до ризику, гострих почуттів, підвищену активність. Такі програми є досить ефективними в роботі з підлітками групи ризику.

Вплив соціального середовища та однолітків відіграє важливу роль у житті підлітка, сприяючи чи перешкоджаючи вживанню наркотиків. За цим підходом, найважливішим фактором соціалізації людини є соціальне середовище як джерело зворотного зв'язку, заохочень і покарань. Найпопулярнішими серед таких програм є тренінги стійкості до соціального тиску однолітків, які допомагають підліткам одержати «щеплення» проти негативного впливу засобів масової інформації (зокрема щодо легальних наркотичних речовин), а також батьків, котрі вживають тютюн та алкоголь.

Підхід, спрямований на зміцнення здоров'я, базується на поєднанні особистого вибору людини та соціальної відповідальності за здоров'я нації, де вираз зміцнення здоров'я є деяким об'єднувальним поняттям і являє собою процес «примирення» людини з навколишнім середовищем. З цих позицій здоров'я розглядається як джерело благополучного повсякденного життя, а не як ціль існування. У даній концепції за основу беруться соціальні, особистісні та фізичні можливості людини, а її важливим складником є формування життєвої компетенції. Основа діяльності в програмах щодо зміцнення здоров'я – розвиток особистості, котра виявляє здоровий життєвий стиль, що не тільки впливає на власне благополуччя, а й сприяє позитивним змінам у соціокультурному середовищі.

4.3. Методи та технології соціальної корекції

«Корекція» в сучасній науковій літературі належить до термінів соціальної педагогіки (М.А. Галагузова, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола, А.Й. Капська); спеціальної педагогіки (С.М. Гончаренко, І.П. Підласий), корекційної педагогіки (Т.Г. Нікуленко, І.П. Підласий), психології (О.М. Степанов та ін.), соціальної роботи (В.Н. Курбатов, Е.І. Холостова) і визначається як:

- виправлення, часткове виправлення або змінення;
- виправлення, усунення, подолання недоліків чи порушень, вад психічного або фізичного розвитку;
- виправлення (часткове або повне) вад психічного або фізичного розвитку в дітей, порушення тієї чи іншої психічної функції в дорослих;
- активна робота практичного психолога чи інших спеціалістів, спрямована на подолання чи послаблення вад психічного або фізичного розвитку в дітей, порушення тієї чи іншої психічної функції в дорослих;
- здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному

розвитку й поведінці, схильності до залежності та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи;

- система соціально-педагогічних заходів, спрямованих на забезпечення процесу й досягнення успішного результату в соціальному розвитку особистості.

Таке активне застосування поняття обумовлюється особливостями, з одного боку, змістовної сутності самого корекційного процесу, а з іншого – функціями та напрямками соціально-педагогічної діяльності.

Соціальна корекція – діяльність соціального суб'єкта щодо виправлення тих особливостей психологічного, педагогічного й соціального плану, що не відповідають прийнятним у суспільстві моделям і стандартам.

Соціально-педагогічна корекція – це система спеціальних педагогічних впливів, спрямованих на виправлення недоліків у поведінці, розвитку та соціалізації особистості.

Корекція виконує такі функції:

- *відновлення* (відтворення тих позитивних якостей, які переважали в особі до появи занедбаності, важковиховуваності, девіантної поведінки тощо). Ця ж функція спрямована на звернення до пам'яті людини про її добрі справи, вміння, про час, коли вона була щаслива тощо;

- *компенсування* (формування в клієнта прагнення компенсувати той чи інший недолік участю в діяльності, яка його захоплює (спорт, праця, музика, мистецтво, спілкування, допомога іншим тощо));

- *стимулювання* (спрямована на активізацію позитивної суспільно-корисної діяльності особи) здійснюється завдяки схваленню або осуду його дій, тобто демонструє небайдуже емоційне ставлення до особистості людини, до її вчинків;

- *виправлення* (заміна негативних властивостей, якостей особистості на позитивні) передбачає застосування різноманітних прийомів та методів корекції поведінки.

Таким чином, здійснюючи корекційну роботу соціальний педагог працює в кількох напрямках: відновлювальному, компенсувальному, виправлення та стимулювання.

Частіше у соціально-педагогічній діяльності об'єктом корекційних впливів виступають діти різного віку. Соціально-педагогічна корекція здійснюється на загальному позитивному фоні взаємодії соціального середовища з дитиною у таких напрямках: корекція взаємодії дитини й середовища; корекція соціальних наслідків психологічної проблеми, погіршення матеріального становища, біхевіоральних проблем; корекція взаємовідносин у ситуації конфлікту з батьками, вчителями, однолітками.

Корекційна робота з дітьми та молоддю, що мають фізичні недоліки, завжди буде спрямована на розвиток фізичних функцій, які можуть компенсувати ваду, а робота з важкими підлітками, в першу чергу, передбачає виправлення негативних якостей. Відновлення соціальних зв'язків і соціального статусу буде пріоритетним напрямком корекційної роботи з особами, що повернулися з місць позбавлення волі, реабілітаційних центрів тощо.

Центром корекційного впливу є конкретний клієнт соціальної служби. Цим пояснюється розповсюдження у повсякденній практичній діяльності психокорекційних методів, пов'язаних з особистісно-орієнтованою психотерапією, яка включає різноманітні індивідуальні та групові засоби психологічного впливу.

Корекційно-педагогічна робота передбачає врахування цілої низки принципів, що висувають основні вимоги до змісту, організації та здійснення такої діяльності. Аналіз науково-педагогічної літератури дозволяє об'єднати їх у дві групи:

- *загально-педагогічні* (висувають вимоги до організації загального виховного процесу);
- *спеціальні* (враховують індивідуальні особливості у процесі корекційної роботи).

Спираючись на структуру побудови соціально-педагогічної технології, пропонуємо розглянути модель корекційної роботи з підлітками, що мають девіантну поведінку (див. табл.).

**Модель корекційної роботи з підлітками,
що мають девіантну поведінку**

Мета	Виправлення рис характеру та поведінки, що не відповідають нормам, прийнятим у суспільстві
Завдання	<ol style="list-style-type: none"> 1. Корекція інтелектуальної, емоційної, вольової, предметно-практичної сфер особистості. 2. Формування соціально активної позиції. 3. Збагачення позитивного досвіду. 4. Прищеплення непримиренного ставлення до девіантної поведінки
Функції	Діагностична, відновлювальна, компенсувальна, стимулювальна
Принципи	Гуманізму, опори на позитивне в особистості, вільного вибору, комплексне поєднання методів і засобів виховного впливу та інші
Зміст (процедури, напрямки)	Цілеспрямоване створення емоційно збагачених виховних ситуацій, реалізація інтегративних корекційних програм, активізація уявлень про власні якості та потенційні можливості; залучення до особистісно значущої та соціально-позитивної діяльності, організація самовиховання
Методи	Переконання та самопереконання, заохочення, стимулювання позитивних проявів поведінки, зовнішнє підкріплення, вимоги та вправи, виховні ситуації, дилеми
Форми	Консультавання школярів та їх батьків, семінари, тренінги тощо
Результат	Зміна поведінки особистості та сформовані соціально схвалювані якості

Основними напрямками корекційної роботи з неповнолітніми, що мають поведінку, яка відхиляється, є такі:

- нормалізація та збагачення відносин з навколишнім світом, перш за все з педагогами та однолітками;

- компенсація недоліків та пробілів у духовному світі, посилення діяльності у тій сфері, яку він любить і в якій може досягти високих результатів;
- відновлення позитивних якостей, які отримали незначну деформацію;
- постійне стимулювання позитивних якостей, які не втратили соціальної значущості;
- інтенсифікація позитивного розвитку особистості, формування провідних позитивних якостей;
- засвоєння та накопичення соціально цінного життєвого досвіду; збагачення практичної діяльності у різних сферах життя;
- накопичення навичок моральної поведінки, здорових звичок та потреб на основі організації діяльності школярів щодо задоволення їх інтересів;
- виправлення як подолання негативного досвіду, виправлення негативних якостей та шкідливих звичок.

4.4. Технологія соціальної експертизи

Під експертизою (з лат. *ekspertus* – досвідчений) прийнято розуміти дослідження будь-якого питання, що вимагає спеціальних знань, з поданням мотивованого висновку. У більшості випадків експертиза являє собою дослідження, що погано піддається кількісному аналізу. Експертиза необхідна там, де існують важко формалізовані завдання (сфера соціально-педагогічної роботи). Експертиза здійснюється шляхом формування думки (складання висновку) фахівця, здатного усунути брак інформації з досліджуваного питання, спираючись на свої знання, інтуїцію, досвід вирішення подібних завдань і «здоровий глузд», і систематизувати цю інформацію.

Експертиза *дає змогу*:

- оцінити різні ситуації і діагностувати «соціальні хвороби», а також виявити сутнісні характеристики досліджуваних об'єктів;
- створити умови для вибору із декількох варіантів пропонованих соціальних моделей, нововведень одного, оптимального варіанта;

-бути основою в соціальному прогнозуванні, побудові моделей майбутнього і пошукові шляхів та засобів їх реалізації.

Соціальна експертиза є дослідженням, що здійснюється спеціалістами (експертами) і включає діагностику стану соціального об'єкта, встановлення достовірності інформації про нього й оточуюче середовище об'єкта, прогнозування його наступних змін і впливу на інші соціальні об'єкти, а також вироблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень та соціального проектування в умовах, коли дослідне завдання важко піддається формалізації.

Соціальна експертиза має такі елементи: суб'єкт, об'єкт, мета, завдання, функції, методи, моделі.

Мета соціальної експертизи – встановлення відповідності діяльності органів державної влади й інших соціальних інститутів соціальним інтересам громадян і завданням соціальної політики, а також формування пропозицій щодо досягнення цієї відповідності.

Завдання соціальної експертизи:

- надати аргументований висновок про відповідність нормативних правових актів і діяльності органів державної влади, органів місцевого самоуправління положенням соціальної політики;
- виявити ті аспекти документів чи факти діяльності, що можуть мати негативні соціальні наслідки, й оцінити можливі масштаби таких наслідків;
- оцінити проекти нормативних правових актів, соціальні проекти і програми на предмет їх відповідності законним інтересам громадян і надати висновок про доцільність і допустимість їх реалізації;
- внести пропозиції щодо вирішення соціальної проблеми, яка виникла.

Функції соціальної експертизи:

- діагностична функція – огляд стану соціального об'єкта в момент дослідження;
- інформаційно-контрольна функція – дослідження інформації про соціальний об'єкт і його оточення з метою встановити її

- вірогідність і внести відповідні корективи, якщо інформація містить викривлення;
- прогностична функція – вияв можливих станів соціального об'єкта в коротко-, середньо- і довгостроковій перспективі та можливих сценаріїв досягнення об'єктом цих станів;
 - проектувальна функція – вироблення рекомендацій для соціального проектування й прийняття управлінських рішень.

Потреба у проведенні експертизи виникає щоразу, коли рішення нормативного характеру може негативно чи позитивно позначитися на життєдіяльності людей; при цьому в органі, що приймає рішення:

1) нема ясності:

- стосовно можливих масштабів впливу рішення, що приймається, на життєдіяльність людей;
- щодо того, наскільки різними будуть наслідки реалізації рішення для різних соціальних груп, різних територій, у різних соціокультурних умовах;
- щодо того, яке ресурсне забезпечення необхідне для вирішення певних проблем.

Така ясність не може виникнути з таких причин, як:

- відсутність загальної думки при прийнятті рішень;
- нестача аргументів «за» і «проти» підготовленого рішення;
- неможливість отримати аргументи іншим, крім експертного, шляхом;

2) є намір:

- прогнозувати наслідки своїх рішень і соціально-проектної діяльності;
- аргументовано протистояти зовнішньому тискові (наприклад, органам більш високого рівня);
- використовувати у своїх діях авторитет спеціалістів.

3) є декілька рішень, що суперечать одне одному, а це потребує наявності зовнішнього арбітра, щоб вибрати найкращий варіант.

Отже, соціальна експертиза проводиться, насамперед, у тому випадку, коли потрібно оцінити позитивні або негативні наслідки прийняття нормативних правових актів і інших управлінських

рішень, а також коли мають бути прийняті такі акти й рішення з підготовлених проектів.

Вихідними даними для реалізації соціальної експертизи є:

- наявність об'єкта експертно-оціночної діяльності;
- чітке визначення змісту того, що підлягає експертному оцінюванню;
- інструментарій оціночної діяльності;
- інформація про спеціалістів, які можуть її провести;
- дані про умови проведення експертного оцінювання.

Об'єкти соціальної експертизи — люди, соціальні спільноти, соціальні інститути й процеси, організації, соціальні цінності, ідеї, концепції, нормативні акти тощо, які передбачають соціальні зміни. Перелік соціальних об'єктів не може бути чітко визначений, оскільки соціальна реальність різноманітна й не зводиться до невеликої кількості характеристик.

Суб'єкти соціальної експертизи:

1) органи державної влади або недержавна структура, які приймають рішення нормативного характеру, що здатні впливати на життєдіяльність людей, на суспільні відносини, тобто органи, які формують замовлення на експертизу;

2) виконавці замовлення на соціальну експертизу. Залежно від характеру замовлення виконавцем можуть бути:

- дослідник, дослідницький колектив;
- практичні працівники із системи «замовника» (посадові особи, що займаються відповідною роботою, мають значний обсяг інформації й досвід підготовки рішень, які важливі для складання експертного висновку);
- авторитетна референтна група (у межах цієї категорії експертів можуть бути розглянуті типові представники досліджуваної спільноти, їхні думки й поведінкові реакції як можливі прообрази масових реакцій на те або інше рішення державних органів).

Порядок замовлення соціальної експертизи передбачає таку послідовність дій органу, що приймає рішення.

1. Визначення контурів проблеми.

2. Встановлення способів дослідження проблеми і визначення необхідності експертизи (не у всіх випадках вона є доцільною).

3. Формування частин замовлення, які відповідають компетентності органу. Замовник на цій стадії передає естафету організатору.

4. Вибір моделі експертного дослідження залежно від характеру завдання. Організатор (виконавчий орган, посадова особа, фірма тощо) пропонує кандидатуру експерта (склад експертної групи), складає бізнес-план.

5. Якщо замовник не задоволений пропозиціями організатора, він проводить діалог з ним до досягнення згоди, змінює організатора чи відмовляється від проведення експертизи (можливо, за фінансовими розрахунками).

6. Після узгодження організаційних питань замовник оформлює своє рішення про проведення експертизи, встановлюючи відповідальність організатора, але не експертів, відповідальність яких залежить лише від умов укладених з організатором трудових договорів.

Таким чином, експерт (група експертів) виступає(-ють) як виконавець тільки стосовно організатора, але не замовника.

Інтерфейс – засоби, що забезпечують передачу інформації користувачу в доступній для нього формі. Вимоги інтерфейсу полягають у забезпеченні адекватного розуміння користувачем інформації, призначеної для нього, без додаткового засвоєння нових мовних засобів.

Етапи можуть сполучатися або, навпаки, деталізуватися шляхом виділення підетапів. Зміст етапів може змінюватися.

Моделями «Рецензія», «Моніторинг», «Проект» не обмежується перелік можливих організаційних форм соціальної експертизи. Можливою є і комбінація різних форм експертизи.

Кінцевий продукт експертизи може мати такі форми:

- експертний висновок – може застосовуватися при аналізі нормативних актів;

- експертне спостереження – використовується при формуванні загального уявлення про стан проблеми і при виробленні рекомендацій;
- експертна розробка – виходить за межі завдань соціальної експертизи й тому не може вимагатися як форма експертної оцінки. Ініціатива щодо подання експертизи у вигляді проектної розробки може виходити тільки від самого експерта. Але, як правило, така ініціатива може бути викликана системою організації експертної роботи.

Етапи оформлення результатів експертизи:

1-й етап – фінальний матеріал експерта, виконаний у звичайних для нього формах, термінах тощо. Це «неформатований матеріал»: він ще не відповідає встановленим у договорі вимогам стосовно складу документів, їх обсягу, структури, інших формальних ознак. Це ескіз висновку.

2-й етап – висновок (спостереження, проект), перероблений відповідно до вимог інтерфейсу.

Ефективність соціальної експертизи визначається такими показниками:

а) врахування її висновків з метою обмеження вибору стратегій. Обмеження вибору стратегії слід розглядати як факт визнання висновків експертизи. Це є експертиза – «арбітраж».

б) застосування висновків експертизи для коригування обраної стратегії. Це є експертиза – «консультація».

Соціальна експертиза може проводитися різними методами. Залежно від способу взаємодії експертів один з одним та з організатором методи соціальної експертизи можна поділити на дві групи: очні і заочні (див. табл.)

Групи методів (за способом організації роботи експертів)	Назви методів
Очні методи – методи, які передбачають безпосередній контакт	Метод фокус-груп Ситуаційний аналіз

експертів між собою та/або з організаторм.	«Мозкова атака» Створення сценаріїв (сценарний метод)
<i>Заочні</i> методи – вплив дослідницької групи (експертів один з одним і/або організатором) мінімальний або виключений. Інформація збирається в режимі самостійної роботи експертів.	Метод «Дельфі» Доповідна записка Опитувальні листи

Метод фокус-груп являє собою групове фокусоване (напівстандартизоване) інтерв'ю, що проходить у формі групової дискусії й спрямоване на одержання від її учасників «суб'єктивної інформації» про те, як вони сприймають різні види практичної діяльності або продукти цієї діяльності, наприклад, здійснення тих або інших соціальних, благодійних програм, надання різних соціальних послуг тощо. Мета фокус-груп – одержання не кількісних, а якісних даних у ході групової дискусії. Фокус-групи включають гомогенний склад незнайомих людей (однорідних за своїми соціальними характеристиками, а не за поглядами й установками), що вступають у міжособистісну взаємодію в ході групової дискусії. Робота за методом фокус-груп передбачає запрошення мінімум 4-5 і максимум 10-12 експертів. Як правило, відбір учасників фокус-групи здійснюється за однією – двома ознаками, наприклад, стать, вік, професія, національність, місце проживання та ін. Очевидно, що ознака відбору визначається характером тієї інформації, яку потрібно одержати у зв'язку з конкретним соціальним проектом.

Ситуаційний аналіз являє собою засідання круглого столу або обмін думками (наприклад, консиліум лікарів); один із прийнятих способів прояснення тільки що сформованої ситуації, особливо в критичних випадках. Мета методу – встановлення причинно-наслідкових зв'язків конкретної життєвої ситуації.

Іноді обирається такий порядок дій:

1. Для аналізу надається опис реальної життєвої ситуації.

2. У ході аналізу виявляється проблема, її симптоми, встановлюється типовість шляхом зіставлення з іншими, виключаються з опису несуттєві умови, пропонуються можливі способи (кілька альтернатив) виходу із ситуації й можливі наслідки цього, і на цій підставі формулюється найбільш прийнятне рішення.

3. Отримані в результаті аналізу експертні матеріали далі аналізуються за загальними правилами роботи з експертними висновками.

Особливе значення цього методу полягає в тому, що експерт, аналізуючи запропоновану для розгляду ситуацію, самостійно формулює дослідне завдання. А це означає, що при залученні групи експертів можна одержати не тільки різні відповіді на поставлені питання, а й розмаїтість самих питань, що відображають кваліфікацію фахівця, його компетентність у проблемі, а також його евристичні можливості.

«Мозкова атака» передбачає групову діяльність експертів. Розміри групи – 6-12 осіб. Експерти безпосередньо взаємодіють один з одним. Не має на меті вироблення єдиної думки експертів. Основне завдання – одержати максимальний обсяг інформації, максимальну кількість ідей, думок експертів.

Особливості процедури:

1. Спільне очне обговорення проблеми, при якій експерти протягом 1-1,5 годин висувають різні ідеї щодо ситуації, ідеї протоколюються, але не обговорюються. Основне правило – не критикувати.

2. Група повинна підхоплювати й розвивати будь-яку ідею. Єдині питання, які можна поставити, повинні стосуватися уточнення ідеї.

Вимоги до організації роботи за методом “мозкової атаки”:

- статусна однорідність групи;
- відсутність психологічного напруження;
- необхідно дотримувати розмірність групи.

Стадії «мозкового штурму»:

1. Стадія «розігріву».
2. Стадія генерації ідей.
3. Стадія завершення.

Створення сценаріїв (сценарний метод) – це послідовний (поетапний) опис можливих подій при зміні однієї або декількох змінних. Створення сценаріїв являє собою різновид одержання експертних оцінок у формі, що має деякі переваги завдяки наочності підсумку й простоти сприйняття. Тут суттєва образна сторона.

Мета – прогнозування й проектування оптимального сценарію розвитку об'єкта.

Сценарні розробки дають експертові змогу усвідомити ті сторони досліджуваного об'єкта (у тому числі й документа), які іншим шляхом не були б помічені, а відповідне коло професійних знань експерта не було б активоване.

До особливостей цього методу відносять його орієнтацію на майбутнє.

Суть сценарію полягає у побудові системи питань за принципом: «Що буде, якщо...» Далі з вихідного стану об'єкта розглядаються різні можливості його зміни. Потім з кожної можливості виділяються наслідки («що буде, якщо...») – це і є елементарна технологічна ланка в сценарній роботі. Сценарний метод являє собою структуровану рольову гру, що розвивається з урахуванням ключових елементів:

1. Сценарій гри – вихідна характеристика об'єкта, докладний якісно-кількісний опис об'єкта (внутрішні й зовнішні фактори), обґрунтована рольова структура учасників ігрової діяльності (кожний експерт одержує певну роль), регламент гри.

2. Вхідні умови – стан об'єкта й завдання, які для цього об'єкта треба вирішити.

3. Вихідні дані – той підсумок, результат, до якого повинен привести сценарій у випадку його вибору. Особливість – побудувати також сценарій дій замовника для досягнення поставленої мети.

4. Обладнання ігрової діяльності – забезпечення необхідною поточною інформацією й устаткуванням, а також система штрафів і заохочень, які регулюють діяльність експертів.

Цей метод доцільний, коли ситуація невизначена й розвиток подій може бути різним. Він пропонує різні можливості розвитку

ситуації і дає клієнтові змогу підвищити готовність до всіх можливостей свого розвитку в майбутньому.

Метод «Дельфі». Суть цієї форми експертного оцінювання полягає у проведенні ряду послідовних конфіденційних опитувань групи експертів з досліджуваної проблеми в декілька турів. Його мета – формування узгоджених думок на основі багаторазового опитування тих самих експертів, подолання конформізму експертів, що знижує якість експертизи. Ця мета досягається насамперед анонімністю експертів і особливостями процедури, що передбачає такий порядок дій:

1. Кожний член групи дає числову оцінку певного процесу, явища, об'єкта.

2. Організатор опитування підраховує і повідомляє всім експертам середню оцінку (медіану) і показник розбіжності оцінок (інтервал між крайніми з них).

3. Експертів, які дали крайні оцінки, просять письмово обґрунтувати свою думку. Ці обґрунтування анонімно передаються всім іншим експертам.

4. Аналогічно проводиться другий тур і наступні тури опитування, які закінчуються, коли інтервал оцінок експертів виявиться достатньо вузьким.

Варіанти методу передбачають від експертів не точної оцінки, а інтервалу, у якому вона повинна перебувати; ознайомлення експертів не з оцінками, а з аргументацією інших членів експертної групи; подання на перших етапах роботи лише окремих оцінок, а не групової думки, тощо.

Переваги методу: на відміну від колективної роботи експертів, за якої неможливо уникнути психологічного впливу, у цьому випадку анонімність роботи і письмова оцінка створюють іншу ситуацію спілкування і знижують вплив на учасників роботи домінуючої думки. Останніми роками цей метод з певними поправками використовується все частіше. Його застосування може виявитися ефективним при організації соціальної експертизи за моделлю

«моніторинг». Доповідна записка належить до класу персональних експертних оцінок.

Вимоги, що ставляться до цього методу:

- структуралізація проблеми;
- експлікація (пояснення) і ранжування (встановлення порядку) цілей;
- аналіз альтернативних шляхів досягнення цілей;
- оцінювання витрат на кожну альтернативу;
- рекомендації з ефективних способів розв'язання проблеми.

Підготовка доповідної записки – досить трудомістке завдання, його вирішення вимагає від експерта чималого досвіду користування цим документальним жанром. Він має свої традиційні характеристики за структурою, мовленнєвими засобам, що використовуються, обсягом тощо.

Опитувальні листи – цей метод досить простий при зборі первинної інформації: експертам пропонують опитувальники, на запитання яких необхідно відповісти. Але простота першого етапу створює проблеми на наступних, оскільки виникають труднощі при обробці письмових або записаних з голосу відповідей експертів за якоюсь логічною схемою. У цьому випадку організатор має привести думки різних експертів до спільного знаменника й підготувати висновок. При обробці отриманих даних використовуються таблиці експертних оцінок, парні порівняння, ранжування. Вимоги, яких необхідно дотримуватись в таких випадках: однорідність оцінюваних ознак, наявність логічно обґрунтованих критеріїв і еталонів, а також наявність однозначних певних процедур оперування із критеріями, еталонами, ознаками.

4.5. Методи та технології соціальної реабілітації

Соціальна реабілітація – це діяльність фахівців, спрямована на відновлення стану повноцінної життєдіяльності й соціального функціонування індивіду або соціальної групи, що постраждали від певної проблеми.

Об'єктом соціальної реабілітації виступають люди, соціальні групи, що опинилися в стані соціальної дезадаптації, а саме: жертви стихійних

лих, аварій; біженці з місць військових дій, міжнаціональних конфліктів; ветерани воєн, жертви військових дій, соціальної дискримінації, безробітні, безпритульні; хворі, інваліди, особи з фізичними, психічними та розумовими обмеженнями; жертви злочинних та насильницьких дій інших осіб, жертви власної саморуйнівної поведінки (спроби самогубства, наркозалежні), злочинці, правопорушники, засуджені, звільнені з місць позбавлення волі, а також особи, що знаходяться у кризовому стані внаслідок складних життєвих ситуацій.

Стан соціальної дезадаптації характеризується систематичним незадоволенням основних потреб індивіда (залежно від ступеня дезадаптації – від соціальних до фізичних потреб), негативним психологічним станом (страждання, апатія, депресія), неспроможністю виконувати основні соціальні функції.

Чинники соціальної адаптації: природні та соціальні катаклізми, соціальні та особистісні проблеми, психічні та соматичні захворювання, негативні дії осіб та власні небезпечні дії.

Соціальна дезадаптація настає тоді, коли під впливом різних факторів індивід втрачає ресурси, необхідні для задоволення основних потреб та виконання соціальних функцій.

Наслідки соціальної дезадаптації:

- втрачаються навички подолання проблем життєдіяльності;
- загострюються негативні психологічні риси особистості;
- відбувається негативна адаптація: людина пристосовується до “ненормальних” умов життєдіяльності, у неї формується викривлена самооцінка, стереотипи девіантної поведінки, неадекватні реагування на складні життєві ситуації;
- втрачаються позитивні соціальні зв'язки.

Мета соціальної реабілітації – досягнення дезадаптованою людиною такого стану, при якому вона може виконувати соціальні ролі та повноцінно

задовольняти свої потреби соціально прийнятним способом. У результаті соціальної реабілітації відбувається повернення особистості до соціально корисної діяльності, формування позитивного ставлення до життя, праці, навчання.

Предмет соціальної реабілітації – соціальні функції особистості, її соціальний статус, права, зв'язки, відносини, особистісні риси та можливості.

Суб'єкти соціальної реабілітації: спеціальні установи, соціальні педагоги, соціальні працівники, соціальне оточення, сама людина.

Види реабілітації:

Медична реабілітація – діяльність, спрямована на відновлення чи компенсацію порушених або втрачених функцій організму дезадаптованої особи або соціальної групи.

Соціально-середовищна реабілітація – діяльність, спрямована на створення в середовищі умов, необхідних для життєдіяльності, поновлення соціального статусу, втрачених соціальних зв'язків особи або соціальної групи.

Психологічна реабілітація – діяльність, спрямована на подолання у дезадаптованої людини (дитини) психологічних проблем, відновлення нормального психічного стану, формування впевненості в собі, набуття знань та умінь, необхідних для успішного функціонування у суспільстві.

Педагогічна реабілітація (соціально-педагогічна) – комплекс заходів, що забезпечує навчання, виховання та всебічний розвиток дитини з фізичними та розумовими обмеженнями, створення умов для розвитку їх потенційних можливостей.

Професійно-трудова реабілітація – комплекс заходів, спрямованих на забезпечення професійно-трудової зайнятості дезадаптованої особи згідно з її індивідуальними можливостями, потребами. У процесі професійно-трудової реабілітації відбувається розвиток професійно важливих якостей та умінь для чогось іншої сфери діяльності, відмінної від тієї, у якій раніше працювала людина.

Процес соціальної реабілітації спрямований на усунення проблем, що призвели до дезадаптації та подолання чинників, що заважають дитині (людині) поверненню до повноцінного життя.

Такими чинниками можуть бути:

- несприятливі соціальні умови існування;
- нестача матеріальних ресурсів;
- відсутність позитивних соціальних зв'язків;
- негативний вплив інших осіб;

- відсутність необхідних для адаптації знань та умінь, особистісного досвіду;
- негативний психічний стан;
- наявність дезадаптивних особистісних якостей;
- невпевненість у собі;
- негативне ставлення суспільства до представників окремих соціальних груп;
- відсутність мотивації подолання власних проблем та повернення до повноцінного життя.

Соціальна реабілітація включає: ресоціалізацію (повторну інтеграцію особи в суспільство) та реадаптацію (повторне пристосування індивіда до нових умов життєдіяльності в суспільстві, що передбачає формування нових умінь та навичок, зміну стереотипів поведінки, установок, виникнення нових почуттів, зміну світосприйняття).

Завдання соціальної реабілітації:

- 1) Дослідити причину втрати соціальних, психологічних функцій особистості.
- 2) Знайти внутрішні ресурси людини, на які вона може спиратися в процесі реабілітації.
- 3) Підготувати соціальне оточення (суспільство) до ресоціалізації дезадаптованої особи (соціальної групи); усунути або нейтралізувати чинники, які заважають реабілітації.
- 4) Усунути та нейтралізувати внутрішньоособистісні чинники, що заважають реабілітації.
- 5) Розвинути особистісні якості (знання, вміння, навички), необхідні для повноцінного життя в суспільстві.
- 6) Мотивувати роботу клієнта над собою і своїми проблемами.
- 7) Сприяти поновленню соціальних зв'язків і соціального статусу клієнта, вирішенню проблем, пов'язаних з ними.

Соціальна реабілітація базується на таких принципах:

- врахування регіональних особливостей, соціокультурної та економічної ситуації в регіоні;
- партнерство;
- комплексність реабілітаційних заходів;

- ступенчатість;
- індивідуальна спрямованість;
- поєднання особистісної та суспільної спрямованості;
- активності клієнта на всіх етапах реабілітаційного процесу.

Критерії ефективності соціальної реабілітації:

- набуття дезадаптованою особою здатності самостійно задовольняти потреби, долати проблеми, виконувати соціальні функції;
- наявність в особи, що пройшла реабілітацію, позитивних соціальних зв'язків, інтегрованість її в основні види діяльності;
- наявність у середовищі індивіда умов, необхідних для повноцінної життєдіяльності;
- позитивне самопочуття особистості;
- позитивне ставлення соціального оточення, суспільства до особи, що пройшла реабілітацію.

Форми організації соціальної реабілітації:

Індивідуальна робота з дезадаптованою особою здійснюється в спеціальних навчальних і виховних закладах, в установах соціального обслуговування, за місцем проживання. Індивідуальна робота сприяє прискоренню інтеграції в основних сферах життєдіяльності, проте не дозволяє повною мірою нейтралізувати негативний вплив оточення і потребує значної мобілізації клієнта.

Реабілітаційні центри – спеціалізовані соціальні установи, що надають комплексну допомогу особистості в процесі її соціальної реабілітації. Реабілітаційні центри бувають стаціонарні та амбулаторні. Вони надають дезадаптованій особі весь комплекс послуг, необхідних для повернення її до повноцінного життя в суспільстві. Найбільш розповсюдженими є: центри соціальної реабілітації для неповнолітніх, центри соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями, реабілітаційні центри для нарко-алкозалежних та ін.

Терапевтичні спільноти – самоорганізовані та самокеровані об'єднання людей із проблемами соціальної адаптації, діяльність яких спрямована на створення оптимальних соціально-психологічних

та побутових умов для реабілітації. Частіше такі спільноти існують у формі груп зустрічей та комун (самокерованих осередків постійного проживання та трудової діяльності). Терапевтичні спільноти створюють безпечне середовище для своїх членів, забезпечують можливість для психологічної підтримки, вирішення психологічних, духовних проблем, обміну досвідом, побутового самообслуговування, трудової діяльності.

4.6. Технології та види соціального патронажу

Забезпечення добробуту, соціального й морального здоров'я сімей і дітей – фундаментальний обов'язок соціальної держави, якою, відповідно до Конституції, є Україна. На сучасному етапі гуманізації суспільних відносин визначаються нові, самостійні напрямки соціальної допомоги і підтримки сімей, що опинились у кризовій ситуації, небезпечній у першу чергу для дітей, що народжуються і виховуються у несприятливих умовах.

Перенос акценту на раннє виявлення соціальних відхилень, тобто на профілактичні міри потребує запровадження ефективних інноваційних технологій, що дозволили б реально впливати на виправлення неблагополучної ситуації в сім'ї і суспільстві в цілому.

Комплексною соціальною технологією такого рівня є соціальний патронаж – діяльність по наданню адресної підтримки й різноманітних соціальних послуг, що надаються на тривалій основі сім'ям і дітям (клієнтам), що потрапили у важку або небезпечну, кризову ситуацію, але об'єктивно не володіють здатністю або втратили можливість самостійно її перебороти.

Термін «патронаж» походить від французького – заступник, заступництво. Під патронажем розуміють систему соціально-педагогічної допомоги і підтримки людини, що спрямована на попередження ускладнень, рецидивних проявів у процесі активної роботи людини по самовдосконаленню, подоланню соціально-педагогічних проблем, а також на укріплення і подальший розвиток у неї навичок соціально-педагогічної роботи над собою.

Патронаж як комплекс дій із надання соціальних послуг на стабільній і регулярній основі протягом тривалого часу, у структурному плані включає ряд ієрархічних ланок і має родову й видову структуру.

Соціальний патронаж – самостійний вид патронажу. Інший вид патронажу – це інституціональний патронаж, до якого відносяться психіатричний патронаж, який надається психіатричними службами; педіатричний патронаж немовлят; патронаж вагітних жінок; патронаж абонентів Телефонів довіри; патронаж самотніх людей похилого віку вдома тощо. Соціальний патронаж здійснюється на систематичній основі. Його тимчасові рамки повинні бути досить тривалими й виключати елемент епізодичності.

Метою соціального патронажу є створення умов для подолання кризової ситуації у клієнтів у результаті діяльності служб, що здійснюють патронаж, а також власних зусиль суб'єктів патронажу.

Соціальний патронаж не припускає пасивного використання клієнтами послуг. Він спрямований на активне освоєння, а потім і повсякденне застосування знань, умінь і навичок, прийомів самопомоги, самоорганізації сімейного життя й власної життєдіяльності, які формуються в клієнтів у процесі цілеспрямованої патронажної роботи. Інтенсивність послуг у процесі патронажу, розмаїтість їх видів і форм детермінується ступенем функціональної несамостійності і соціальної занедбаності окремої особи або сім'ї.

Роль суб'єктивного фактора в поверненні клієнтів до нормального соціального функціонування або в превенції кризових сімейних і особистісних ситуацій досить значима, якщо клієнти – дорослі, які соціально не деградували й психічно здорові люди, здатні усвідомлювати свої вчинки й готові (або, за умови здійснення необхідної роз'яснювальної роботи, здатні) з розумінням і подякою сприймати зусилля фахівців. Як правило, криза в сімейних, міжособистісних відносинах, у відносинах з дітьми у таких людей є наслідком їхньої недостатньої соціалізації, не повної готовності до

сімейного життя, батьківської неспроможності, відсутності потрібних знань і вмій, втрати окремих рис характеру.

У цьому випадку заходи, прийняті в рамках патронажу, здатні забезпечити комплексний вплив на клієнтів і ми рішення їх проблем аж до повернення до нормальної життєдіяльності (або її знаходження) і усвідомленого виконання сімейно-батьківських обов'язків. У випадках же, коли клієнти через малолітство (діти, підлітки), соціальну занедбаність, психічні захворювання або через інші причини позбавлені здатності до свідомого конструктивного співробітництва із фахівцями, не приймають соціальну підтримку, що їм надається, але при цьому піддають небезпеці життя й здоров'я дітей, жінок, інвалідів, літніх членів сім'ї, соціальний патронаж повинен носити більш інтенсивний характер, поєднуватися з готовністю різних соціальних служб, у моменти кризових проявів, прийняти ефективні й рішучі дії щодо ізоляції потенційних жертв домашнього насильства від джерела загрози для їхнього життя й здоров'я, використовуючи можливості системи соціального обслуговування (соціальні притулки, соціальні готелі, жіночі кризові центри та інші установи, що надають соціальні послуги в стаціонарних умовах). Соціальний патронаж спрямований на створення умов, у яких клієнти (сім'ї й діти) повністю усвідомлюють причини й передумови виникнення важкої життєвої або кризової ситуації (як об'єктивні, так і ті, що з'явилися в результаті неправомірних дій у таких ситуаціях, що найчастіше є одночасно і їх джерелами), поступово здобувають здатність до самостійного вирішення своїх життєво важливих проблем і повноцінного функціонування в соціальному середовищі. У процесі патронажу шляхом формування і розвитку нових соціальних навичок або відновлення раніше втрачених, підвищення соціальної компетентності й здатності до адаптації в суспільстві, у клієнтів формується активно-діяльнісна позиція в сімейному, трудовому й соціальному житті. Саме це відрізняє соціальний патронаж від традиційних видів соціальної підтримки: у процесі патронажу

фахівці, а не клієнти вибирають комплекс соціальних послуг, які найбільш адекватні проблемам, що виникли.

Об'єктивна потреба в організації соціального патронажу визначається тим, що клієнти (потенційні або реальні) часто бувають не здатні самостійно усвідомити небезпеку свого становища як для себе, так і для оточуючих.

Об'єктом соціального патронажу має бути будь-яка людина або сім'я у випадку реальної загрози появи, а тим більше, фактичного виникнення складної життєвої ситуації, включаючи ситуацію кризи.

Пріоритет у встановленні соціального патронажу повинні мати, по-перше, сім'ї, як фундаментальний суспільний інститут, від благополуччя якого залежить соціальне, моральне, і, в остаточному підсумку, економічне благополуччя держави, і, по-друге, діти – найменш захищена й найбільш уразлива частина населення, майбутнє країни. Проте це не виключає необхідності проведення соціального патронажу й всіх інших груп і категорій населення, які потребують цього, наприклад, самотніх людей похилого віку, інвалідів.

Процес соціального патронажу забезпечується застосуванням ряду технологій (методів): корекція, психотерапія, навчання, моделювання, спонування, рефлексія, посередництво, розвиток у клієнтів соціальних і особистісних навичок, створення ситуацій, які допомагають знизити почуття тривожності у клієнтів, соціально-психологічний супровід тощо.

У ході здійснення патронажу використовуються різні форми соціально-педагогічної роботи: бесіда, консультування, поради, спостереження, надання інформації, залучення в соціально активну діяльність та ін.

Домінуючу роль у соціальному патронажі відіграє процес прямого (безпосереднього) і опосередкованого спілкування фахівців з клієнтами, що має багатогранний і різноплановий характер (вербальні, практичні, письмові, посередницькі й інші дії).

Організація патронажу сім'ї і дітей. Патронаж сім'ї й дітей має інтегративний характер, оскільки будь-які його технології й форми спрямовані як на поліпшення фізичного й матеріального становища

клієнтів, зміцнення духовно-моральних засад їхньої особистості, так і на створення психологічного комфорту, підвищення психологічного тону й формування атмосфери довіри, взаєморозуміння, зміну мотивації, відволікання від небажаних переживань, а в цілому ряді випадків - на навчання й виховання. Залежно від ситуації різні технології й форми патронажу можуть застосовуватися як у комплексі, так і окремо. У науковій літературі частіше за все використовуються дві класифікації патронажу сім'ї і дітей, на основі яких можна розробляти і впроваджувати спеціалізовані дослідницькі, профілактичні і підтримуючі програми.

Перша класифікація ґрунтується на характері тих дій, що здійснюються по відношенню до сім'ї і дітей групи особливого ризику – клієнтів патронату. Вона містить у собі такі види патронажу, як власне соціальний, медико-соціальний, соціально-педагогічний, соціально-психологічний, соціально-економічний.

Друга класифікація ґрунтується на характеристиці об'єктів патронажу. Вони класифікуються за віком (діти, підлітки, старі), за статевою приналежністю (дівчата, хлопці, чоловіки, жінки), за медичними показниками (інваліди, вагітні жінки тощо), за соціальним статусом (бездоглядні діти, жертви насильства тощо), за сімейними проблемами (неблагополучні родини, діти батьків-алкоголіків тощо).

Крім двох основних класифікацій у ряді випадків патронаж систематизується за обставинами, у яких проходять патронажні дії, наприклад, домашній патронаж хворих дітей і старих, патронаж в умовах вуличної роботи з безпритульними дітьми і підлітками, патронаж сімей в умовах тимчасового проживання в них дитини.

Медико-соціальний патронаж застосовується до хворих і фізично неповноцінних членів сім'ї, у тому числі дітей (інвалідів), що потребують систематичного і повсякденного догляду. Він включає доставку медикаментів, надання гігієнічних послуг, доставку продуктів, виконання нескладних фізичних вправ, тобто всього того, до чого людина не здатна у зв'язку з тим станом, в якому вона знаходиться в даний момент.

Соціально-психологічний патронаж реалізується в різних формах довгострокової психологічної і соціальної допомоги клієнтам, що умовно поділяються на кризові, стресові та проблемні групи. Найчастіше соціально-психологічний патронаж у літературі називають соціально-психологічним супроводом. Він включає - поради відносно найкращого способу дій у сформованій ситуації; - надання інформації, що цікавить клієнта; - внесення системних змін: вплив на системи, що викликають у клієнта кризу й емоційну напругу, тобто робота з організаційного прояснення розвитку конфліктної ситуації; - психологічне і психосоціальне консультування; - допомога в розвитку у клієнта соціальних і особистісних навичок, що дозволяють йому справлятися з кризами.

Власне *соціальний патронаж* передбачає вивчення і прояснення ситуації з урахуванням соціального і психологічного стану клієнта при використанні засобів, що знижують рівень тривоги і надають емоційну підтримку; надання конкретної (за необхідності – оперативної й екстреної) допомоги, спрямованої на вирішення специфічних кризових проблем, при домінуванні прямого впливу і мобілізації наявних у сім'ї ресурсів для «потрібних» змін у взаємини х і досягнення оптимального функціонування в середовищі; надання послуг профілактичного плану, що мають на меті не тільки задоволення потреб, пов'язаних з актуальною кризовою або критичною ситуацією, але і стабілізацію сприятливих тенденцій і закріплення успіхів, зменшення або усунення факторів ризику (навчання, моделювання, спонукання, посередництво й ін.); об'єднання зусиль учасників патронажу, налагодження їх включеності у вирішення проблем клієнта в залежності від характеру цих проблем і для забезпечення комплексного підходу (наприклад, економічного і культурно-освітнього – з одного боку, психологічного і психосоціального – з другого).

Соціально педагогічний патронаж здійснюється з метою надання всебічної допомоги дітям, що потрапили в особливо скрутний стан, силами спеціалістів, що орієнтуються на власні педагогічні можливості, а також на ресурси соціально-педагогічного простору.

Він сприяє залученню дітей до діяльності, що завдяки привертанню уваги, схваленню і повазі з боку оточуючих, а також виключенню покарань і «виправлень» допомагає їм повною мірою виявити свої задатки, якості, інтереси і створює максимальні умови і можливості життєдіяльності.

Головна мета соціально-педагогічного патронажу дітей і підлітків – це зміна їхньої самосвідомості, ставлення до себе і оточуючих, почуття відповідальності, тобто соціальної позиції, що сприяє їх нормальному розвитку.

Соціально-педагогічний патронаж застосовується і при роботі з сім'ями. Мета соціально-педагогічного патронажу сімей:

- формування у дитини з раннього віку загальнолюдських цінностей;
- надання дитині допомоги та підтримки у гідному самоствердженні та повноцінному житті;
- підвищення рівня готовності сім'ї до планування народження дітей, виконання виховної функції і первинної соціалізації дитини;
- формування педагогічної культури батьків;
- виховання дитини з позиції її інтересів і поваги до батьків;
- створення сприятливого сімейного мікроклімату та зміцнення інституту сім'ї.

Завдання соціально-педагогічного патронажу сім'ї:

- організація цілеспрямованої фахової допомоги сім'ї у вирішенні її соціальних і психолого-педагогічних проблем;
- допомога сім'ї у створенні доцільних умов виховання дитини відповідно до її віку, індивідуальних особливостей та потреб вікового і всебічного розвитку;
- формування соціально-педагогічної компетенції сім'ї – набуття членами сім'ї соціально-педагогічних знань і навичок, достатніх для реалізації завдань повсякденного життя, які виникають під час спілкування з оточенням.

Соціально-педагогічний патронаж базується на таких функціях:

- виховна (що передбачає формування педагогічної компетенції сім'ї) - процес позитивної соціалізації дітей та батьків, спрямований на вдосконалення, досягнення успіхів у конкретних життєвих ситуаціях на засадах компетентності, етики і моралі; вміння орієнтуватися у суспільних взаєминах; адаптацію батьків та дітей під час навчання та виховання дітей відповідно до вікових можливостей і соціальних потреб; допомогу в підготовці до школи дітей, на яких не поширюється суспільне дошкільне виховання; здатність до прийняття, розуміння і поваги до інших;
- соціально-правова що виявляється у піклуванні держави про сім'ю, дітей, у їх правовій підтримці та захисті; формуванні правової компетентності та культури сім'ї шляхом ознайомлення із чинним законодавством;
- соціально-реабілітаційна, яка передбачає виховну, освітню й певну опікунську роботу з неблагополучними сім'ями і сім'ями груп ризику.

Основні принципи соціально-педагогічного патронажу сім'ї:

- увага до потреб сім'ї;
- повага до її членів незалежно від віку та соціального середовища;
- уважне формування стратегії соціально-педагогічного патронажу;
- коректність під час спілкування, вибору методів роботи;
- диференційований підхід до проблем сімей, їх членів на основі врахування типу сім'ї, сімейного середовища і його виховного потенціалу;
- індивідуальний підхід до членів сім'ї відповідно до рівня їхнього усвідомлення власних соціально-педагогічних проблем і можливостей їх розв'язання;
- опора на позитивний соціальний та педагогічний досвід;

- співпраця педагога і сім'ї на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії;
- компетентність соціальних педагогів у виконанні своїх обов'язків.

Для соціально-педагогічного патронажу характерне використання як цілком традиційних форм допомоги – тренінгів (наприклад, позитивного життєвого настрою, підтримки корисних соціальних навичок); корекційних методик (корекція деструктивних афектів у дітей); педагогічної освіти батьків, навчання соціальним умінням, навичкам соціальної поведінки, так і спеціальних, що використовуються лише в патронажі – денне піклування про дітей, кондуктивна соціально-педагогічна допомога, кураторство.

Денне піклування про дітей поширюється на сім'ї з низьким рівнем доходів, неповні і багатодітні, що знаходяться під патронатом соціальної служби (наприклад, у центрі соціальної допомоги родині і дітям, у центрі соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями). З їхньою допомогою реалізується турбота про дітей з боку суспільства.

Кондуктивна соціально-педагогічна допомога в рамках патронажу – соціально-педагогічний супровід дітей з обмеженими можливостями, що не здатні в багатьох ситуаціях самостійно адаптуватися в суспільстві. Кондуктивний педагог допомагає відновити і повернути неповноцінній дитині здатність до адаптації і розвитку, поступово соціалізуючи її, навчаючи і приводячи в норму розбалансовані фізичні, психічні й особистісні можливості.

Кураторство з елементами нагляду і контролю при патронажі спрямовано на зміну традиційних установок системи правосуддя і пошук альтернативних підходів (типу взяття на поруки, піклування, часткового нагляду), здатних відгородити дітей і підлітків, схильних до девіантної поведінки, від здійснення надалі більш серйозних правопорушень.

Куратори, що мають справу з контингентом неповнолітніх правопорушників, взаємодіють з правоохоронними органами і при необхідності активно співпрацюють з судовими інстанціями,

домагаючись зниження рівня міри відповідальності, що накладається на дітей і підлітків за провини, які не є карними злочинами.

Ефективність соціального патронажу прямо пропорційна потенціалу надання підтримки й різного роду необхідних соціальних послуг, якими володіє суб'єкт (або суб'єкти) патронажної діяльності.

Закономірно, що одна окремо взята соціальна служба, навіть якщо вона спеціалізується на здійсненні соціального патронажу, не в змозі забезпечити вихід із кризової ситуації всіх тих громадян (дітей і дорослих), які в них перебувають. Для повноцінного й всебічного вирішення проблем гострої життєвої ситуації з використанням технологій соціального патронажу необхідне використання потенціалу всіх видів соціальних служб і інших установ соціальної сфери, кожна з яких у цьому випадку є елементом системи соціального патронажу, а всі вони в сукупності представляють систему соціального патронажу.

Об'єктами цієї системи виступають установи й організації різної відомчої приналежності й організаційно-правових форм власності:

Служба соціального захисту населення забезпечує залучення до соціального патронажу комплексних установ соціального обслуговування населення, спеціалізованих установ підтримки сім'ї й дітей. Їхніми силами вирішуються проблеми соціально-економічного змісту, надання психосоціальних послуг, влаштування на тимчасове проживання в стаціонарних умовах, правового супроводу, реалізації комплексу профілактичних, адаптаційних і реабілітаційних заходів і інших.

Органи й установи охорони здоров'я здійснюють у рамках соціально-патронажних програм своєчасну діагностику відхилень у стані здоров'я клієнтів, лікувально-оздоровчу роботу, динамічне спостереження за станом здоров'я, медико-гігієнічне навчання дітей і їхніх батьків, беруть участь у формуванні здорового способу життя, проводять комплекс лікувальних заходів відносно наркоманів, хворих алкоголізмом.

Органи й установи освіти зосереджують увагу на забезпеченні умов для навчання й розвитку дітей груп ризику шляхом створення спеціалізованих шкіл, класів і груп, що враховують специфіку

фізичного, психічного й морального стану дитини, на залученні їх до занять у гуртках, клубах і секціях позашкільних центрів, на соціально-педагогічній роботі із сім'ями, що мають фактори ризику, оздоровленні в них умов сімейного виховання, організації середовища, що виховує, за місцем проживання, добросусідських відносин, сімейного дозвілля.

Організації й служби внутрішніх справ забезпечують соціально-правовий захист дітей і підлітків групи ризику, здійснюючи їхній захист від кримінального середовища, від осіб, що втягують неповнолітніх у злочинну діяльність.

Процес соціального патронажу включає кілька етапів, впродовж яких необхідно забезпечити взаємодію всіх зацікавлених органів влади й підвідомчих їм соціальних служб.

1. Етап відбору клієнтів. Пропозиції про встановлення соціального патронажу конкретної сім'ї або дитини можуть бути висунуті органами влади або соціальними службами й установами соціального захисту населення, охорони здоров'я, у справах сім'ї й молоді, а також органами опіки й піклування, міліцією, відділами у справах дітей, суспільними об'єднаннями.

2. Етап збору початкових відомостей про клієнтів. З огляду на те, що для формування адекватної програми соціального патронажу потрібно максимально докладна й об'єктивна характеристика сформованої в сім'ї або у дитини кризової ситуації, патронажна служба повинна одержувати інформацію різноманітного характеру (психологічного, медичного, педагогічного, криміногенного й іншого) із усіх можливих джерел.

Даний етап завершується складанням кожним з фахівців, що проводять вивчення ситуації, свого висновку.

3. Етап обговорення фахівцями отриманих результатів. На цьому етапі відбувається колективне осмислення й

оцінка фахівцями, що представляють різні відомства й служби, накопиченої інформації про клієнтів, що дозволяє уникнути діагностичних помилок і однобічного підходу до висновків, що стосується причин кризової ситуації й шляхів виходу з неї.

Як організаційно-технологічний механізм цього процесу рекомендується використати міжвідомчий соціальний консиліум. Ретельно обговоривши наявну інформацію про кожного з клієнтів, консиліум розробляє й приймає підсумковий висновок, що містить два розділи:

- причини кризової ситуації в сім'ї, у дитини або іншого клієнта;
- основні напрямки діяльності, здатні вивести клієнтів із кризового стану.

4. Етап розробки міжвідомчих програм соціального патронажу.

На основі рекомендацій міжвідомчого соціального консиліуму кожне відомство, підпорядковані йому соціальні служби або установи вносять пропозиції у міжвідомчу програму соціального патронажу відповідно до профілю своєї діяльності.

5. Етап реалізації міжвідомчих патронажних програм.

На цьому етапі служби, що становлять систему соціального патронажу, здійснюють у спільній діяльності реалізацію розроблених програм.

6. Етап підведення підсумків і визначення подальших перспектив.

Соціальним консиліумом розглядаються попередні підсумки й оцінюються ефективність проведеної роботи.

У випадку, якщо життєва ситуація клієнтів (сім'ї, дітей і інших) перестала носити кризовий характер, тобто наступила фаза нормальної життєдіяльності, приймається рішення про завершення соціального патронажу.

Якщо ж ситуація не покращилася або покращилася незначно й продовжує залишатися кризовою, приймається рішення про продовження соціального патронажу й розробку нової патронажної програми. Важливо відзначити, що етапи соціального патронажу мають циклічний характер: у випадку розробки повторних патронажних програм.

РОЗДІЛ 5. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

5.1. Технології проектування у роботі соціального педагога

Проектування (від лат. *projektus* – кинутий вперед) – специфічна діяльність, результатом якої є науково-теоретично і практично обґрунтоване визначення варіантів прогнозованого і планового розвитку нових процесів і явищ. Проектування – одна із форм відображення дійсності, процес створення прообразу (прототипу) об’єкта, явища чи процесу.

Метою проектування є перетворення об’єктивної дійсності, коли створюються (чи передбачається створення) об’єкти, явища, процеси, які б відповідали бажаним якимостям.

Соціальне проектування – це проектування соціальних об’єктів, соціальних якостей, соціальних процесів і відносин.

Соціальне проектування використовується як один з компонентів цілеспрямованої діяльності, коли розробляються різні варіанти вирішення нових соціальних проблем; застосовується також при підготовці соціальних планів і програм з регулювання тих процесів і явищ, що підлягають перевтіленню.

Результат соціального проектування – це науково обґрунтовані визначення варіантів планового розвитку нових соціальних процесів і явищ.

Принципи соціального проектування:

- наукової обґрунтованості;
- соціальної доцільності й цілезумовленості, що передбачає відповідність очікуваних результатів нормативним (ціннісним) цілям суспільного розвитку;
- відповідності змін, які проектуються, фізіологічній, психічній і соціальній природі людини;
- комплексності, інтегративності, зіставлення різних видів моделей;
- реалістичності й можливості для реалізації, що передбачає не

тільки адекватну постановку цілей, а й опору на існуючі соціальні ресурси, які піддаються обліку.

Соціальне проектування повинно спиратися на такі параметри:

- суперечливість соціального об'єкта;
- багатовекторність розвитку соціального об'єкта;
- неможливість опису соціального об'єкта кінцевою кількістю термінів будь-якої соціальної теорії (принципова неформалізованість);
- багатофакторність буття соціального об'єкта;
- наявність безлічі суб'єктивних складових, що визначають співвідношення належного й суцього стосовно розвитку соціального об'єкта;
- суб'єктивні фактори формування соціального очікування, соціального прогнозу й соціального проектування;
- фактори, що визначають різні критерії оцінки зрілості розвитку соціального об'єкта.

Умови соціального проектування:

- 1) поряд з найбільш імовірною тенденцією існують менш імовірні, але реально можливі тенденції розвитку;
- 2) у соціальних об'єктах зазвичай є запас внутрішніх соціальних ресурсів, які можуть бути мобілізовані для вирішення конкретного соціального завдання;
- 3) суспільним структурам притаманні значні деформації, що й може бути використане для реалізації переважного варіанта майбутнього розвитку;
- 4) перспективні цілі, близькі за змістом, можуть бути замінені одною, а та сама мета може бути реалізована різними засобами.

Суб'єкти соціального проектування – різні носії управлінської діяльності, як окремі особистості, так і організації, трудові колективи, соціальні інститути тощо, що ставлять за мету організоване, цілеспрямоване перетворення соціальної дійсності.

Об'єкти соціального проектування – системи, елементи, процеси організації соціальних зв'язків, взаємодій, що піддаються впливам суб'єктів проектування:

- елементи, що піддаються організованому впливу, підсистеми й системи матеріального й духовного виробництв (засоби й предмети праці, духовна культура, соціальна діяльність тощо);
- людина – як суспільний індивід і суб'єкт історичного процесу й соціальних відносин з власними потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями, установками, соціальним статусом, престижем, ролями в системі відносин;
- елементи й підсистеми соціальної структури суспільства (трудові колективи, регіони, соціальні групи тощо);
- різні суспільні відносини (політичні, ідеологічні, управлінські, естетичні, моральні, сімейно-побутові, міжособистісні);
- елементи способу життя (життєві позиції, способи життєдіяльності, якість і стиль життя й ін.).

Основною метою соціального проектування як специфічної управлінської діяльності є створення проектів. Соціальний проект призначається для відображення майбутнього бажаного стану системи, що виникає внаслідок певних дій людей, за наявності певних фінансових, трудових, матеріальних і інших ресурсів, у тому числі інтелектуальних, пізнавальних, евристичних, ціннісних. Соціальний проект являє собою такий різновид програми, де відображені не тільки актуальні орієнтири, загальні завдання, а й уточнені терміни досягнення конкретних завдань, скоординовані зусилля виконавців на основі глибокого вивчення початкового рівня розвитку об'єкта і використання соціальних нормативів.

Інформація, що міститься в проекті, повинна відповідати принципам однозначності, необхідності, повноті, несуперечності, оптимальності.

Науково розроблені соціальні проекти повинні відповідати таким вимогам:

1) наявність таких характеристик, яких у проектованого об'єкта без чіткого проекту не виникають;

2) мати параметри, здатні забезпечити реалізацію соціального замовлення;

3) містити характеристики, що піддаються побудові протягом тільки певного проміжку часу.

Засобами здійснення соціального проектування є ті засоби, за допомогою яких забезпечується, аналізується і переробляється інформація про стан систем і процесів, тенденції їх розвитку, виникнення і розвиток проблемної ситуації, потреби суб'єктів (словесні описи, таблиці, креслення, бланки, схеми, макети, символи, алгоритми, матриці й інші носії інформації). На сьогодні значного поширення набули технічні засоби проектування, у тому числі системи автоматизованого проектування.

2. Етапи соціального проектування

Найпоширенішою є така схема (за В.М. Шахраєм) процесу соціального проектування (див. рис.):

Стратегія – планування і проведення в життя генеральної лінії. У загальному значенні це поняття використовується для позначення широких довготривалих заходів і підходів.

Основні аспекти стратегії як способу оптимізації діяльності:

1.Вміння моделювати ситуацію. Аналіз її зв'язку з іншими ситуаціями, прогноз її розвитку.

2.Здатність виявити необхідність змін.

3.Здатність використовувати в ході змін найбільш надійні методи, вибирати оптимальні шляхи і рішення, спиратися на коректні оцінки й раціонально віддавати перевагу кращим із можливих альтернатив.

4. Здатність втілювати стратегію в практику, в конкретну дію, в контекст взаємодії, в систему дій, що спрямовані до певної мети.

Види проектних стратегій

Умовні позначення до схем:

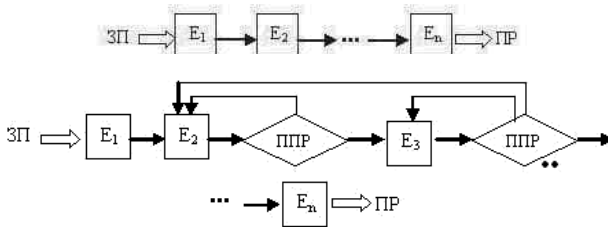
ЗП – завдання на проект

E_i – етап (проектна дія)

ППР – рішення типу «продовжити або повернутися»

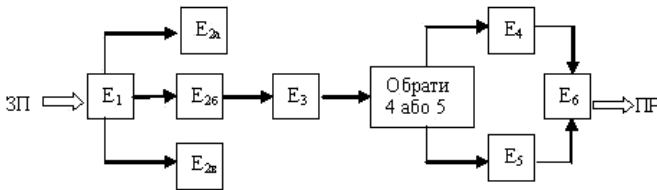
ПР – проектна розробка (результат проектування)

Лінійні стратегії. Застосовуються як способи взаємопов'язаних послідовних дій, у яких кожна із них залежить від результату попередньої, але не залежить від результатів наступних.

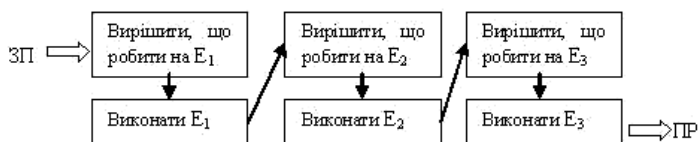

Циклічні стратегії. Дають змогу повертатися безпосередньо в процесі проектної діяльності до одного з попередніх етапів конструювання.

Розгалужені стратегії. Дають змогу здійснювати багатоваріантну і альтернативну діяльність, включаючи поетапне зіставлення варіантів проектів, які можуть розвиватися незалежно один від одного, що дає можливість взаємодоповнювати проектні моделі.

Адаптивні стратегії відрізняються тим, що в них вибір кожної дії залежить від попереднього результату. Звідси випливає, що при такій стратегії можна задавати тільки першу дію. Подібна схема пошуку рішення приводить до того, що кожен етап проектування має найбільш повну вихідну інформацію.

Стратегія випадкового пошуку ґрунтується на відсутності будь-якого однозначного і чітко визначеного плану пошуку рішення. Кожний етап проектування виконують без використання інформації про результати попередніх етапів. Вважається, що це надає пошуку рішення неупереджений характер. Таку стратегію часто використовують при пошуку нових ідей, новаторських рішень, коли доцільно враховувати кожен із внесених пропозицій до появи додаткової інформації.

Соціальний проект повинен відповідати таким основним принципам: однозначності, необхідності, повноті, несуперечливості, оптимальності.

У практиці соціального проектування найчастіше використовуються такі методи: метод матриці ідей, метод впрошування в роль, метод аналогії, метод асоціації, метод «мозкового штурму», метод синектики та ін.

Метод матриці ідей. На основі декількох незалежних змінних розробляються різні варіанти рішень. Як правило, розроблення соціального проекту залежить від складності і першочерговості поставлених завдань, від термінів, у рамках яких вимагається реалізувати замисел, а також від трудових, фінансових, матеріальних ресурсів. Прораховуючи варіанти із цих змінних, можна визначити найбільш ефективний шлях реалізації проекту в заданих умовах.

Методика впрошування в роль допомагає отримати більш точне уявлення про те, що потрібно зробити в процесі проектування. Це не просто погляд у проектне майбутнє, а прагнення глибше зрозуміти, як буде реалізований проект.

Метод аналогії (або фокальних об'єктів). Є загальнонауковим і логічним методом, за допомогою якого на основі подібності, схожості предметів за певними властивостями, ознаками чи відношеннями формулюється припущення (прогноз) про наявність вказаних властивостей, ознак чи відношень у явища, яке виступає об'єктом проектування. Висновки за аналогією є більш достовірними, якщо беруться до уваги такі обставини:

- чим більше відомо про загальні ознаки в порівнюваних предметах, тим вищий ступінь висновків за аналогією;
- чим істотнішими є загальні ознаки, що були знайдені у порівнюваних предметах, тим вищий ступінь подібності;
- чим глибше пізнаний взаємний закономірний зв'язок порівнюваних предметів, тим вищий ступінь достовірності висновків.

Методика «мозкової атаки» (брейнстормінг) пов'язана з генерацією ідей, з їх рівноправною конкуренцією, з можливістю зіставлення. Вона здійснюється через комунікативну взаємодію, що полягає в обговоренні різноманітних проектів, експертизі фактів, полеміці думок. Процедура складається із трьох фаз:

1. Вступна фаза. Повідомлення правил діяльності, визначення проблеми, що вимагає вирішення. Час, що пропонується, – 15 хв. Обов'язкова умова – підготовлений ведучий, який лаконічно і дохідливо пояснює умови.

2. Основна фаза. Вільне висловлювання ідей. Час, що пропонується – 1 год. Обов'язкові умови – активна позиція ведучого, який, не тиснучи на учасників, стимулює їхню активність; присутність спостерігача, котрий фіксує всі ідеї і висловлювання учасників.

3. Заключна фаза. Підбиття підсумків. Зібрані ідеї передаються спеціалістам, котрі займаються конкретною проблемою, для відбору найбільш цінних із цих ідей. Варіантом завершення брейнстормінгу

може стати формування експертної групи, яка підготує огляд висловлених ідей і сформулює остаточне рішення.

Методика синектики (з грец. – сполучення різнорідних елементів) – за технологією близький до методу «мозкової атаки». Основна відмінність полягає у більшій впорядкованості й строгості. Цей метод також називають професійним «мозковим штурмом», який допускає критику, що дає змогу розвивати та видозмінювати висловлені ідеї. Передбачає роботу постійних професійних груп. Це техніка вирішення спірних питань, що стимулює розумові процеси, для яких, як правило, характерні несподіваність, випадковість, нестереотипність.

Синектика є своєрідною моделлю групової творчої діяльності, що передбачає сім основних кроків:

1. Першопочаткова постановка проблеми.
2. Аналіз проблеми і повідомлення необхідної попередньої інформації компетентною особою.
3. З'ясування можливостей вирішення проблеми. Члени групи пропонують найрізноманітніші шляхи вирішення проблеми. Експерт при цьому детально коментує їх пропозиції, пояснюючи, чому вони не підходять, хоча випадкове вирішення проблеми шляхом вдалих здогадок можливе вже на цьому етапі.
4. Переформулювання проблеми. Кожний член групи працює самостійно, виходячи із власного її розуміння.
5. Спільний вибір одного із варіантів переформульованої проблеми (першопочаткове формулювання тимчасово відкидається).
6. Створення образних аналогій. Ведучий підштовхує групу до пошуку яскравих, образних, метафоричних аналогій стосовно закладених у проблемній ситуації явищ. Цей етап – ключовий для синектики. Використовуються особистісні, символічні і фантастичні аналогії (“Уяви, щоб ти відчував, якби був сам печінкою, враженою алкоголем?”).
7. Підгонка визначених групою підходів до вирішення проблеми чи готових рішень до вимог, що закладені в постановці проблеми.

У методі застосовані чотири види аналогій – пряма, символічна, фантастична, особиста:

1. При прямій аналогії здійснюється пошук рішень аналогічних завдань, бізнес-ідей, прикладів подібних процесів в інших галузях знань із подальшою адаптацією цих рішень до власного завдання.

2. Символічна аналогія відрізняється тим, що при формулюванні винахідницького завдання користуються образами, порівняннями й метафорами, що відображають її суть. Використання символічної аналогії дає змогу більш чітко й лаконічно описати наявну проблему.

3. При фантастичній аналогії необхідно уявити фантастичні засоби або персонажів, які виконують те, що потрібно за умовами завдання.

4. Особиста аналогія (емпатія) пропонує уявити себе тим об'єктом, з яким пов'язана проблема, і спробувати поміркувати про [свої] відчуття і шляхи вирішення технічного завдання.

5.2. Рекламно-інформаційна діяльність соціального педагога: тактика та засоби організації

В умовах ринкової економіки перед соціальними службами та закладами соціального спрямування гостро постає питання про інформування населення про послуги, які йому надаються та діяльність рзкладів соціального спрямування. Відповідно, соціальні заклади стають потенційними рекламодавцями. Перед сучасним українським соціальним працівником постає ціла низка питань: як прорекламувати свою діяльність, який вигляд і канал для розповсюдження реклами вибрати, щоб досягнути своєї мети, як привернути увагу потенційних волонтерів та спонсорів тощо?

Особливу увагу необхідно приділяти засобам масової інформації, оскільки саме цей соціальний інститут є одним із найголовніших та найбільш ефективним і впливовим на даному етапі розвитку нашого суспільства.

Роль, яку виконують засоби масової інформації на сьогоднішній день, двозначна: подальший розвиток засобів зв'язку, підвищення ролі масової інформації та інформаційної індустрії в цілому означає, що молоді люди в усіх країнах світу є об'єктом впливу стосовно популяризації шкідливої для здоров'я продукції, певних установок і

цінностей, що можуть справляти як благотворний, так і руйнівний вплив на особистість.

Потрібно зауважити, що на сьогодні існує проблема негативного впливу засобів масової інформації на населення, але це не суто українська проблема – це також і світова проблема.

Однак глобальність проблеми не означає, що її не можна вирішити. У різних країнах вживають різних заходів, що до того, щоб ЗМІ більшою мірою сприяли нормальному розвитку людини та її здоровому способу життя. У розвинених країнах світу в ЗМІ значно поширена соціальна реклама, спрямована на протидію рекламі тютюну, алкоголю тощо. Світовий досвід засвідчує, що спеціальні інформаційні матеріали (брошури, статті, книги, теле – і радіопередачі) можуть протидіяти негативним соціальним явищам суспільства.

Розглядаючи засоби масової інформації (ЗМІ) як особливий чинник впливу на спосіб життя людини, треба зазначити, що безпосереднім об'єктом дії інформаційних повідомлень є як окремі індивіди, так і велика група людей, що становлять аудиторію для того чи іншого конкретного засобу масової комунікації. ЗМІ мають чималі можливості впливати на спосіб життя особистості як суто інформаційно, так і за допомогою практичних зразків того чи іншого стилю життя.

ЗМІ – один із соціальних інститутів, що тією чи іншою мірою виконують замовлення суспільства та окремих соціальних груп щодо певного впливу на населення в цілому, в тому числі й на окремі вікові та соціальні категорії.

Існують два аспекти впливу ЗМІ.

По-перше, ЗМІ істотно сприяють засвоєнню людьми різного віку широкого спектру соціальних норм та формуванню у них ціннісних орієнтацій у сфері політики, економіки, здоров'я, права тощо.

По-друге, ЗМІ, фактично, є своєрідною системою неформальної освіти та просвіти різних категорій населення. При цьому користувачі ЗМІ здобувають досить різнобічні, суперечливі, несистематизовані знання, відомості з різних питань суспільного та політичного життя.

Вивчаючи поняття: «засоби масової інформації», «засоби масової комунікації», «преса», «друковані засоби масової інформації», можна сказати, що в них є багато спільного. До засобів масової інформації відносяться кіно, радіо, телебачення, періодичні друковані видання, рекламу, мода, дизайн та ін.

Преса – загальна назва періодичного друку, тобто газет і журналів.

«Масова комунікація» (англ. - mass media) – систематичне поширення інформації за допомогою технічних засобів (через пресу, радіо, кіно, звуко- і відеозапис) з метою утвердження духовних цінностей даного суспільства і здійснення ідеологічних, політичних, економічних та організаційних впливів на позицію, думки і поведінку людей.

Засоби масової інформації – технічні засоби (друковані видання, телебачення, радіо, кіно, комп'ютерні мережі тощо), за допомогою яких поширюється інформація щодо системи знань, духовних цінностей, моральних та правових норм тощо, яка розповсюджується на кількісно великі аудиторії людей різного віку та соціального статусу.

Засоби масової інформації відображають умови життя людей, системи їхніх спільних зв'язків і залежностей у макро-, меза- і мікро-масштабі.

Засоби масової інформації виконують два, на перший погляд, протилежних завдання: фіксують і розвивають інтереси як особистості, так і суспільства. Політологічний, соціологічний та психологічний аспекти феномена «засобів масової інформації» важко відокремити. Існує абсолютний взаємозв'язок соціальних і психологічних підходів заради спільної мети. За допомогою технічних засобів відбувається розповсюдження повідомлень, інформації, що містять певні ідеї для подальшого формування (або впливу на формування) установок, оцінок, думок та поведінки людей. Нерідко в такому випадку засоби масової інформації виконують не стільки інформаційні та культурологічні, скільки ідеологічні функції.

Особливості впливу ЗМІ на життя суспільства:

- ЗМІ – це гнучка система, зміст якої постійно змінюється, тоді як інші складові макро-, мезо-, та мікрорівнів піддаються змінам досить повільно;
- ЗМІ мають здатність впливати не тільки на індивіда, але й на виховну функцію таких інститутів, як сім'я, школа, найближче оточення, формувати громадську думку на рівні суспільства та країни;
- безпосереднім об'єктом дії інформаційних повідомлень є як окремих індивід, так і велика група людей, що становлять аудиторію для того чи іншого конкретного засобу масової комунікації;
- ЗМІ мають істотні можливості впливати на людину як суто інформаційно, так і за допомогою практичних зразків такого чи іншого стилю життя.

Існує стратегія створення кола інформаційних джерел, якими може користуватися соціальний педагог у своїй діяльності:

- визначення найбільш престижних джерел інформації (шляхом опитування, інтерв'ю);
- використання тільки тих видань, які за змістом інформації підходять для розміщення реклами чи інформації соціального характеру;
- уникання маловідомих джерел інформації;
- налагодження особистісних контактів з представниками ЗМІ в якості систематичного поставника інформації.

Якщо соціальний педагог працює в загальноосвітньому навчальному закладі, то спілкування з ЗМІ відбуваються через місцеві органи народної освіти.

Обґрунтовуючи необхідність встановлення взаємозв'язків з тим чи іншим виданням (каналом), соціальний педагог повинен знати, що він може запропонувати ЗМІ:

- Розширення діапазону слухачів, телеглядачів, читачів
- Матеріали про акції, в яких бере участь велика кількість людей
- Ексклюзивну інформацію

- Участь відомих персон
- Постійну інформацію
- Актуальний, цікавий матеріал

Соціальний педагог несе відповідальність за інформацію, яка надається ЗМІ. Вимоги до такої інформації: перевірена, достовірна, конфіденційна, конкретна, оптимістична, конструктивна за змістом та емоційною спрямованістю.

Соціальний педагог повинен враховувати можливості ЗМІ, а саме :

- інформування громадськості щодо проблем та засобів боротьби з ними;
- формування суспільної думки;
- інформування громадськості про діяльність соціальних служб, закладів соціального спрямування;
- пропаганда та популяризація соціальних програм, проєктів;
- реклама соціальних послуг;
- створення та подальше формування позитивного іміджу діяльності соціальних установ та працівників;
- пошук партнерів (спонсорів);
- залучення клієнтів;
- залучення співробітників і волонтерів;
- вплив на виконавчу, законодавчу владу, органи місцевого самоврядування;
- анонс подій, заходів, акцій, що будуть проводитися соціальною службою, агенцією;
- підведення підсумків програми, проєкту, акції.

Тактика взаємодії соціального педагога із ЗМІ:

- Дослідження ЗМІ, що діють в регіоні, їх аудиторії, тематичної спрямованості.
- Вибір ЗМІ, оптимальних для співпраці; дослідження позиції їх редакторів, окремих журналістів.
- Налагодження стосунків з редакціями обраних ЗМІ, з окремими журналістами.
- Систематичне надання інформації.

- Підтримка неформальних зв'язків.

Форми взаємодії із ЗМІ:

- інформування (прес-реліз, прес-конференція);
- консультування;
- інтерв'ю;
- стаття;
- рубрика;
- тематична програма (цикл).

У роботі зі ЗМІ соціальний педагог може здійснювати такі види інформаційного впливу:

1. Рекламне інформування.
2. Організація позитивної суспільної думки.
3. Сприяння залученню клієнтів.
4. Створення довгочасних послуг даного закладу шляхом прямого зв'язку з клієнтами.

Одним із основних засобів стимуляції споживання товарів та послуг (в тому числі і соціальних) стає сьогодні реклама. Реклама – це оперативна інформація, що завжди знаходиться на поверхні. Вона не тільки бере участь у формуванні споживчих потреб членів суспільства, але й має певний вплив на всю життєдіяльність людини. Реклама, виконуючи роль механізму переконання, впливає на цінності та спосіб життя людини, і цей вплив має як позитивний, так і негативний аспекти.

На сьогодні існує безліч класифікацій реклами на основі різних параметрів: функції, місце її розміщення, мета, аудиторія, особливості продукту, що пропонує реклама тощо. Існуючі класифікації дозволяють визначити основні типи реклами: комерційна, політична та соціальна.

Багатьма науковцями вважається, що саме соціальна реклама виступає найефективнішим соціально-педагогічним фактором та здійснює позитивний соціалізуючий вплив у процесі розвитку та становлення особистості.

На сьогодні достатньо гостро постає питання адресності соціальної реклами, необхідності її адаптації до умов соціуму, потреб, запитів клієтів.

Визначимо основні проблеми адаптації рекламної продукції до умов суспільства:

1. Адаптація рекламної продукції до менталітету вітчизняного споживача.
2. Вивчення і використання психологічних факторів ефективної дії реклами.
3. Визначення відмінностей економічних і психологічних факторів та впливу їх на стратегію поведінки споживача реклами.
4. Відповідність рекламної продукції естетичним и моральним позиціям потенційних замовників і споживачів.
5. Співвідношення самовираження рекламодавця і завдання допомоги споживачу щодо задоволення потреби в інформації.
6. Зважання на стереотипи соціальних ролей і урахування проблем «гендерної реклами».
7. Статеворольові стереотипи і їх вплив на зміст рекламної продукції.
8. Використання особистісного простору, образотворчого ряду, певних образів з метою підвищення ефективності рекламного впливу.

Реклама існує в багатьох видах: запрошення, бланк листа, візитка, реклама на будівлях, газетна реклама, закладка для книжки, календарі, рекламна листівка, обкладинка, поліетиленовий пакет, реклама на транспорті, рекламні щити, сувенір-реклама тощо. Реклама найбільш ефективна при одночасному використанні різноманітних її видів.

Розробка та використання рекламних засобів у вітчизняній соціальній та соціально-педагогічній роботі тільки набуває розвитку. Проте, таке явище як соціальна реклама налічує 50-річну історію, має свої наробки і визначається специфічними рисами.

Рекламна діяльність соціального педагога регламентується положеннями закону України «Про рекламу», в якому запропоновано визначення соціальної реклами.

«Соціальна реклама» – це інформація будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, яка спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку

Специфічні ознаки соціальної реклами:

1. Соціальна реклама на відміну від реклами виробничої, не переслідує мети досягнення прямого економічного прибутку.
2. Соціальна реклама не використовує логотипи, знаки торговельних фірм, як відомих, так і маловідомих.
3. Соціальна реклама повинна мати конструктивний характер і створювати позитивне емоційне сприйняття світу.

Дослідники проблем реклами визначають три головні групи замовників соціальної реклами.

До першої належать державні органи, установи, заклади. сім'ї, молоді та спорту.

Другу групу становлять так звані «групи спеціальних інтересів».

До третьої групи належать комерційні спонсори, які добровільно підтримують проведення антиалкогольних та антитютюнових рекламних кампаній та усвідомили свою громадянську відповідальність у справі ліквідації негативних наслідків власної промислової діяльності для навколишнього середовища і здоров'я нації.

В дослідженні Г.Л.Стрелковської наведено цілісний підхід до класифікації та типізації соціальної реклами в Україні та виділяються такі типи соціальної реклами:

- реклама цінностей, головною метою якої є розповсюдження загальноприйнятих цінностей серед населення взагалі чи конкретної цільової аудиторії;
- реклама місії та цілей організації або закладу, метою яких є розповсюдження інформації про наміри організації у вирішенні якої-небудь проблеми;

- реклама соціальної проблеми, головна мета якої полягає в нагадуванні про проблему або постановці проблеми;
- реклама окремих людей, їх діяльності, методик або форм роботи (наприклад, прийомна сім'я);
- реклама проектів, що інформує про сучасні чи майбутні проекти організації;
- реклама досягнень організації;
- реклама організації в цілому.

О.В.Безпалько визначає, що серед прийомів, які варто враховувати під час розробки та впровадження соціальної реклами, виокремлюють такі:

- залучення фактів, пов'язаних із проблемою, яка висвітлюється в соціальній рекламі (наприклад, використання статистичних даних);
- привертання уваги до переваг, пов'язаних із наслідуванням певних моделей поведінки, що пропагують в соціальній рекламі (наприклад, «Розумій мене, щоб я вмів розуміти інших. Не принижуй, щоб я не принижував»);
- використання «інтригуючи» назв, що примушують прочитати текст до кінця (наприклад, «10 кроків, щоб стати кращими батьками»);
- переконливість тексту;
- розташування в ритмічному порядку елементів соціальної реклами від менш важливих до більш значущих;
- використання фактури шрифтів, аби звернути увагу на найбільш вагомні слова;
- виділення окремих абзаців за допомогою кольору чи шрифту;
- несподіваний початок розповіді;
- використання у текстах або роликах елементів інтриги, конфліктних ситуацій у монологах або діалогах.

Під час розробки інформаційно-рекламних матеріалів дуже важливо враховувати те, що реклама покликана спонукати до певної емоційної реакції та виконувати саме ту роль, заради якої вона

створювалась. Один із компонентів, що значно підвищує ефективність рекламного повідомлення, – наявність інформації про те, що має зробити читач, слухач або глядач (куди подзвонити, до кого звернутись тощо). Проте важливо, аби повідомлення соціальної реклами не містило наказового тону (наприклад, «Заплати податки!»), адже більшість людей не люблять, коли їм наказують або повчають.

Послідовність використання різних рекламно-інформаційних форм в одній кампанії визначається як рекламна стратегія.

Розробляються та впроваджуються такі її складові, як: графічна частина, слоган (реklamний девіз, лозунг, зачин), інформаційний блок, діапазон запропонованих послуг, спонукання потенційного клієнта (спонсора, партнера) до дії, адреса і зв'язок, елементи фірмового стилю.

Після графічного вирішення проблеми необхідно звернутися до слогану, оскільки, як показує досвід, більшість людей звертають увагу саме на графіку і слоган, ніж на основний текст реклами. Призначення слогану – спонукання до дії, бо наше внутрішнє «Я» потребує точних інструкцій: «Ми підтримаємо кожного, хто звернеться», «Центр «Сім'я – надійний партнер», «Разом – заради розвитку».

Саме тому ми визначаємо такі етапи функціонування соціальної реклами:

- Візуальний – створення ситуації «знайомого образу» (щити, рекламні плакати-образи, символи, логотипи,). Мінімум тексту (логотип, назва + № телефону) візитки, значки.
- Інформаційний – буклети, записні книжки, візитки + текст, розкладки (завдання: розповсюдження знань).
- Нагадування (використання за потребою всіх попередніх технік).

У ході реалізації рекламної стратегії варто враховувати такі типові помилки:

- Продукція соціальної реклами спрямована на дуже вузького споживача і замовника, а реалізується, розповсюджується на широкий загал;

- Зміст рекламного чи інформаційного матеріалу справляє негативне, песимістичне враження.
- При створенні плакату використовується менше, ніж 3 кольори (створюється враження, що це прапор);
- Використовуються контрастні, важкі для сприйняття кольори (жовтий; фіолетовий).
- В пропагандистських за змістом матеріалах використовуються темні кольори, холодні тони.
- Рекламний матеріал перенасичено дрібними, несуттєвими деталями.
- Порушується гендерна рівновага, не представлені інтереси осіб різної статі.

Вибір джерела поширення соціальної реклами повинен ґрунтуватися на врахуванні наступних факторів:

- визначення пріоритетного джерела отримання інформації різними категоріями населення;
- встановлення рейтингу різних телеканалів всеукраїнського та місцевого рівнів;
- визначення оптимального ефірного часу відповідно до вікових та статусних особливостей населення;
- знання про вже звичні способи отримання інформації населенням того чи іншого району або міста.

При виборі джерел поширення інформації для молоді, варто також враховувати специфіку впливу та сприймання інформації особистістю з різних рекламних носіїв. Найефективнішим в цьому розумінні вважається реклама на телебаченні. Телереклама впливає на людину комплексно, адже задіяно різні види сприймання: людина і бачить і чує рекламне повідомлення одночасно. Такий одночасний вплив на особистість сприяє кращому запам'ятовуванню потрібної інформації, а от вже на етапі впізнавання доцільним є використання зовнішньої реклами, розміщеної на біг-бордах або на транспорті.

Дешевшим і відповідно менш ефективною є рекламна інформація у вигляді роздаткового матеріалу (буклети, листівки, візитки). Проте ефективність такої продукції значно підвищується,

якщо її використовувати не як основний вид поширення інформації, а як акцентний (буклет має зручний формат, візитка із номерами телефонів та адресою – легко вміщається у гаманець або кишеню). Позитивом такої форми подачі матеріалу є можливість залишити потрібну споживачеві інформацію, адже часто номери телефонів та адреса, зазначені у телевізійному ролику або на бігборді не запам'ятовуються.

Таким чином, для кожного виду соціальної реклами притаманні характерні особливості, які обов'язково необхідно враховувати при створенні рекламного продукту.

Особливості сприйняття різних видів рекламного інформування цільовими групами клієнтів:

- найефективнішою з технічного боку можна вважати рекламу, що транслюється по телебаченню. Адже така реклама сприймається індивідом одночасно на декількох рівнях: людина одночасно бачить і чує. Проте, на думку експертів, недоліком такої реклами є те, що вона перериває цікаву передачу (кінофільм) у несподіваний момент, тим самим може виступати як фактор дратування та цілковито негативного її сприйняття;
- необхідно враховувати вікові особливості цільової аудиторії, на яку розрахована соціальна реклама. Так, для підлітків характерним є швидке переключення уваги з одного об'єкту на інший. Підліток, як правило, не може додивитись рекламний ролик до кінця – рекламний блок швидко починає набридати, тому для цієї категорії краще пропонувати рекламу на інших носіях: реклама в метро, в друкованих засобах масової інформації;
- краще подавати рекламну інформацію для підлітка у буклетах, молодіжних журналах. Так він зможе самостійно познайомитись з рекламним зверненням і не боятися осуду або насмішок з боку „інших”;
- для молоді експерти пропонують доносити рекламну інформацію на біг-бордах, троллах, сіті-лайтах, тобто у формах зовнішньої реклами. Дієвим засобом також є оформлення рекламних текстів у вигляді коміксів, карикатур, тематичних малюнків тощо.

Теоретики рекламної галузі відмічають важливість усіх перерахованих носіїв рекламної інформації. Проте, на їх погляд, соціальна реклама повинна подаватися комплексно. Разом з тим, доцільним є використання одразу декількох видів реклами (основна рекламна кампанія може проводитись на ТБ, проте не зайвою стане реклама на біг-борді – як акцент до основної).

Таким чином, соціальна реклама повинна бути там, де цільова аудиторія буває найчастіше. При цьому має сенс використовувати різні інноваційні, нестандартні підходи (наприклад, змінити відому фразу, перекрутити її, щоб було смішно тощо), робити рекламу з використанням «своїх» символів.

Щодо змістовної сторони соціальної реклами, то необхідно відзначити наявність певних вимог до подачі матеріалу. Змістове наповнення соціального рекламного продукту повинно бути таким, щоб викликати довіру у цільової аудиторії.

Визначають такі основні засоби рекламного інформування:

- реклама в засобах масової інформації (реклама у пресі, реклама по радіо, реклама по телебаченню, реклама у кіно);
- поштова реклама (розсилання матеріалів за списком, розсилання матеріалів за принципом «в кожний дім»);
- зовнішня реклама (вулична реклама, реклама на транспорті, реклама у місцях зосередження людей);
- комп'ютеризована реклама (рекламна інформація, яка поступає на комп'ютерні термінали, рекламна інформація, яка поступає на екранне табло);
- міжособистісне спілкування (зв'язки з представниками засобів масової інформації);
- експонування (організація виставок, галерей, стендів).

Надання інформаційних послуг полягає в інформуванні клієнтів про:

- графіки роботи закладів соціального спрямування, освіти, охорони здоров'я, центрів зайнятості, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування;

- послуги, які можна отримати в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

Надання пропагандистських послуг полягає в:

- підготовці та розміщенні документальних, інформаційно-пропагандистських, навчальних фільмів в ефірах телеканалів;
- підготовці та розміщенні рекламних роликів та роликів профілактичної спрямованості;
- підготовці та розміщенні соціальної реклами на бігбордах, в транспорті та в інших місцях громадського призначення;
- розробці та виданні інформаційно-реklamних буклетів, листівок, пам'яток, плакатів.

В сучасній літературі з технологій застосування соціальної реклами в практиці діяльності закладів соціального спрямування визначено основні вимоги до змістового наповнення ефективної реклами, а саме:

- використання різних рекламних прийомів;
- поєднання змісту, поліграфії, художнього оформлення та інших засобів;
- комплексність в забезпеченні змістовної, поліграфічної та художньої якості;
- вдало розроблена концепція.

Варто відзначити, що особливого значення поліграфія набуває, якщо носієм реклами є друкowana продукція, наприклад, плакати, роздаткові матеріали різного типу тощо. А ось вулична реклама – реклама на бігбордах потребує, в першу чергу, чіткої презентації ідеї.

Таким чином, говорячи про ефективну соціальну рекламу, необхідно брати до уваги всі її характеристики, особливості впливу на клієнтів і можливості інформаційного та емоційного впливів.

З метою розповсюдження інформації про діяльність Центрив соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, закладів соціального спрямування можна використати прес-реліз (від англ. release – випускати, дозволяти, друкувати).

Прес-реліз – офіційна заява для друку, одна з основних форм мвзаємодіїсоціального педагога зі ЗМІ

Прес-релізи можуть вміщати пропозиції нових видів діяльності, послуг для клієнта; їх опис; фото; інформацію про спеціалістів; проблемні повідомлення.

У практиці соціально-педагогічної роботи найбільш поширені такі види прес-релізів, як: анонс, запрошення, інформування, резюме, констатація.

При написанні прес-релізу необхідно застосовувати такі прийоми:

- намагатися дивитися на речі очима журналістів;
- відмежовувати у своєму тексті від «стереотипної» точки зору, від коментарів;
- висувати тільки актуальні, цікаві і багаті інформацією теми;
- ясно викладати тему;
- віддрукувати кожну сторінку тексту на окремому аркуші через 2 інтервали;
- повторювати на другій сторінці заголовок і дату;
- супроводжувати текст чіткими фотографіями;
- розробити яскравий слоган;
- забезпечити повноту викладення питання за принципом відповідей на питання – хто, що, з ким, де, коли і як, для чого і чому:

Правила складання прес-релізу:

- слово «прес-реліз», назва (слоган);
- вказівка на дату та місце (адреса організації, контактний телефон);
- назва організації, її емблема (логотип);
- заголовок, що привертає увагу;
- повні дані про подію, послугу чи вид допомоги;
- головний зміст повідомлення (Що? Де? Коли? Чому?);
- анонс чи зміст матеріалу (події, заходу);
- за бажанням – додаткова інформація, яку журналіст може використати в статті.

- бажано уникати спеціальних термінів;
- у випадку згадки про тих чи інших осіб необхідно вказувати повністю їх посаду.

5.3. Консультування як технологічний спосіб вирішення соціально педагогічних проблем

В житті кожної людини бувають такі критичні моменти, коли ускладнюються взаємовідносини з оточуючими, загострюються внутрішні протиріччя, стають нестерпними переживання стосовно свого становища, яке здається безвихідним. Допомогти в такий момент може консультація, яка здійснюється фахівцем. **Консультування** – це вид соціальної роботи, в ході якої спеціаліст соціальної роботи допомагає клієнту вивчити і зрозуміти суть існуючої проблеми і запропонувати різноманітні варіанти, котрі можуть бути використані для їх вирішення. В соціально-педагогічній діяльності виділяють особливий вид консультування – *соціальне консультування*. За змістом це є технологія надання соціальної допомоги шляхом цілеспрямованого інформаційного впливу на людину чи малу групу з метою їх соціалізації, відновлення і оптимізації соціальних функцій, орієнтирів, розробки соціальних норм спілкування.

За своєю технологією і формою консультація уявляє собою взаємодію між двома або декількома людьми, у ході якої консультант передає спеціальні знання і відповідну інформацію клієнту.

За формою розрізняють *групове та індивідуальне* консультування, за змістом – *конкретне і програмоване*. У практиці соціальної роботи знаходять застосування всі форми і види консультування, а у відповідності з виникаючими проблемами може бути використано і їх поєднання.

Консультативна допомога здійснюється під час взаємодії консультанта з клієнтом. Така взаємодія відбувається за допомогою процесу спілкування. Основними функціями соціально-педагогічного спілкування є:

Інформаційна функція, яка полягає в інформуванні об'єктів соціально-педагогічної допомоги про шляхи і засоби вирішення тих проблем, з якими вони звертаються до соціальних служб.

Психотерапевтична функція – це допомога клієнтам різноманітними психотерапевтичними засобами.

Педагогічна функція, що передбачає здійснення виховного впливу у процесі роботи педагога з дітьми та молоддю.

Організаційна функція – це прийняття необхідних організаційних рішень і координація зусиль всіх суб'єктів соціально-виховної діяльності, а також об'єктів соціально-педагогічної допомоги

Відповідно до вищезазначених функцій існують і окремі види соціально-педагогічного спілкування: ***інформаційне, психотерапевтичне, педагогічне, організаційне***. Кожне з них має власні закономірності та особливості. Ці види спілкування потребують не просто добре розвиненої загальної комунікабельності, а сучасних наукових знань, переконань та відпрацьованих навичок. Ті негативні звички та манери, які можуть ставати на заваді інформаційного або організаційного спілкування, є абсолютно неприпустимими у психотерапевтичному та педагогічному спілкуванні.

Психотерапевтичне спілкування є для соціальних педагогів найбільш важливим за його обсягом та ефективністю у допомозі клієнту. Це пояснюється тим, що значне місце у соціально-педагогічній діяльності посідають такі види консультування: батьків – з приводу виховання дітей, подружжя - з проблем стосунків між ними, молоді – з приводу конфліктів з батьками, щодо труднощів міжособистісного спілкування та позитивної «Я - концепції», та інші. Цей вид спілкування є різновидом індивідуальної та групової психотерапії, яка безпосередньо спрямована на вирішення соціальних проблем клієнтів, на покращання їх психічного та фізичного здоров'я, хоча і опосередковано.

Соціально-педагогічне консультування набуває у зв'язку з демократизацією і гуманізацією суспільства все більшого значення і перспектив, що фактично знаменує новий етап у забезпеченні психологічного комфорту, тобто більш високої якості життя людини.

Добре відомо, наскільки важливим для людини є емпатійне (довірливе, щире, розуміюче) спілкування, можливість поділитися з кимось власними проблемами, отримати пораду і співчуття.

Таким чином, консультант, по-перше, виконує функції уважного, розуміючого і співчуваючого співрозмовника (що вже багато важить), і, по-друге, допомагає вирішенню тієї проблеми, з якою звернувся клієнт. Це може бути проблема поведінки або емоційного стану клієнта, коли консультант допомагає порадою чи користується спеціальним психокорекційним впливом; може бути питання, вирішення якого потребує участі юриста, лікаря або інших спеціалістів соціально-педагогічних служб.

Психотерапевтичне спілкування покликане сприяти зменшенню психологічного дискомфорту клієнта. Перша закономірність полягає у використанні консультантом такої тактики спілкування, яка передбачає необхідні послідовні етапи вирішення проблеми клієнта:

- етап створення сприятливих обставин для спілкування;
- етап вивчення проблеми клієнта;
- етап формування оцінки психотерапевтичної ситуації;
- етап формулювання цілей, завдань та програми психотерапевтичної допомоги;
- етап виконання програми допомоги;
- етап оцінки результатів.

Головною проблемою педагогічного спілкування є те, що його специфіка – інструктування, пред'явлення вимог, накази, зауваження, роз'яснення, перестороги – породжує у педагогів установку переважно на директивний стиль, при якому важко утриматись у межах поміркованості, ввічливості і тактовності.

Соціальному педагогу необхідно, по-перше, самому правильно здійснювати педагогічне спілкування з дітьми, підлітками та молоддю і, по-друге, орієнтувати на продуктивне педагогічне спілкування педагогів та батьків у процесі консультативної та просвітницької діяльності.

Щоб стати досвідченим консультантом не достатньо бути розуміючим, потрібно ще вміло застосовувати на практиці відповідні

прийоми і методи. Професійний консультант повинен володіти такими якостями:

-*емпатією*, або здатністю бачити світ очима іншої людини; повагою до клієнта, здатністю реагувати на проблему клієнта таким чином, щоб передати йому впевненість у тому, що він може справитися з нею самостійно; конкретністю, чіткістю; знанням самого себе і вмінням здійснювати допомогу іншим у самопізнанні;

-*відвертістю*, вмінням вести себе природно у взаємовідносинах з клієнтом;

- *відповідністю*, тобто умінням вести себе таким чином, щоб використані слова відповідали жестам, «мові рухів»; вмінням мати справу з ситуацією «тут і тепер».

Основою соціально-педагогічної діяльності є *феномен допомоги*, який проявляється в трьох видах: освітній, посередницькій і психологічній. Характер соціальної роботи з клієнтом впливає зі специфіки його життєдіяльності, а це, у свою чергу, впливає на індивідуалізацію форм і методів роботи.

Наприклад, з метою вирішення проблем дітей та підлітків, можна об'єднати зусилля медико-психологічної і соціальної служби, саме завдяки об'єднанню їхніх зусиль організуються реабілітаційні, консультативні та оздоровчі послуги різним віковим групам дітей. Консультування дітей і підлітків передбачає вирішення широкого спектра психологічних і соціальних проблем, які характеризують сучасне суперечливе суспільство, що постійно змінюється.

Під час консультування дітей консультант повинен враховувати їх вікові та індивідуальні особливості: діти більш емоційні, рухливі, мають нестійку увагу, не вміють її довго зосереджувати і розподіляти, мислять за допомогою наочності та образів. Це зумовлює невизначений час на консультування дитини, використання прямих і конкретних питань, заохочень, ситуацій успіху, спілкування на рівних. У консультативній роботі з молоддю існує декілька особливостей, на які слід звертати увагу консультанту. Для здійснення соціально-консультативної допомоги молоді необхідно визначати суб'єктивні й об'єктивні передумови появи проблеми,

виявити позитивні і негативні якості молодшої людини, включити її в соціально-значущі справи згідно зі здібностями та інтересами, спонукати молодшу людину до самовиховання, налагодити взаємодію та довіру. Навички консультивання, які необхідні для роботи з людьми похилого віку, не відрізняються від навичок консультивання людей інших вікових категорій. Консултанти повинні володіти лише неабиякою чуйністю до специфічних проблем людей похилого віку. Взагалі робота з людьми похилого віку може розглядатись ширше, ніж допомога у подоланні проблем останньої стадії життя, які зазвичай трапляються при виході людини на пенсію (зменшення фінансів і збільшення вільного часу); погіршення фізичного стану і хронічні хвороби; ізоляція. Хоча більшість людей похилого віку потребує консультивання саме з цих проблем, консултанти повинні займатися забезпеченням так званого «успішного старіння». Успішне старіння не припускає, що людина залишиться молодшою. Цей підхід ґрунтується на тому, щоб допомогти людям найдовше зберегти свою життєдіяльність.

Саме консултанти можуть навчити широке коло людей успішному старінню, тим самим розвіяти міфи, які оточують людину похилого віку.

Одним із важливих напрямків роботи соціального педагога (працівника центру соціальних служб для молоді, шкільного соціального педагога, класного керівника, який теж виконує ці функції) є *консультивання сім'ї*. Воно вкрай непохідне в таких видах роботи, як:

а) обслуговування сім'ї (коли розв'язуються поточні проблеми благополучної сім'ї);

б) супровід (коли розв'язуються складні проблеми неблагополучної чи прийомної сім'ї, коли сім'я вчиться долати труднощі, які сама не в змозі подолати);

в) реабілітація (коли сім'я, яка знаходиться в кризі з приводу різних причин, не в змозі адекватно оцінити свої

проблеми, її необхідно «наштовхнути» на шляхи розв'язання проблеми);

г) профілактика сімейних негараздів, негативних явищ, неблагополуччя (коли сім'я є благополучною, але не готується до виконання завдань наступного етапу свого розвитку, та не передбачає виникнення можливих проблем).

Оскільки соціальний педагог спрямовує свою діяльність на «педагогізацію» сім'ї, то педагогічне консультування підпорядковане цій меті разом із сімейною просвітою. Для визначення сутності педагогічного консультування сім'ї проаналізуємо термін «консультування». Воно розглядається як:

- вид соціальної роботи, втручання, в ході якого соціальний працівник допомагає клієнту вивчити і зрозуміти існування проблеми і розглянути різні варіанти, які можуть бути запропоновані для вирішення;
- форма соціальної роботи ЦССМ, яка дозволяє наблизити соціальні послуги, профілактичну, інформаційно-консультативну роботу до адресних груп клієнтів.

Виділяють такі типи соціально-педагогічного консультування сім'ї:

1) Конкретне: окремої особистості, сім'ї, групи з проблем їх соціального функціонування, особистісного зростання та ін. Консультант спонукає людину до самостійних дій у розв'язанні її проблем, здійснення вибору можливих варіантів дій, оцінки наслідків цих варіантів;

2) Програмне консультування – це двобічний процес розв'язання проблем з метою аналізу і поліпшення діяльності установи, організації через надання окремим особам соціальних послуг;

3) Поеднання перших двох типів у конкретних випадках. Отже, ці моделі характеризують *консультування* як процес, спрямований на зміни на краще в сім'ї, на її благополуччя за допомогою та участю як соціального педагога, працівника, так і членів сім'ї через спілкування. Таким чином, можна стверджувати, що консультант є фасилітатором: тобто людиною, яка розвиває, допомагає, стимулює, створює умови для найповнішої реалізації особистості клієнта, опосередковано впливаючи власними особистісними якостями.

Специфіка спілкування в процесі діяльності, – за Л.В.Барановською, – полягає в створенні можливості організації та координації діяльності її окремих учасників. У спілкуванні відбувається збагачення діяльності. Розвиваються й утворюються нові зв'язки та стосунки між людьми. Основною ж характеристикою спілкування в залежності від розгляду його зв'язку з діяльністю є те, що спілкування – це суб'єкт-суб'єктна взаємодія. Все це означає діалогічність, рівноправність стосунків консультанта та клієнта, умову успішного розв'язання проблем клієнта на основі організаційної та інформаційної функції спілкування. Консультування може здійснюватися як з усією сім'єю, так і з окремими її членами, на різних етапах розвитку сім'ї, з урахуванням особливостей розв'язання сім'єю завдань попередніх етапів, досвіду членів сім'ї, позиції соціального педагога. Таким чином, консультування – це взаємодія учасників цього процесу, яка відбувається за їх згодою, на основі позитивної мотивації її учасників, усвідомленої мети розв'язання проблем сім'ї та її членів. Виходячи з цього, консультування є процес, тривалий за часом, має етапи; мету для кожного з учасників, способи (методи) і форму взаємодії (консультування), засоби та умови успішного здійснення. Все це дозволяє визначити *соціально-педагогічного консультування сім'ї* як взаємодію у спілкуванні соціального педагога і сім'ї, спрямовану на допомогу сім'ї в реалізації її прав та прав членів сім'ї в родині. Тому консультування передбачає здійснення, в залежності від проблем в сім'ї та обставин, умов її життя, виконання педагогом діагностичної, соціально-терапевтичної, профілактичної, корекційно-реабілітаційної, прогностичної функцій через організацію спілкування з сім'єю. Змістом консультування є суб'єктивні проблеми сім'ї та її членів відповідно до об'єктивних проблем розвитку сім'ї за етапами, реалізації особистості в стосунках «батьки-діти», «діти-діти», «батько-мати», «чоловік-дружина», «сім'я-суспільство».

Розкриємо **зміст консультування на кожному з етапів розвитку сім'ї.**

Підготовка молоді до сімейного життя: формування позитивного іміджу сімейного способу життя разом з підготовкою до виконання сімейних обов'язків, статеве виховання, моральне і правове виховання через індивідуальні і групові консультації, круглі столи, вечори запитань і відповідей. Формування тендерної рівності, допомога в самореалізації, виборі професії, формуванню впевненості в собі.

Первинний шлюб. Формування і корекція моделі сімейного життя, допомога в адаптації молодого подружжя в сім'ї та суспільстві, набутті самостійності від батьківських сімей, у працевлаштуванні, професійному навчанні, виробленні правил сімейного життя, підготовці до відповідального батьківства, формування тендерної рівності в сім'ї як основи запобігання насильства і конфліктів у сім'ї, збереження почуттів. Права та обов'язки членів сім'ї, сім'ї у суспільстві. Функції сім'ї.

Первинна сім'я. Консультації з вироблення моделі родинного виховання, догляду за дитиною батьком і матір'ю, самостійності від батьківських сімей, розподілу сімейних ролей і обов'язків, збереження подружніх почуттів, самореалізації кожного з батьків у сім'ї та на роботі. Допомога у формуванні батьківських почуттів, навичок, визначенні нахилів і інтересів дитини. Права і обов'язки батьків щодо дітей. Поради щодо виховання дитини, спілкування з нею, батьківської поведінки. Допомога у визначенні готовності дитини до школи і підготовки до школи. Сімейні свята, традиції, правила як основне запобігання конфліктів, розвиток сім'ї та її членів. Сімейне дозвілля.

Вторинна сім'я. Самореалізація чоловіка і дружини, самостійність дитини. Виховання дитини-підлітка. Спілкування з друзями дитини і з власними друзями. Особисте життя членів сім'ї. Сімейне дозвілля. Допомога дитині у професійній орієнтації, запобіганню конфліктів у школі і вдома. Авторитет і любов батьків та критичність, самостійність дитини. Збереження подружніх і батьківських почуттів через різні види діяльності (суспільно-корисної, творчої, самодіяльної, трудової тощо). Турбота про членів

сім'ї, правила сімейного життя для всіх. Права та обов'язки дітей з 14, 16, 18 років. Відповідальність батьків за дітей. Права батьків у сім'ї.

Вторинний шлюб. Спілкування дорослих дітей з батьками. Права та обов'язки батьків і дітей. Сімейне дозвілля. Спілкування з дітьми та онуками, невістками та зятями, з мікросередовищем. Допомога пенсіонерам у самореалізації в суспільно-корисній і творчій діяльності.

Важливим у консультативній роботі з сім'єю є використання саме тих методів і форм, які є найбільш ефективними і продуктивними для сім'ї або проблеми, що потребує вирішення.

Методи консультування – це способи здійснення вербального спілкування клієнта і консультанта. На основі загальних основ педагогіки та менеджменту соціальної роботи можна виділити такі **методи консультування сім'ї**: регламентування, нормування, інструктування, приклад, наслідування, заохочення, переконання, критика, інформування, перегляд і аналіз відео та аудіо записів, творчих робіт, ситуацій; написання сценарію вирішення проблеми сім'ї; рольова гра; експертні оцінки.

Регламентування в роботі консультанта – це застосування організаційних положень, необхідних для успіху консультування (час на роботу, на міркування, на зустріч). Це дисциплінує клієнта, організовує його роботу з консультантом.

Нормування – це встановлення нормативів, які є орієнтирами в роботі з сім'єю: цілі, діяльність щодо їх досягнення, угода, правила поведінки на консультаціях.

Інструктування – роз'яснення умов, обставин, перспектив роботи, наслідків проблеми, можливих труднощів, попередження можливих помилок.

Наслідування – це відображення дій і слів клієнта консультантом, так, щоб клієнт побачив себе з боку, проаналізував свої дії і слова, або копіювання клієнтом слів і дій консультанта як навчання діям щодо певної ситуації (як сказати «ні» дитині, чоловікові, як себе тримати, куди дивитись тощо).

Приклад – це показ дій інших людей у подібних обставинах. Показ може бути словесним, за допомогою аудіо та відео апаратури, але він супроводжується описом ситуації, якостей людини, її ресурсів і можливостей тощо.

Заохочення – це схвалення дій і міркувань клієнта з метою їх закріплення. Заохочення створюють ситуацію успіху, що збільшує позитивну мотивацію до роботи з консультантом. Заохочення може бути у вигляді прийомів розуміючого слухання, схвалення, постановки у приклад іншим членам родини, символу нагороди (квітка, зірка, прапорець).

Інформування – це передача інформації клієнту без оцінок її та клієнта, без урахування особливостей клієнта, але з урахуванням особливостей його проблеми. Інформування передбачає виділення головного, посилання на нормативні документи, авторитетних осіб, свідчення інших людей тощо.

Критика – це метод покарання, який застосовує консультант у роботі з клієнтом. Його особливостями є те, що підкреслюються, виділяються і осуджуються негативні риси, дії, слова клієнта у порівнянні з опорою на позитивне в людині, підказкою шляхів розв'язання проблеми.

Перегляд і аналіз відео та аудіо записів, творчих робіт, ситуацій клієнта здійснюються з метою вивчення його особливостей, умов його життєдіяльності, позитивного в ньому, ставлення його до інших людей. Передбачає перегляд матеріалів, виявлення в них головного, причинно-наслідкових зв'язків разом з клієнтом, який дивиться на себе «збоку» і менш емоційно аналізує проблему, усвідомлює її разом з консультантом.

Написання сценарію розв'язання проблем – дія, яку виконує клієнт за завданням консультанта після усвідомлення проблеми. Сценарій передбачає поділ опису на доцільні дії, слова, які їх супроводжують і відповідають діям, невербальні засоби спілкування, які відповідають діям і словам у зазначених обставинах. Стратегію і тактику дій клієнт визначає з консультантом.

Рольові ігри – модель реальної ситуації в цікавій формі, яка передбачає завдання до її розв'язання, розподіл ролей учасників, план роботи з моделлю. Дії і слова, емоції учасники вигадують свої, керуючись стратегією і тактикою, які запропоновані в умовах гри. Доцільною є зміна ролі члена сім'ї у грі (батько став дитиною, дитина - матір'ю, мати – батьком). Це дозволяє побачити членам сім'ї себе як у дзеркалі, примірити на себе свої вчинки і слова, відчути недоліки тієї ролі, яку вони грають. Гра повинна закінчуватися аналізом: що відчували, про що нове дізналися, чому навчалися, як краще було б розв'язати проблему, чому щось що було вдалим, які якості є необхідними для розв'язання проблеми, чому ще слід вчитися тощо.

Метод якісних (експертних) оцінок – метод, за яким знавець (знавці) по даному питанню дає якісні та кількісні оцінки варіантів рішень, що пропонуються. Застосовується і тоді, коли є необхідність з кількох запропонованих варіантів обрати оптимальний, враховуючи матеріальні й фінансові можливості, морально-правові та інші конкретні умови; визначити сформованість певних якостей особистості, цінності колективу тощо. Доцільним під час консультування сім'ї застосовувати такі рекомендації щодо заспокоєння у конфлікті, які надають можливості для розрядки:

- Фізичні: фізичні вправи, танок, фізична праця, плавання, глибоке і повільне дихання, малювання, гра в м'яч, біг, стрибки, слухання голосної музики, крик, спів, розмова, заспокоєння себе вголос.
- Емоційні: сльози, опис своїх переживань, розмова з другом, висловлення вголос своїх образ, перегляд емоційних фільмів, вистав, заняття улюбленою справою.
- Духовні: побути в тиші, самотності, на природі, пошук позитивного у наявній ситуації, вправи на медитацію, вправи на співчуття опоненту, висловлення пробачення.

Доцільним у консультуванні є спонукання клієнта до *рефлексії* щодо конкретної ситуації з метою покращення її розуміння клієнтом. Рефлексія передбачає аналіз ситуації у таких напрямках:

- 1) інші, навколишній світ, здоров'я клієнта;

- 2) впливи поведінки на себе самого та на інших;
- 3) власна поведінка;
- 4) причини, які лежать у взаємодіях між самим собою та іншими і зовнішніми впливами;
- 5) самооцінка;
- 6) консультант і процес консультування.

Консультант також спонукає клієнта до рефлексії зразків поведінки, сильних проблем, що допомагає ідентифікувати розлади: проблеми клієнта, а також до рефлексії впливів з минулого.

Виділяють такі *принципи побудови методики педагогічного дослідження сім'ї*.

1. Дослідження сім'ї необхідно вести не ізольовано, а в усіх зв'язках її з мікро та макро середовищем.

2. Вивчення виховної функції сім'ї слід вести на основі концепції взаємодії сімейного і суспільного виховання; з позиції дорослих та «очима дитини».

3. У кожному конкретному випадку відбиваються особливості суспільного життя.

Сім'я як об'єкт педагогічного дослідження розглядається з різних боків: економічного, соціального, виховного, правового на основі врахування етапів розвитку сім'ї, завдань, які стоять перед сім'єю на кожному етапі.

Рефлексія здійснюється під час використання різних методик (ретроспективного аналізу біографій, монографічного вивчення сім'ї тощо). Консультант може використовувати у своїй роботі методи у таких трьох формах.

- обов'язкові приписи (правила, заборона щось робити, бо без цього немає успіху в роботі, якщо це диктує закон та напруга в стосунках між членами сім'ї);

- необов'язкові приписи: рекомендації, поради, роз'яснення, пропозиції;

- вироблені спільно з членами сім'ї рекомендації та обов'язкові приписи.

К.С.Шендеровський зазначає, що звернення до соціального працівника по допомогу супроводжується стресом і дискомфортом людини, її тривогою. Людина мусить для себе вирішити, що в неї дійсно є проблема, яка потребує допомоги соціального працівника чи педагога; допустити імовірність того, що про її проблему можуть дізнатися колеги, члени сім'ї, друзі; усвідомити, що їй можливо буде потрібно поступитися своєю незалежністю. Для сім'ї звернення по консультацію означає визнання свого безсилля, неспроможності розв'язати проблему, що пригнічує ще й тим, що дорослі є безпорадними на очах дітей. Це для подружжя означає невпевненість у собі, спробу відшукати підтримку і в консультанта і у дітей (які самі безпорадні, вимагають ще більшої турботи, захисту, уваги і не можуть підтримати батьків, бо це їм не під силу). Така ситуація призводить до конфліктів, перекладу провини на інших, виправдання себе. Консультант у цьому випадку сприймається як рятівник, якому готові підкоритися, аби він негайно розв'язав проблему. Але ж ці проблеми накопичуються тривалий час, тому стосунки не можуть бути миттєво відновлені

Консультування по телефону як різновид соціально-педагогічної допомоги. Успішність соціалізації молодої людини обумовлена багатьма як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Нерідко ускладнюються стосунки з оточуючими, загострюються внутрішні суперечності, стають нестерпними переживання. У такому разі перед особистістю постають проблеми, які важко вирішити власними зусиллями. Одним із механізмів допомоги людині адаптуватися, зорієнтуватися в умовах сьогодення є надання можливості користуватися спеціалізованою телефонною лінією.

Важливість надання екстреної соціально-психологічної допомоги за будь-яких кризових станів важко переоцінити, оскільки вчасно зняті криза та емоційна напруга, як правило, запобігають у майбутньому негативним наслідкам для становлення характеру людини, її діяльності, стосунків у сім'ї тощо.

Телефонне консультування можна вважати елементом соціального супроводу дітей та молоді. Об'єктивна необхідність у

послугах телефонних консультантів пояснюється їх професійною спроможністю стимулювати внутрішні резерви особистості щодо формування активної позиції до самовизначення, самозахисту та розв'язання наявних соціальних проблем.

Телефонне консультування як процес надання екстреної допомоги завжди будується на етичній основі. В етиці консультування виділяють етику організації, етику консультанта і етику клієнта. Під етикою організації розуміється етична відповідальність установи за свою діяльність, що організується відповідно до мети та завдань. Організація відповідає за компетентність консультантів, завжди повинна бути готова до розвитку та змін і, якщо необхідно, до визнання та виправлення будь-яких помилок і недоліків. Етика консультанта будується на особистісних моральних принципах. Консультант повинен розрізняти свої особисті моральні принципи і норми та етику відповідальності у вирішенні професійних завдань. Клієнт зі свого боку має свої особисті етичні принципи, за якими живе.

У консультативній ситуації відбувається зіткнення етичних норм двох людей. Під час телефонного діалогу консультант пропонує свої знання та уміння, щоб допомогти клієнтові; несе етичну відповідальність за використання своїх професійних навичок; усвідомлює межі своїх професійних можливостей; уникає сфер, в яких може бути некомпетентним; поважає гідність, індивідуальність, цілісність та автономію особистості клієнта; з повагою ставиться до його релігійних, політичних та етичних переконань. Конфіденційність є суттєвою частиною етичної відповідальності консультанта. У свою чергу, клієнт несе етичну відповідальність за своє життя. Лише в екстрених випадках, коли клієнт не може відповідати за себе, консультант може прийняти тимчасову відповідальність за життя абонента. Мета консультування якраз і полягає в тому, щоб допомогти клієнтові прийняти позитивну відповідальність за себе та своїх близьких.

Вся консультативна робота телефонної допомоги повинна підпорядковуватись ряду **етичних принципів**, серед яких:

Анонімність. Абоненту, що звернувся на телефон довіри, не потрібно називати себе і повідомляти місце свого перебування, це дає йому можливість почувати себе вільним у викладі особистих проблем і складних ситуацій. У свою чергу, консультанти не повинні надавати абоненту інформацію про себе, яка б могла допомогти знайти їх поза стінами служби.

Приміщення телефону довіри повинно бути доступним лише для чергових співробітників. Під час чергування в кімнаті повинні знаходитися тільки чергові консультанти. Не рекомендується повідомляти про місце знаходження служби не лише абонентам, а навіть родичам та друзям співробітників.

Конфіденційність і довіра у роботі телефону полягає в тому, що всі без винятку телефонні розмови, журнали або інші форми реєстрації бесід, картотеки, інформаційні матеріали є доступними тільки для співробітників служби. Цією інформацією не варто ділитися ні з ким поза її стінами, у тому числі з родичами, знайомими, друзями. Обговорення телефонних розмов можливо тільки між черговими співробітниками і супервізором при виникненні необхідності надання взаємодопомоги. Під час навчальних занять із волонтерами використовується тільки фабула відповідної бесіди.

Добровільність. У службу звертаються добровільно всі, хто потребує допомоги, поради; хто має потребу «виговоритися» та відчувати свою значимість хоча б для однієї людини у світі – телефонного консультанта. Звертання по допомогу та припинення бесіди відбувається за власним бажанням абонента. Крім того, абонент проявляє самостійність щодо вибору остаточного рішення.

Гуманність, що передбачає повагу до особистості та надання допомоги абонентові у визначенні власної індивідуальності, своїх цінностей та потреб. Надання своєчасної індивідуальної психолого-педагогічної і соціальної підтримки всім, хто звертається на телефон довіри, незалежно від їх статі, віку, віросповідання, національності, соціального статусу та місця проживання.

Доступність. Телефонні служби довіри організовані за принципом наближення до клієнта: номер телефону простий та багатоканальний; консультації надаються безкоштовно, оперативно і переважно цілодобово.

Нейтральність. Телефонні служби незалежні від політичних, національних, релігійних та інших уподобань, партій, спільнот. Крім вищезазначених принципів, консультанту слід дотримуватись і деяких загальних правил роботи.

Під час чергування консультант повинен бути:

- ситим: оскільки голод буває сильнішим за думки про абонента або необхідність вияву співчуття;
- прийнятим у команду колег;
- сексуально задоволеним: інакше не уникнути нав'язливих проєкцій своїх проблем на абонента або контр переносу. Це правило не слід розуміти буквально, мова йдеться про необхідність роботи зі своїми особистими сексуальними проблемами;
- при ясній свідомості: недопустимі сонливість, алкогольне сп'яніння;
- незалежним від взаємовідносин з колегами.

Консультант повинен брати участь у навчальних сесіях, що проводяться службою, та працювати із супервізорами, що сприяє профілактиці феномена «вигорання» та виникнення «ідеї особистої величі».

Діалог з абонентом складається із послідовних етапів, кожен з яких підпорядкований особливому завданню і будується з опором на певну психотерапевтичну техніку. Зокрема, американські спеціалісти висувають такі рекомендації щодо загальної **схеми (моделі) проведення бесіди** (діалогу). Установить стійкий контакт із співрозмовником: пінна підтримка, емпатія, чітка інформація та спокій вже сприятливо вплинуть на нього.

1. Виявіть та визначте проблему. Ваш співрозмовник може перебувати в пригніченому стані. Скажіть йому, що потрібно виявити

свої почуття, і допоможіть йому в цьому. І докажіть, що почуття (які він відчуває або стримує) беруть участь у розвитку кризового стану. Переконайте, що те, що відбувається, не пов'язане з його (її) особистісними або психічними дефектами, некомпетентністю.

2. Оцініть можливості вашого співрозмовника. Дослідіть альтернативи. Поговоріть про необхідність або можливість вибору. З'ясуйте, чи намагався співрозмовник щось зробити, аби покращити свою ситуацію. Що він (вона) думає про можливість таких спроб зараз?

3. Складіть план дій. Домовтеся, що співрозмовник знову вийде на зв'язок, якщо прийнятий план не вдасться або він відмовиться від його здійснення.

Необхідно визнати, що процес телефонного діалогу -явище, яке важко програмувати у всіх випадках та деталях. Але консультант повинен знати основні етапи діалогічного спілкування. Не можна передбачити, чим закінчиться спілкування зі співрозмовником. Але чітко уявити собі етапи телефонного діалогу – значить пам'ятати про завдання та цілі бесід у телефонній службі довіри, і, що не менш важливо, етапи як своєрідний план телефонного спілкування допомагають побудувати прогноз бесіди.

Спеціалісти визначають чотири етапи процесу телефонного діалогу.

1. *Вступ у діалог.* Ним починається спілкування. Активне вислуховування на цьому етапі проявляється перш за все розумінням, емпатією та відвертістю по відношенню до абонента.

2. *Дослідження почуттів та проблем.* Воно повинно включати заохочення до розкриття почуттів та проблем, по можливості чітке їх визначення, обговорення і роздуми над шляхами зміни почуттів та корекції проблем. Як і в попередній стадії, необхідним є збереження розуміючого, емпатійного, турботливого та відкритого ставлення до співрозмовника. Разом з тим, велике значення надається такій частині активного слухання, як об'єктивність.

3. *Дослідження рішень та альтернатив.* Усі компоненти активного слухання зберігаються на цьому етапі як обов'язковий фон.

Вирішальне значення належить «брейнстормінгу» – спільній роботі над пошуком рішень та альтернатив, їх обговорення, реорганізація емоційного і раціонального ставлення абонента до проблеми. Вибір, який зробив абонент, обов'язково повинен підтримати консультант.

4. Завершення діалогу. Цей етап вимагає великого мистецтва від консультанта. Слід коротко, жорстко зробити висновки про результати бесіди і закріпити позитивні емоційні зміни у співрозмовника, показати позитивну перспективу.

Модель консультування (телефонного діалогу, з шести етапів пропонує Т.В.Снегірьов. Перший етап включає початок розмови, який переслідує дві мети: а) надати абоненту впевненості в тому, що він звернувся туди, де його зрозуміють і підтримають; б) визначити ступінь серйозності ситуації і стану абонента, оцінивши об'єм реального часу, в межах якого повинно бути прийняте якесь, хоча б часткове, позитивне рішення. Абоненту надається можливість говорити, в той час як консультант слухає, не перебиваючи. Допускаються лише нейтральні репліки, які допомагають абоненту виговоритися.

Другий етап передбачає закладення основи розвитку стосунків з абонентом. Консультант виходить із тих фундаментальних для ситуації допомоги установок, які розроблені І.С. Роджерсом: безумовне прийняття особистості людини, якій надається допомога, та її внутрішніх переживань (зрозуміло, що прийняття не означає позитивну оцінку, це - визнання того, що є; відсутність оцінок у ставленні до неї; емпатія, тобто розуміння внутрішнього світу людини, глибоке співпереживання їй та ін.

При дотриманні названих умов абонент починає більш вільно та відкрито розповідати про свою проблему, згадуючи і те, про що на початку він соромився говорити.

Роль консультанта на цьому етапі зводиться до того, щоб допомогти абоненту ідентифікувати проблему. Він використовує деякі елементи техніки активного слухання: уточнює деталі повідомлення, звертається до «відкритих» питань та «відкриваючих» реплік, що спонукають клієнта розширити своє

повідомлення, переформулює сказані абонентом думки та почуття, ніби повертаючи їх йому і ін. Мета третього етапу – оволодіння проблемою. Консультант ставить запитання, уточнюючи джерело найбільш негативних емоцій, виділяє опорні змістовні моменти подій, «упорядковуючи», «структуруючи» таким чином переживання, допомагає формуванню все більш об'єктивної та чіткої картини подій.

Четвертий етап – власне корекційна робота, що вимагає від консультанта внесення максимального психотерапевтичного потенціалу в бесіду. Тут важливо встановити і підтримувати здорові, позитивні сторони особистості абонента, підвищити його самооцінку та закріпити впевненість у собі, визначити коло друзів та близьких людей, які в ситуації, що склалася, могли б йому допомогти. Як і будь-який процес психотерапії, телефонний її варіант розрахований у кінцевому результаті на активність самого клієнта. На п'ятому етапі консультант займає позицію «пасивної» активності: «витримує» паузу (навмисне мовчання з метою переадресування активності абоненту), якщо щось пропонує, то зовсім делікатно й у формі не готових рішень, а тільки їх гіпотез.

Шостий етап – кінцевий. Передбачається підтримка та максимальне схвалення абонента: виражається віра в нього самого, в його сили, впевненість у здійсненні задуманого.

Отже, розглянувши різні моделі соціально-психологічного консультування, можемо підсумувати, що класичного загальноприйнятого варіанта телефонного консультування не існує. Тому, узагальнивши усі характеристики етапів телефонної бесіди, можна вивести таку базову модель телефонного консультування:

- 1 етап. Налаштування (приєднання). Включає: вітання, знайомство та встановлення контактів з абонентом.
- 2 етап. Дослідження почуттів та проблем. Передбачає з'ясування причин, мотивів звернення абонента та збір інформації.
- 3 етап. Визначення проблеми. Важливо назвати проблему для себе та абонента.
- 4 етап. Пошук шляхів вирішення та альтернатив. Передбачає знаходження спільно з абонентом не менше трьох шляхів вирішення проблеми.

5 етап. Вибір. Передбачає два основних моменти: перше, абонент робить вибір шляху вирішення проблеми самостійно; друге, консультант забезпечує підтримку абоненту.

6 етап. **Перевірка.** Консультант намагається з'ясувати, чи не зашкодить вибір вирішення проблеми абонента іншим.

7 етап. **Завершення діалогу.** Підбиття консультантом підсумків бесіди, закріплення позитивних емоційних змін у стані абонента та визначення позитивних перспектив.

Представленою розширеною схемою легко може скористатися консультант-початківець чи волонтер. Збереження послідовності етапів кваліфікованої консультації є одним із суттєвих принципів невідкладної допомоги по телефону. Справді, не можна підбадьорювати людину, коли вона знаходиться на вершині своїх переживань, то пропонувати їй рішення, до сприйняття яких вона не готова. Більшість авторів відмічають присутність деякої внутрішньої логіки під час телефонного діалогу. Водночас окремими висловлюються попередження, що підготовка будь-якої схеми або планування психотерапевтичного сеансу по телефону перешкоджають спонтанності та гнучкості рішення. Проте, на нашу думку, в ході такої непростой діяльності, якою є телефон довіри, а особливо соціально-психологічне консультування по телефону повинні бути визначені чіткі покрокові етапи. Це дає можливість розробки чіткого технологічного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архипова С.П. Методи та технології роботи соціального педагога: навч. посіб. / С.П. Архипова, Г.Я. Майборода, О.В. Тютюнник. – К. : Слово, 2011. – 496с.
2. Архипова С. П. Соціальна педагогіка : [навч. посіб.] / С. П. Архипова, Г. Я. Майборода. – Черкаси-Ужгород : Мистецька лінія, 2002. – 268 с.
3. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 176 с.
4. Безпалько О. В. Дитячі громадські організації в системі соціального виховання// Вісник психології і соціальної педагогіки [Електронний ресурс]: Зб. наук. праць. — Випуск 1. — К., М., 2009. — Режим доступу до збірника: www.psyh.kiev.ua
5. Вайнола Р.Х. Технології соціально-педагогічної роботи: Курс лекцій / Р.Х. Вайнола. – К. : КМПУ імені Б.Д.Грінченка, 2008. – 152с.
6. Вайнола Р.Х. Рудкевич Н.І. Механізми соціалізації студентської молоді в освітньому середовищі вищого навчального закладу/ Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка.: збірник наукових праць. – Вип. 21. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016 р. С.3-7.
7. Вайнола Р.Х. Показники готовності молоді до створення сім'ї/ Педагогіка формування творчої особистості у вищій та загальноосвітніх школах: зб. наук. пр.: за ред. Т.І. Сущенко. – Вип. 48 (101). – Запоріжжя: КПУ, 2016 р. – 464 с.(С.64-71.)
8. Вайнола Р.Х. Проблеми професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи в закладах оздоровлення та відпочинку/ Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка.: збірник наукових праць. – Вип. 22. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016 р. С.10-18.

9. Варбан М. Ю. Особливості підготовки соціальних працівників до здійснення догляду та підтримки сімей, які мають ВІЛ-інфікованих дітей / М. Ю. Варбан // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2006. – № 1. – С. 100-104.
10. Велиханова Н. Творческая деятельность как средство психолого-педагогической реабилитации / Н. Велиханова // Прикладная психология и психоанализ. – 2002. – № 2. – С. 47-60.
11. Ви не самотні : на допомогу батькам дітей з особливими потребами / [за ред. Т. Д. Ілляшенко]. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 40 с.
12. Діагностика соціальної роботи як умова успішного її функціонування // Соціальна робота: технологічний аспект. Навч. посіб. / За ред. А. Й. Капської. — К.: ДЦССМ, 2004. — С. 73-82.
13. Долгушин А.К. Введение в социальную реабилитологию / А.К. Долгушин. – М. : Социально-технологический институт МГУС, 2000. – 52 с.
14. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / [за заг. ред. проф. І. Д. Звереві]. – Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. – 536 с
15. Завадська Л.М. Технології професійної діяльності соціального педагога: навч. посіб. / Л.М. Завадська. – К. : Слово, 2008. – 240с.
16. Заверико Н.В. Соціально-педагогічні технології профілактики адиктивної поведінки / Н.В. Заверико // Підготовка соціальних працівників /соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 30-31 жовтня 2003р., м.Черкаси. : наукове видання. – Черкаси: Черкаський національний університет, 2004. – С.63-71.
17. Заверико Н.В. Соціально-педагогічна корекція: розвиток поняття в історичній перспективі / Н.В. Заверико // Вісник ЗНУ:збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. 2. – С. 60-64.

18. Запобігання інституціалізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей: Метод. посіб. / Авторитупоряд. Алексеєнко Т. Ф., Безпалько О. В., Бервено Н. О., Петрович Ж. В. та ін.; За заг. ред. І. Д. Звереві, Петрович Ж. В. — К.: Століття, 2008. — 224 с. (авт.: С. 95-99; 187—191).
19. Кашченко В.П. Педагогическая коррекция: исправление недостатков характера у детей и подростков / В.П. Кашченко. — М. : Академія, 2000. — 304 с.
20. Крючков Ю.А. Теория и методы социального проектирования / Ю.А. Крючков. — М. : Информрекламиздат, 1992. — 245 с.
21. Курбатов В.И. Социальное проектирование : учеб. пособ. / В.И. Курбатов, О.В. Курбатова. — Ростов н/Д : Феникс, 2001. — 342 с.
22. Комплексні програми центрів соціальних служб для молоді / [за заг. ред. С. В. Толстоухові]. — К. : УДЦССМ, 2001. — 204 с.
23. Кравченко Р. І. Проблеми виховання в сім'ї дітей з інтелектуальною недостатністю / Р. І. Кравченко // Дефектологія. — 2004. — № 2. — С. 42-46.
24. Леонгард Э. И. Интеграция детей с ограниченными возможностями здоровья как нормализующий фактор жизнедеятельности социума / Э. И. Леонгард // Актуальные проблемы интегрированного обучения : материалы междунар. практ. конфер. по пр. интегриров. обучения. — М. : Права человека, 2001. — 152 с.
25. Лютий В.П. Технологія соціальної роботи: Конспект лекцій: Розділ Загальні технології соціальної роботи / В.П. Лютий. — К. : Академія праці і соціальних відносин, 2003. — 75с.
26. Луков В.А. Социальное проектирование : учеб. пособ. / В.А. Луков. — М. : Флинта, 2007. — 240 с.
27. Литвак Б.Г. Экспертные оценки и принятие решений / Б.Г. Литвак. — М. : Патент, 1996. — 271 с.
28. Луков В.А. Социальная экспертиза / В.А. Луков. — М. : Логос, 1996. — 144 с.

29. Луков В.А. Социальное проектирование : учеб. пособ. / В.А. Луков. – М. : Флинта, 2007. – 240 с.
30. Методика и технологии работы социального педагога : учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / Б.Н. Алмазов, М.А. Беляева, Н.Н. Бессонова и др. ; Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
31. Никуленко Т.Г. Коррекционная педагогика : учебное пособие / Т.Г. Никуленко. – Ростов н/Д : Феникс, 2006.- 381 с.
32. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога / Р.В. Овчарова. – М. : Сфера, 2001. – 480с.
33. Превентивна робота з молоддю за методом «рівний-рівному»: навчальний посібник / за ред. І.Д. Звереві. – К. : Навчальна книга, 2002. – 256с.
34. Поддьяков Н. Формирование творчества у детей дошкольного возраста / Н. Поддьяков // Прикладная психология и психоанализ. – 1998. – № 1. – С. 50-54.
35. Соціальна робота в Україні : навч. посіб./ І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; за заг. ред. І.Д. Звереві, Г.М. Лактіонової. – К. : Наук.світ, 2003. – С. 99-195.
36. Словарь-справочник по социальной работе / под ред. Е.И. Холостовой. – М. : Юрист, 2000. – 424 с.
37. Социальные технологии: Толковый словарь / отв. ред. В.Н. Иванов. – М. ; Белгород : Луч; Центр соц. технологий, 1995. – 309 с.
38. Социальная работа / под общ. ред. В.И. Курбатова. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 576с.
39. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч.посібник / Є.В. Сірий. – К. : Атіка, 2004. – 492 с.
40. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований : учеб. пособ. / Ю.П. Сурмин, Н.В. Туленков. – К. : МАУП, 2000. – 304 с.
41. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посіб. / за заг. ред. А. Й. Капської. – К. : УДЦССМ, 2000. – 372 с.

42. Технологии социальной работы : учебник / под общ. ред. Е.И. Холостовой. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 400 с.
43. Технология социальной работы : учебник / под. ред. А.А. Чернецкой. – Ростов н/Д : Феникс, 2006. — 400 с.
44. Технологии социальной работы : учебник / Под общ. ред. Е.И. Холостовой. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 400 с.
45. Технология социальной работы : учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений / под ред. И.Г.Зайнышева. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 240 с.
46. Шахрай В.М. Технології соціальної роботи : навч. посіб. / В.М. Шахрй. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 464 с.

Навчальне видання

НАТАЛІЯ РУДКЕВИЧ

**МЕТОДИКА
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ
РОБОТИ**

навчально-методичний посібник

Видається в авторській редакції

Додрукарська підготовка – Бекерська Світлана

Підписано до друку 30.12.2020 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 18,83. Обл.-вид. арк. 12,79.
Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач: ТзОВ «Растр-7»
79005, м. Львів, вул. Кн. Романа, 9/1
тел./факс. 032 235 52 05, 235 72 13
e-mail: rastr.sim@gmail.com www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ЛВ № 22 від 19.11.2002 р.